

A Nagy Háború és a Balkán

Az I. világháború kitörésének 100. évfordulója alkalmával megszorodtak a háborúval kapcsolatos publikációk, a szaktörténészek konferenciákon vitatták meg legújabb tudományos eredményeiket, emellett kiállítások igyekeztek közelebb vinni a szélesebb közönséghez az eseményeket, és nem utolsósorban az interneten is hatalmas tudás halmozódott fel a korszak számos vonatkozásáról a legkülönbébb értelmezések és megközelítések megjelenítésével. A Világtörténet sem maradt ki azon folyóiratok sorából, amelyek a centenárium kapcsán tematikus összeállítást szenteltek a 20. század egyik legmeghatározóbb eseményének. Idei második száma főképpen a historiográfiai trendeket középpontba állítva azt vizsgálta, hogy a szent cél jegyében, a saját nemzetállam létrehozása érdekében miként alakultak át a nacionalizmusok a világháború idején (a szakirodalom újabban az államépítő nacionalizmus fogalmát használja ezzel kapcsolatban), illetve miként értékelik a háború kirobbanásáért viselt felelősség kérdését a legújabb történetírói iskolák, valamint a jelenlegi emlékeztetpolitika mit emel ki a társadalom számára a történelmi folyamatokból.

Mivel a világháborúhoz vezető első hadüzenetre egy Balkánon történő esemény, a Ferenc Ferdinánd elleni sarajevói merénylet következtében került sor, valamint a háborús felelősséggel kapcsolatban újabb interpretációk jelentek meg, amelyek érintik a régióban lévő államok szerepét is, szerkesztőségünk úgy döntött, hogy egy tematikus számot szentel a világháború és a Balkán összefüggéseinek. Nem egy összegző kép felvázolására törekedtünk, az nem is lehet egy korlátozott terjedelmű folyóirat feladata, hanem bizonyos problémák és kérdéskörök felvetésére, mint az államépítés a Balkánon, a nagyhatalmi szerepvállalás és békefenntartás, a nagyhatalmak ellentéteinek megjelenése a délkelet-európai régióban, a nemzetállamok felelőssége és együttműködési hajlandósága a nemzetközi viszonyok rendezésében, a gazdasági érdekek érvényre juttatásának eszközei, a kulturális behatolás és az ugyanakkor ezzel együtt járó műveltségterjesztés különféle céljai, majd végül a humanitárius segítségnyújtás.

Nem véletlen a tudomány és a közvélemény fokozott érdeklődése a világháború kitöréséhez vezető út iránt. 1914-ben véget értek a „boldog békeidők”, s egyúttal lezárult egy évszázados korszak, amikor nem volt olyan háború, amely kiterjedt volna az egész európai kontinensre. Az előző európai háborút lezáró rendszer közel egy évszázadig képes volt a nemzetközi viszonyokat valamilyen módon rendezni. A bécsi kongresszus döntései – amelyek meghozatalából az egyébként vesztes

Franciaországot sem zárták ki – végső soron az öt nagyhatalom hatalmi egyensúlyának létrehozását szolgálták, s egyúttal bevezették a nagyhatalmi felelősség elvét.

A Balkán szempontjából hosszú távon a világháborút megelőző fél évszázadban a nagyhatalmi békerendezések közül az 1877–1878-as orosz–török háborút lezáró berlini kongresszusnak volt kiemelkedő jelentősége, amely megpróbálta fenntartani a korábbi egyensúlyt és visszaszorítani a háborús győzelem nyomán erősödő orosz befolyást. Minden törekvés ellenére a kongresszus után az addig a Balkánra felügyelő, de egyben konkurensként szemben álló két nagyhatalom, a Monarchia és Oroszország viszonya hosszú időre megromlott, ami nagymértékben meghatározta a következő évtizedekben kialakuló európai szövetségi rendszerek összetételét. A nagyhatalmak Berlinben szakítottak az Oszmán Birodalom integritásának elvével, elfogadták a kisállami rendszert (elismerték Szerbia, Montenegró, Románia szuverenitását, a Bolgár Fejedelemség és Kelet-Rumélia autonómiáját), ami azt jelentette, hogy ettől kezdve a nagyhatalmi játszmákba is több aktív mellékszereplőt kellett bevonni. Bosznia-Hercegovina odaítélése a Monarchiának, illetve a később aláírt osztrák–magyar–szerb kereskedelmi szerződések véglegesen elkeseredetté tették Szerbiát, amely idővel egyrészt a szerződések megváltoztatására törekedett, másrészt államépítő terveit egyre inkább kelet irányába is szőtte, kiterjesztve többek között Macedóniára, arra a területre, amely kapcsán éleződtek ki a legerőteljesebben a konfliktusok a balkáni népek között. A berlini kongresszuson az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt hagyott területre több ország is pályázott, a helyi megmozdulásokat, különösen az Illés-napi felkelést (1903) követően a nemzetközi közösség – az „európai koncert” korábbi konfliktuskezelő módszereinek megfelelően, közös nagyhatalmi megállapodással – kísérletet tett a régió megbékítésére és fejlesztésére, ennek keretében számos elképzelés és reformjavaslat született a terület európaizálására, minden esetben tükrözve a készítője gazdasági érdekeit is.

A balkáni népek a 20. század második évtizedének elején abban meg tudtak egyezni, hogy az oszmánok kiszorítására közös háborúba kezdenek, a balkáni területek felosztásában viszont nem. Az első Balkán-háborút szokásos módon egy nagyhatalmi (nagyköveti) konferencia követte Londonban, ahol a hatalmi egyensúly további fenntartásának egyre gyengülő szándékával megpróbálták megrajzolni a Balkán új térképét. (Ekkor hozták létre Albániát is, részben azzal a céllal, hogy megakadályozzák Szerbia kijutását a tengerre.) A rendezést az országhatárok meghúzásával elégedetlen balkáni kisállamok nem fogadták el, a londoni konferencia határozatainak nem sikerült érvényt szerezni. 1913 júniusában megkezdődött a második Balkán-háború, a bukaresti béke meghozatalában a nagyhatalmak már nem vettek részt, inkább különtárgyalásaikkal a felértékelődött régió valamelyik országának szövetségét kívánták megnyerni, mivel érezték, a Balkán birtoklása előfeltétele a jobb pozíció megszerzésének a rövidesen átalakuló nemzetközi rendszerben.

A nagyhatalmak együttműködési válságából indul ki Csaplár-Degovics Krisztián. Véleménye szerint a Nagy Háború kirobbanásában a katalizátor szerepét a Balkán nemzetállamai töltötték be, mivel a nagyhatalmak szerteágazó érdekeik miatt nem voltak képesek kezelni a keleti kérdést: sem a Balkán-háborúkat nem tudták megakadályozni, sem a londoni konferencia határozatainak végre-

hajtását nem tudták maradéktalanul elérni. A 20. század második évtizedére a 19. századi nagyhatalmi rendszer működésképtelenné vált, a balkáni államok felismerték és kihasználták a megnövekedett mozgásterüket. A tanulmány Albánia létrejöttének példáján mutatja be, miként szegült szembe Szerbia a nemzetközi nagyhatalmi döntésekkel. Az írás utolsó részében reagál a szerb történetírás álláspontjára, úgy véli, a szerb történészek országuk történetét helytelenül kiragadják a nemzetközi folyamatokból, s újabban – valamilyen támadástól vagy felelősségre vonástól tartva – ismét a *Szerbia versus világ* felfogásban elemzik.

Az Osztrák–Magyar Monarchia bonyolult szerkezetű állam volt, így a külpolitikai célok meghatározásakor nehézséget jelentett az egyes területek, országrészek, politikai elitok szempontjait egyeztetni, de még a gazdasági és a katonai körök között is gyakran ellentétek feszültek. Demeter Gábor azokra a dilemmákra mutat rá, amelyek a magyar érdekek képviselőjekor merültek fel a Monarchia presztízse szempontjából rendkívül fontos, Szerbiával szemben követendő politika kialakítása során. A kérdés bonyolultságát fokozta, hogy a Balkán-háborúk után a Monarchia külpolitikai helyzete romlott, az új szövetezések nyomán keleti és déli határai mentén ellenséges, a másik szövetségi rendszerhez tartozó államok vették körül, olyan nemzetek, amelyek a felbomlásában voltak érdekeltek. A magyar elitnek az Erdélyre áhítozó románok törekvéseire kellett különös figyelmet fordítani az esetleges háborúval kapcsolatos elképzeléseiben.

Aligha vitatható, hogy Oroszország legkésőbb a 18. századtól, amikor védnökséget vállalt az Oszmán Birodalomban élő ortodox lakosság felett, érdekelt lett a balkáni fejleményekben. A Balkán-félszigethez is kötődtek geopolitikai érdekei (mindenekelőtt a tengerszorosok révén), és nemzetbiztonsági szempontból sem voltak érdektelenek számára a térség hatalmi viszonyai. Igor Grebenkin és Pjotr Akulsin tanulmánya arra mutat rá, Oroszország vezetőit nyugtalanította Németország és a Monarchia aktivitása a térségben, de azon a véleményen voltak, hogy az ország belső viszonyai miatt a háború veszélyes lehet az orosz birodalom számára, amelynek éppen nem voltak területi igényei. A frontokon a katonai vezetők hamar észrevették, hogy a paraszti származású katonák nem értik, miért is mentek harcba, s nehéz őket motiválni a szlávság felszabadításának eszméjével. A sorkatonák a háború végén, a vereség kilátástalan helyzetében, távol szülőfalujuktól szívesen csatlakoztak a békét és társadalmi változásokat ígérő internacionalista elvek hirdetőihez.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, más megszálló hatalomhoz hasonlóan, amikor elfoglalta Szerbiát, Montenegrót és Albániát, igyekezett a mindennapi életbe is beleszólni, egyes kulturális hatásokat gyengíteni, illetve az oktatási rendszeren keresztül és egyéb módon saját értékrendjét, kultúráját a másik ország lakosságával megismertetni. Tamara Scheer írása azt emeli ki, hogy a Monarchia másként kezelte az albánokat, akiknek kultúráját támogatni kell, mint a szerbeket. A szerb kultúrát a hatóságok az ellenséges befolyás eszközeként tekintették, amit feltétlenül vissza kell szorítani. Ennek szellemében megpróbálták a cirill betűs írás használatát megakadályozni, ami számos nehézségbe ütközött, többek között a hivatali rendszer megfelelő működését is megnehezítette. A megszállás két éve rövid idő volt ahhoz,

hogy az intézkedések eredményesek legyenek, a helyi lakosság érzékenységet viszont kellőképpen megsértették.

A balkáni felszabadító mozgalmak a 19. századtól kezdve kiváltották a nemzetközi közvélemény érdeklődését, a lapok beszámoltak azokról, s több országban egyesületek alakultak a keresztények támogatására. Mivel a balkáni ügyek rendezése gyakran nemzetközi szinten zajlott, a hazai szervezetek megpróbálták hatni kormányaikra külpolitikai ügyekben is. Balatoni Balázs egy ilyen társaság, a Balkan Committee szerepét vizsgálja 1903–1908 között, a macedóniai reformkísérletek idején. A Committee erőteljesebb brit kezdeményezést, határozottabb átalakítási programot szorgalmazott, de ezt akkor sem tudta elérni, amikor a liberálisok kerültek hatalomra. A Committee tagjai zömmel liberálisok voltak, így a balkáni haladás és felszabadítás eszméjét összekötötték a szabadság- és a szociális jogok hazai kiterjesztésével.

A világháború ideje alatt új szakaszába érkezett az örmények és az ifjútörökök közötti nemzeti összecsapás. Törökország korábbi területek visszaszerzését és gazdasági előnyöket remélve 1914-ben a központi hatalmak mellett lépett be a háborúba. Az ifjútörök kormányzat úgy vélte, az örmények antantbarátok, s ezért 1915 tavaszától szankciókat vezetett be az örmények ellen. 1915 áprilisában, egy időben Gallipoli ostromával megkezdődött az örmények kitelepítése Anatóliából. A deportálások során 600–800 ezer ember vesztette el életét, és sok százezren menekültek el. Az első menekülthullám Oroszországba, illetve a Földközi-tengeren át Nyugat-Európába indult, Kelet-Közép-Európa csak a görög–török háború után lett célpont. Az oroszországi rendszerváltozást követően az örmények mellett megnőtt az orosz menekültek száma is. Kránitz Péter Pál tanulmánya a menekültügyi rendszer intézményesülését és a menekültek befogadását, társadalmi összetételét mutatja be.

A szerkesztők remélik, hogy a két I. világháborús tematikus szám egymáshoz kapcsolódó írásai hozzájárulnak az események indítékainak megismertetéséhez, a háborúhoz vezető folyamatok bonyolultságának és többféle értelmezhetőségének bemutatásához.

Bíró László

THE GREAT WAR AND THE BALKANS

As recently new interpretations have appeared in the literature and the earlier debates regarding the role and responsibility of the small states in the outbreak of WWI have deepened further, the editorial board has decided to publish a thematic issue on the connection between the Balkan peninsula and WWI. We did not intend to outline a summary or synthesis, which task cannot be assigned to a journal with limited space, but rather to emphasize certain problems and focus on debated questions, like state-building in the Balkans; international peace-keeping and the powers; the responsibility of nations states and their willingness to contribute to the settling of international relations; instruments of enforcing economic interests; the aims of cultural penetration and dissemination and humanitarian aid.

Az I. világháború kitörésének okai és a szerb historiográfia

Tanulmányom alaptézise az, hogy a világháborúhoz vezető útnak nemcsak a nagyhatalmak a felelősei, hanem a Balkán-félsziget nemzetállamai is.¹ A két felelősség nem esik egy kategóriába, magam is a nagyhatalmak kapcsolatait tekintem alapvetően a legfőbb kiváltó oknak. Írásomban arra próbálom a figyelmet felhívni, hogy a Nagy Háború kitöréséhez a katalizátor szerepét a Balkán-félsziget játszotta el, ahol a nagyhatalmi egyensúly visszavonhatatlanul felbomlott.

Az alábbiakban olvasható tézisek túlnyomó többségét a Bolyai-ösztöndíj támogatásával, a 2011–2014 között született publikációimban és kézirataimban fogalmaztam meg.² Részben teljesen új kutatási eredményekről van szó, részben olyan szempontokról, amelyekre a szakirodalom vagy nem figyelt fel, vagy nem vett túlságosan komolyan. A független albán állam létrejötte körüli problémák ugyanis önálló fejezetet jelentenek az I. világháborúhoz vezető úton. Kutatásom Albánia mellett Szerbia történelmét érintette a leginkább, ezért a tézisek számbavételét követően röviden reagálok a kortárs szerb historiográfia I. világháborús recepciójára is.

A nagyhatalmak együttműködési válsága

A Nagy Háború kirobbanásában a katalizátor szerepét a Balkán ortodox keresztény nemzetállamai töltötték be. Azért ők, mert a félsziget feletti nagyhatalmi befolyás 1912-re a nemzetállamok előnyére visszaszorult úgy, hogy közben a nagyhatalmi érdekérvényesítés és presztízspolitikai egyik legfontosabb földrajzi területe Délkelet-Európa lett. Ennek három alapvető oka volt: a Balkánon 1908 után felborult a nagyhatalmi egyensúly; a nemzetállamok belpolitikai, gazdasági és társadalmi feltételei lehetővé tették modern tömeghadseregek felállítását; illetve a kis nemzetállamok eredményesen tudtak lavírozni a hármasszövetség és az antant között. Szintén

1 Jelen tanulmány első változatának kéziratát egy műhelyvita során mutattam be (MTA BTK TTI, 2015. július 9.). A vitán részt vettek vagy egyéb módon segítettek ennek az írásnak a megszületését: Ábrahám Barna, Bihari Péter, Bíró László, Demeter Gábor, Egry Gábor, Fodor Pál, Hornyák Árpád, Juhász József, Lukács B. György, Palotás Emil, Pollmann Ferenc, Ress Imre, Sokcsevits Dénes, Szabó Dániel és Tapolcai László.

2 Az alap kutatás címe: *Állam, nemzet és lokalitás között: Albánia története 1912–1914 között volt.*

fontos, hogy a félszigeten kívül nem volt más területe a Földnek, ahol a nagyhatalmaknak figyelembe kellett volna venni a helyi államok érdekeit (ez az Oszmán Birodalom felbomlásából, illetve a keleti kérdés sajátosságaiból fakadt), valamint ahol ne tudták volna valamilyen módon kezelni vagy megoldani az egymás közötti konfliktusait. Nézeteim szerint a 20. század elejére a modernizáció olyan robbanás-szerű gazdasági és társadalmi változásokkal járt, amelyekkel nem tartottak lépést a nagyhatalmak politikai berendezkedései. Éppen ezért nem is voltak alkalmasak arra, hogy választ adjanak az új évszázad új kihívásaira.

A századforduló nagyhatalmainak uralkodói, vezető politikusai és befolyásos gazdasági szakemberei többségükben a 19. század derekán születtek: III. Napóleon hatalomra kerülése, a krími háború, az 1848–49-es szabadságharcok levereése, az olasz és német egységtörekvések megindulásának idején stb. A 20. század beköszöntével azonban olyan új problémák bukkantak fel, amelyek megoldása egy teljesen új gondolkodást igényelt volna – ha egyáltalán felismerték őket! Ilyen problémák voltak: az általános demokratizálódás igénye; a megrekedt nemzetné válások következményei; a kis (kelet-európai) népek igénye az önálló államiságra; a muszlim nacionalizmusok megjelenése; nemzetközi humanitárius katasztrófák; vagy a 18. századi gyökerű nagyhatalmi egyensúlyrendszer működési elveinek fenntarthatatlanná válása.

A nagyhatalmak vezető (kül)politikusi sem a velük szemben álló, sem a velük szövetségben álló nagyhatalmak belső viszonyait nem ismerték kellően. Nem arra gondolok, hogy nem tudtak nyelveket, nem ismerték a másik ország politikai rendszerét, politikusait vagy diplomatáit, a döntéshozási mechanizmusokat. Arra gondolok, hogy kapcsolatokat a másik országban is csak a velük azonos, erősen arisztokrata jellegű társadalmi rétegekkel, állami tisztségviselőkkel tartottak. A szegényebb néprétegek érzelmeiről, helyzeteiről nem volt valós tudásuk. (Ez a saját hazájukra is igaz volt!)

Az 1856-os krími háború után, de főleg 1880 és 1908 között az úgynevezett „európai koncert” rendszere lépcsőről lépésre szétesett. Bomlásának egyik oka, hogy az új kihívást, az úgynevezett keleti kérdést nem tudták közösen kezelni. Egy másik oka Olaszország és Németország megszületése volt. A koncert szétesésének szintén előzményei voltak: a 19. század utolsó harmadában megjelenő új típusú konfliktusok (legfőképp a Föld egész területére kiterjedő imperialista törekvések miatt) és az egyre nacionalistább közvélemények a nemzetközi együttműködésre épülő rendszert fokozatosan nagyhatalmi versenyfutássá alakították.³ A változó világban emellett egyre több szereplő befolyásolta az eseményeket.

A nagyhatalmi koncert szétesésének több jele is volt. Ezek közül talán a két legfontosabb: korábban soha nem volt arra példa, hogy az összes nagyhatalom *békeidőben* tömörüljön két ellenséges katonai szövetségbe; 1908 után a nagyhatalmak képtelennek bizonyultak arra, hogy párhuzamosan több olyan nemzetközi konfliktust is kezelni tudjanak, amelyet ők robbantottak ki (1911: második marokói válság, tripoliszi háború). Ezeket a tüneteket az egyes nagyhatalmak közvélemé-

3 Rodogno, 2012. 172.; Demeter, 2013. 195–212.

neyei is érzékelték. A világháborút megelőző években nemcsak a német, hanem bizonyosan a brit és a francia közvélemény is harcias lett és elfogadta a nagyhatalmi háború alternatíváját. (Fontos hangsúlyozni, hogy a nagyhatalmak 19. századi együttműködése valószínűleg hosszabban fenntartotta az európai békét, mintha nem működtek volna együtt.)

A nagyhatalmak viszonya a Balkán-félszigethez

A kiadott brit, francia és német levéltári forrásokban, de főleg a visszaemlékezésekben elképesztő hiedelmeket és ismerethiányt lehet találni a Balkánról. E három nagyhatalmi diplomáciai karnak, általában véve, erősen korlátozott tudása volt a Balkánról, mert a félszigetet egészen 1908-ig teljesen érdektelen területnek tartották.

A kortárs nagyhatalmak számára az Oszmán Birodalom európai fele nem volt más, mint a „Közel-Kelet”. A „Közel-Kelet” a tág „Kelet” fogalom azon részét jelentette, amely az európai kontinensen feküdt és egy középkorias, keleti („barbár”) nagyhatalom, az Oszmán Birodalom része volt, ahol keresztény és muszlim társadalmi struktúrák éltek egymás mellett, s amely területen az egyes nagyhatalmaknak (kulturális)protektori jogköre volt a különböző keresztény és zsidó felekezetek felett, illetve ahol a nagyhatalmak a keresztény lakosság védelmére hivatkozva, folyamatosan be tudtak avatkozni az Oszmán Birodalom belpolitikai viszonyaiba („humanitárius beavatkozás”).⁴ Ez a terület azután is megtartotta a „Közel-Kelet” státusát, hogy a balkáni keresztény népek létrehozták autonóm, majd független államaikat. A félsziget történéseivel foglalkozó kortárs brit, francia és orosz külügyminisztériumi osztályok a „közel-keleti” jelzőt viselték.⁵ Ezért foglalta magában a 19. századi keleti kérdés a Balkán-félsziget problémáit is, illetve ezért hívják a mai Közel-Keletet angolul Middle Eastnek. A századfordulót követően a keresztény nemzetállamok politikai, gazdasági, társadalmi és katonai struktúráinak fejlődése egyre nagyobb távolságra sodródott a közel-keleti viszonyoktól. Ezzel azonban a nagyhatalmak csak 1912 októberében szembesültek, amikor a balkáni szövetségesek megsemmisítő vereséget mértek az Oszmán Birodalom hadseregére. Bár a győzelmek hatására a keresztény nemzetállamok megítélése megváltozott, Albániát még a két világháború között is közel-keleti országnak látták az itt szolgáló brit zsandártisztek.⁶

A balkáni keresztény nemzetállamok születése, függetlenné válása mindig nagyhatalmi segítség mellett történt meg. Azaz: a függetlenné válás aktusai a nagyhatalmi humanitárius beavatkozások eredményeiként is értelmezhetőek.⁷

A kortárs nagyhatalmak az összes függetlenné váló balkáni nép államát az Oszmán Birodalom utódállamainak tartották, a keresztény többségi társadalmak ellenére is. Ezt bizonyítja, hogy a félsziget államai, a területi nagyságuk arányában, örökölték az oszmán államadósság egy részét, illetve a birodalommal kötött kapitu-

4 Rodogno, 2012. 171–172. és 253–255.

5 Hoetzsch, 1931. XXV.; Temperley–Gooch, 1936.

6 Stirling, 1953. 157.

7 Rodogno, 2012. 60.

lációk egy része az említett országok autonómiája, esetleg függetlensége elnyerése után is életben maradt. Így Szerbiában és Romániában 1878-ig, Bulgáriában pedig 1918-ig. Az Oszmán Birodalom reformtörekvései, az oszmán államadósság kezelése és a balkáni nemzetállamok birodalomtól öröklött adósságai elválaszthatatlanok voltak a birodalommal kötött kapitulációktól.

Nagy általánosságban a hosszú 19. században azokat az egyoldalú vagy kétoldalú „aktákat” hívták „kapitulációknak”, amelyeket az Oszmán Birodalom állított ki idegen államok számára abból a célból, hogy az idegen államok Oszmán Birodalomban tartózkodó állampolgárai egyfajta területenkívüliséget élvezzenek. Ezen írárok célja az volt, hogy az idegen állampolgárok ne essenek az iszlám törvénykezése alá. Lehetővé tették azt is, hogy ezen személyek érdek- és diplomáciai képviseletét külföldi államok konzuljai lássák el. Párhuzamosan a birodalom gyengülésével, a kapitulációk egyre nagyobb befolyást engedtek az európai nagyhatalmaknak. A kapitulációk jellege a személyi jogok felől egyre inkább eltolódott a kereskedelmi szerződések irányába.

Mindez a 19. században az állam modernizálásának a kerékkötője lett, hiszen a kapitulációk államot teremtettek az államban. A külföldiek adómentességén, szabadságán és privilégiumain keresztül az idegen hatalmak idővel belpolitikai kérdésekbe is beleszólhattak. A 19. század végére a kapitulációk gazdasági jellege kissé háttérbe szorult és teret engedett a kapitulációk politikai célú felhasználásának. A 19–20. század fordulójára a különböző nagyhatalmakkal kötött kapitulációk, az Oszmán Birodalom feletti érdekvérvényesítés miatt, a nagyhatalmi konfliktusok jellegzetes eszközei lettek. A függetlenedő balkáni államok ezen kapitulációk egy (gazdasági) csoportját örökölték meg.⁸

A nagyhatalmak az autonómiát és a kapitulációk érvényben tartását csak egy átmeneti időszak idejére tartották szükségesnek. Bár e kérdést senki nem kutatta, a független Albánia kapcsán 1913–1914-ben lezajló nemzetközi viták alapján azt lehet feltételezni, hogy az átmeneti időszakot két ok miatt vélték szükségesnek Európa vezető hatalmai. Egyrészt így kívánták biztosítani, hogy a nemzeti utódállamok valóban kifizessék az oszmán államadósság rájuk eső részét. Másrészt valamiféle nagyhatalmi kontroll lehetőségét kívánták megteremteni arra az időre, amíg ezeknek a Keletből kiszakadt államoknak sikerül európai mintákat követő stabil politikai berendezkedést kialakítaniuk.⁹

A Balkán „katalizátor” szerepe a nagyhatalmi szembenállásban

A Balkán-félsziget predesztinálva volt arra, hogy katalizátorként egy világháborús helyzet előidézője legyen. Miért? (Bismarck a folytonos balkáni viták miatt már az 1870-es években attól tartott, hogy a jövő nagy háborúja „valamilyen átkozott balkáni ostobaság miatt” fog kirobbanni, ha a nagyhatalmak hagyják magukat belerán-

8 Déligeorges, 1907. 1–2., 10., 26–29., 31–37.

9 Csaplár-Degovics, 2014a. 65–72.

gadni egy helyi konfliktusba. Ekkor utalt arra, hogy egy pomerán muskétás egészséges csontjai többet érnek, mint a félsziget konfliktusai.¹⁰

A gyarmati kérdések, határhúzások miatt nem alakult volna ki egy világháborús helyzet. A kenyértörés határára érve a nagyhatalmak mindig képesnek bizonyultak arra, hogy önmérsékletet tanúsítva kompromisszumot kössenek. A nagyhatalmak figyeltek arra, hogy egyik se adjon közvetlen okot egy világháború kirobbanására. A felelősség gyanúját is el akarták kerülni. Éppen ezért a közvetlen érdekellentéteket és konfliktusokat jó-rossz kompromisszumokkal 1914-ig kezelni tudták. Világháborús helyzet emiatt csak egy olyan feszültségből származhatott, amely során közvetlenül csaptak össze nagyhatalmi érdekek; ahol nem volt nagyhatalmi erőegyensúly, illetve ahol voltak olyan erős helyi politikai entitások is, amelyekhez igazodniuk kellett, és amelyek felett nem volt teljes a nagyhatalmi kontroll.

A nagyhatalmak alapvetően európai országok voltak, egy világháborúra csak egy európai kontinensen kirobbanó konfliktus tudta őket rákényszeríteni. A kontinensen sem Skandinávia, sem az Ibériai-félsziget, sem a Belgium–Hollandia–Luxemburg háromszög, sem a tengerszorosok,¹¹ sem Lengyelország (a felosztó hatalmak között a kérdésben nem volt súrlódás) nem tudott volna okot adni. A kontinensen egyetlen térség volt, amelyre a fenti szempontok igazak voltak: a Balkán-félsziget.¹²

A Balkánon 1908-at követően felborult a nagyhatalmi egyensúly. Annak elenére, hogy az 1908-as annexió teljes orosz (és szerb) diplomáciai vereséggel végződött, és hogy visszafordíthatatlanul megromlott Bécs és Szentpétervár viszonya, Bosznia-Hercegovina bekebelezése önmagában még nem jelentett végzetes csapást a nagyhatalmak itteni erőegyensúlyára. Bosznia-Hercegovina bekebelezésével szemben ugyanis ott állt az orosz térnyerés kiteljesedése Szerbiában. (A nagyhatalmi bizalom tűnt el a Monarchia irányában.) Az alapvetően Ausztria–Magyarország és Oroszország közötti kapcsolatokon múló nagyhatalmi egyensúlyt csak az zavarhatta meg, ha egy újabb nagyhatalom jelenik meg a félszigeten. Nagy-Britanniának nem voltak ilyen ambíciói. Olaszországot mindkét oldalról korlátozták a hármas szövetség és az 1909-es racconigi megállapodás pontjai.

Kevésbé tudatosított tény, hogy 1908-at követően Németország és Franciaország ebben a térségben is hozzákezdett nagyhatalmi befolyása kiépítéséhez. Az ő aktív szerepvállalásuk összefügg a keleti kérdés sajátosságaival és az európai koncert rendszerének szétesésével. Ez a befolyásépítés akkor lett igazán erőteljes, amikor a Balkán-háborúk teljesen szétzilálták a félsziget erőviszonyait.

10 Schöllgen, 2000. 16.

11 E tekintetben érvényben volt nemzetközi egyezmény, illetve Oroszország 1912 őszén többször jelezte, hogy a kérdést nem kívánja megbolygatni. Nr. 3. Izvolszkij távirata Szazonovnak, Párizs, 1912. okt. 18/5. és Nr. 36. Szazonov levele Izvolszkijnak, Szentpétervár, 1913. okt. 23/10. Közli: Hoetzsch, 1942. 4., 36.; ill. Nr. 787. (1912. nov. 28/15.), Nr. 424. (1912. dec. 9./nov. 26.), Nr. 2845. (1912. dec. 10./nov. 27.), Nr. 431. (1912. dec. 10./nov. 27.). Közli: Stieve, 1924. Bd. 2. 366., 380., 382–383.

12 „They [nagyhatalmak, Cs.-D. K.] all would continue to exist, 'adjusting their claims against one another from time to time, and extending their influence, sometimes, into areas where, as yet, no equilibrium of forces existed. The most important such area was the Balkans.'” Roberts, 2001. 67.

Németország már 1912-től kezdve politikai és gazdasági riválisa lett Ausztria–Magyarországnak a Balkánon.¹³ Az új külügyminiszter, Gottlieb von Jagow ki-nevezésével (1913. január) a német külügyminisztérium egyre komolyabb diplomáciai offenzívát folytatott annak érdekében, hogy a félsziget nemzetállamait a hármasszövetséghez kösse vagy a már meglevő kapcsolataikat megerősítse. Berlinből nagy államkölcsönök érkeztek Bukarestbe és Szófiába, míg Ausztria–Magyarország számára ezt elutasították. *A Krupp Művek 1914-ben tárgyalásba kezdett a belgrádi kormánnyal arról, hogy ágyúkat és több tízezer modern puskát szállítson a szerb hadseregnek (az üzlet nem valósult meg).*¹⁴ De Németország az Oszmán Birodalom felől nézve is aktívan fenyegette a balkáni nagyhatalmi egyensúlyt: a Deutsche Bank bagdadi vasútépítési projektje 1910-ben új lendületet vett. 1913 decemberében pedig Liman von Sanders vezetésével német katonai misszió érkezett az Oszmán Birodalomba, hogy a hadsereg átszervezését a két vesztes Balkán-háború után elősegítse.

A nagy francia bankoknak, gazdasági társaságoknak és nagyvállalkozóknak már a Balkán-háború előtt is komoly befektetések és kölcsönszerződések voltak a félszigeten a helyi kormányokkal. A párizsi külügyminisztérium azonban csak 1912 októberében döntött úgy, hogy közvetlen befolyásépítésbe kezd a Balkánon. Ennek a kapcsolatépítésnek az egyik kiemelt helyi partnere 1913 végére Szerbia lett. A Balkán-háborúk egyik következménye az lett, hogy Párizs a győztes kisállamok politikai és gazdasági súlyát felértékelte és bennük potenciális katonai szövetségest látott.

A francia külpolitika mindegyik győztes irányába tett gesztusokat, és alaposan felmérte ezeket az országokat a befektetési lehetőségek szempontjából is. Párizs már 1912. október derekától hajlandó volt arra, hogy bizonyos határokig támogassa a balkáni szövetségesek külpolitikai céljait. Ez a korlátozott külpolitikai támogatás egy évvel később némileg módosult: a második Balkán-háborút, majd az 1913. október 18-án Belgrádnak adott osztrák–magyar ultimátumot követően Párizs kitüntető figyelmre Szerbiára és Görögországra szűkölt.¹⁵ (Emellett érdemes megemlíteni, hogy 1908–1912 között Franciaország finanszírozta az Uráltól nyugatra levő orosz területeken a vasútépítéseket. A vasútvonalakat stratégiai szempontok alapján építették meg, s ez is elősegítette a világháború első heteiben a gyors orosz mozgósítást.) Összességében ki lehet jelteni, hogy Franciaország Kelet-Európában lezajló katonapolitikai manőverei hasonlóan offenzív és agresszív lépések voltak, mint Németország hadsereg-fejlesztési trendjei.

Vonatkozó kutatások hiányában egyelőre nem tudni, hogy a fent felsorolt kelet-európai, illetve balkáni német és francia lépések milyen összefüggésben álltak egymással. Az mindenesetre valószínűnek tűnik, hogy Berlin és Párizs térnyerése alapvető akadálya volt annak, hogy Bécs és Szentpétervár egy külön megállapodás alapján próbálja kezelni 1912 őszén a kirobbanó Balkán-háború teremtette helyzetet.

¹³ Kos, 1996; Löding, 1969.

¹⁴ Angelow, 2000. 424–425.

¹⁵ Reuter, 1979. 284–286., 290–298., 318–323.

1912 előtt a nagyhatalmak nem engedték beleszólni a kis balkáni államokat a nemzetközi külpolitikába. Ennek legfőbb oka az volt, hogy az európai béke a *nagyhatalmak egyensúlyán* alapult. Ezt az egyensúlyt egyre nehezebb volt fenntartani 1908-at követően. A nagyhatalmak érdekeit az egyes szövetségeken belül és kívül is egyre problémásabb volt összehangolni, továbbá olyan új válságócok keletkeztek a világban, amelyek évtizedekkel korábban még nem tették volna próbára a nagyhatalmi koncert teherbíró képességét. Európa vezető hatalmainak egyre több energiát kellett fordítani az egymás közötti érdekellentétek kezelésére és a sokasodó konfliktusok elsimítására. Az 1910-es évek elejére egyre gyakrabban fogalmazódott meg az a diplomáciai cél, hogy „a nemzetközi békét” mindenáron meg kell óvni.

Az 1912–1913-as Balkán-háborúk kirobbanása és eseményei alaposan meglepték a nagyhatalmakat. Több egyéb tapasztalat mellett rá kellett jönniük arra, hogy a nemzetközi külpolitika alakításában a félsziget államai önálló tényezők lettek, illetve hogy ezen államok külpolitikája ugyanúgy fenyegeti a nemzetközi békét, mint a nagyhatalmak ellentétei. A nagyhatalmak diplomatai egyre kétségbeesettebben döbbsen rá arra, hogy a félsziget nemzetállamai a nemzeti célok elérése érdekében bármire készen álltak, valamint hogy félvállról veszik egy Balkán-háború provokálta világháborús összecsapás lehetőségét.¹⁶ A nagyhatalmak diplomáciai karai éveken át mást sem csináltak, mint válságot kezeltek egy olyan háború kapcsán, amelyet nem ők robbantottak ki – és ez a válságkezelés kudarcba fulladt.

Véleményem szerint Ausztria–Magyarország és Oroszország kivételével a többi nagyhatalom fel sem fogta, hogy 1912-re a balkáni nemzetállamok nacionalizmusai és militarizmusai olyan irracionális fokot értek el, amelyeket már a helyi nemzeti kormányok is nehezen tudtak féken tartani, és amelyek felett csak részleges irányítással rendelkeztek.

A Balkán-háborúk kirobbanását a nagyhatalmak minden diplomáciai kísérlete ellenére sem lehetett meggátolni. A háborúk lokalizálását óriási erőfeszítésekkel és a nagyhatalmak konkrét katonai fenyegetéseivel lehetett elérni: 1912 őszén a kelet-európai nagyhatalmak részlegesen mozgósítottak a Balkán-háborúk hatására (közel egymillió orosz, német és osztrák–magyar katonát!);¹⁷ az 1913. tavaszi „skutari válság” idejére egy összhatalmi flottának is össze kellett állnia; Skutari (a továbbiakban: Shkodra) városát nagyhatalmi alakulatoknak kellett megszállni 1913 májusában; a Monarchia 1913. októberi ultimátuma miatt kezdte meg Szerbia a csapatkivonásokat a független Albániából (lásd alább).

Az 1912–1913-as londoni konferencia a 19. századi nagyhatalmi konferenciadiplomácia utolsó állomása, a híres nagyhatalmi koncert záróakkordja volt. Míg az 1815-ös bécsi kongresszuson a nagyhatalmak teljhatalommal és csupán saját érde-

16 „If one tells them [a szerb politikusok] that they will provoke an European war they shrug their shoulders & say that Austria [,] not they [,] will be responsible if there is war, that Austria is merely trying to suppress them & ... although they may suffer considerably in a war with Austria & may lose they have gained they will 'die fighting'. This phrase has become a sort of mania with them.” Paget jelentése Nicholsonnak, Belgrád, 1912. okt. 7. Idézi: Otte, 2011. 371.

17 Williamson, 1987. 317–323.

keik szerint dönthettek határkérdésekben, addig az 1878-as berlini kongresszusra már kénytelenek voltak beengedni a balkáni kis népek képviselőit is. Bár utóbbiaknak csak hozzászólási joga volt, érdekeiket részben már figyelembe kellett venni a döntések meghozatalakor. Az 1912–1913-as Balkán-háborúkat már nem nagyhatalmak vívták, hanem kis balkáni nemzetállamok. A londoni konferencia résztvevői – nagykövetek és nem külügyminiszterek – már csak bizonyos kérdésekben formáltak jogot arra, hogy azok a nagyhatalmi tárgyalóasztaloknál dőljenek el és ne a csatatéren (a tengerszorosok, a független Albánia megteremtése, az égei-tengeri szigetek stb.). A nagyhatalmak ugyanis nem mertek beavatkozni a balkáni államok bukaresti tárgyalásaiba, mert félték az egymással szembeni potenciális konfliktusoktól.¹⁸

Egy dolog viszont nem változott Bécshez és Berlinhez képest: a konferenciának egy nagyhatalmi háborút kellett megakadályoznia.¹⁹ A nagyhatalmi háború megakadályozása nagyon feszült légkörben történt meg. A nagyhatalmak külügyminisztériumai lépésről lépésre jöttek csak rá arra, hogy a konferencia cselekvőképességét behatárolják a nagyhatalmi érdekkellentétek (még a nagyhatalmi szövetségeken belül is), illetve hogy a tárgyalófelek ki vannak szolgáltatva a balkáni nemzetállamok politikájának és a harctéri eseményeknek is.

A nagyhatalmak londoni konferenciájának egyik legfontosabb feladata az önálló, majd független Albánia létrehozása volt (1912–1913). Az albán államépítés különösen fontos szerepet játszott a nagyhatalmak egymás közötti viszonyában: az *új ország közös nagyhatalmi felügyelet alatt vált függetlenné*. A tét óriási volt: ha az államépítés sikeres, akkor ezzel a nagyhatalmak a külvilágnak is és saját közvéleményeiknek is bizonyítják, hogy a nagyhatalmi együttműködés rendszere életképes, azaz a nemzetközi béke megmenthető.

Albánia kapcsán Londonban kiderült, hogy a nagyhatalmi diplomácia a gyakorlatban már alig-alig működött. A legfontosabb kérdésekben például képtelenek voltak dönteni a konferencia résztvevői: hol legyenek pontosan Albánia északi és déli határai, illetve milyen legyen Albánia berendezkedése. Ezek tisztázására több nagyhatalmi bizottságot állítottak fel, amelyek a helyszínen próbáltak megoldásokat találni azokra a kérdésekre, amelyekre Londonban nem tudtak.

A nagyhatalmi jelenlétnek összesen nyolc formája volt. A nagyhatalmi akaratot Albániában legfőképp a Nemzetközi Ellenőrző Bizottság képviselte.²⁰ Az állam északi és déli határainak megállapítására két nemzetközi határhúzó bizottságot hoztak létre.²¹ A legnagyobb lélekszámú albán város, a Montenegróhoz közeli Shkodra civil és katonai közigazgatását a nagyhatalmak által a helyszínre küldött katonai egységek szervezték meg.²² Az albán rendfenntartó erő, a zsandárság megszervezése holland tisztek mandátuma lett.²³ Az 1914-ben a helyszínre érkező, a

18 Grey, 1925. 263.

19 No. 59. Nicholson levele Hardinge-nak, London, 1913. okt. 29. és No. 70. O’Beirne jelentése Greynek, Szentpétervár, 1913. nov. 17./2. Közli: Temperley–Gooch, 1936. 50–51., 59–60.

20 Bylykbashi, 1977. 281–304.; Bylykbashi, 1978. 229–255.; Gurakuqi, 2012. 593–621.

21 Löhr, 2010. 157–172.

22 Balla, 1997. 435–459.

23 Goslinga, 1971–1972.

nagy hatalmak által kiválasztott új fejedelem, Wilhelm von Wied udvara szintén a nemzetközi jelenlét egyik szimbóluma volt. A fentiek mellett Ausztria–Magyarország, Olaszország és részben Nagy-Britannia humanitárius akciók szervezésével igyekezett tekintélyt szerezni.²⁴ Az adriai hatalmak emellett hadihajókat is állomásoztattak az albán partok előtt.

E nyolc nagyhatalmi szerv Albánia kapcsán kénytelen volt szembenézni a 20. század új kihívásaival. Ilyen új általános kihívások voltak: új határok meghúzása nagyhatalmi vegyes bizottságok által a helyszínen; államszervezés közös nagyhatalmi felügyelet mellett; rendfenntartó erők szervezése külföldi tisztek vezetése alatt; alkotmányozás nemzetközi segédlet mellett; a menekültügy és az államilag szervezett humanitárius segélyek kérdése. Az ezen problémák megoldására tett erőfeszítések, a közös államépítés azonban a gyakorlatban már 1914 januárjában elbukott.

Az albán államépítés kudarcának több oka volt. Egyrészt a nagyhatalmak nem gondolták át az államépítés egyes állomásait.²⁵ A közös szerv, a Nemzetközi Ellenőrző Bizottság alkalmatlan volt az államépítésre; egy ifjútörök puccskísérlet miatt a nagyhatalmi diplomaták körében a helyszínen eltűnt az egymás iránti bizalom (1914. január). Másrészt: Szerbia és Görögország gyakorlatilag követelmények nélkül megtagadhatta az oly keservesen meghozott londoni konferencia döntéseinek végrehajtását. 1. A két ország csapatai nem hagyták el a függetlenné váló ország területét. 2. A két ország hadserege hosszú hónapokig eredményesen szabotálta a határok meghúzására létrehozott nagyhatalmi bizottságok munkáját a helyszínen. (Az északi határkijelölést végül az gyorsította meg, hogy egy-egy osztrák–magyar és olasz századot rendeltek a határhúzóknak védelmére.) 3. A görög reguláris és irreguláris alakulatok Dél-Albániában kirobbantottak egy felekezeti alapú polgárháborút (a muszlim és az ortodox hívők között). 4. A két balkáni állam aktívan beavatkozott az albán belpolitikai életbe (a beavatkozás komoly ösztönző ereje volt annak, hogy a két legnagyobb albán politikai centrum között polgárháborús helyzet alakuljon ki), és általában mindent megtettek, hogy Albánia belső konszolidációját szabotálják – ezzel pedig a közös nagyhatalmi államépítést és a nemzetközi béke megőrzésére tett helyi erőfeszítéseket akadályozták (sikeresen).²⁶ Ha a nagyhatalmi törekvések sikerrel kecsegtettek volna, a szerb és görög albánpolitika *önmagában* is képes lett volna arra, hogy Albániát destabilizálja 1913–1914-ben.

²⁴ Csaplár-Degovics, 2014b. 383–391.

²⁵ Már maga Albánia is új jelenségnek számított. Albánia 1912 előtt csupán egy földrajzi fogalom volt, amiről a korabeli művelt európaiak is csak annyit tudtak, mint például Tibetről (Wendel, 1918. 120.). Az új állam Európában volt, de nem rendelkezett a szomszédos népekhez fogható államisághagyományokkal. Albánia független országgént az Oszmán Birodalom első olyan utódállama volt, amelynek lakói, szemben a független balkáni nemzetállamokkal, többségükben muszlimok voltak. Ráadásul ez a térség 1913 előtt a birodalom legelhanyagoltabb területei közé tartozott. Itt gyakorlatilag szinte a semmiből kellett államot teremteni.

²⁶ Csaplár-Degovics, 2014c.

Az állam- és nemzetépítés sajátos balkáni alakulása

A Balkán-félsziget a 19. század derekáig nem volt annak a kultúrkörnek a része, amelyet utólag európainak definiáltak. Az oszmán hódítók megjelenéséig a ma Kelet-Európának nevezett területet alapvetően választotta el egymástól a katolicizmus és ortodoxia közötti felekezeti határvonal. Bár az ókori görög, majd később bizánci filozófusok, egyházatyák írásai bekerültek a középkor folyamán az európai műveltség alapforrásai közé, Bizánc a latin rítusú kereszténység világától elválasztva, azzal párhuzamosan fejlődött (az érintkezés korlátozott volt). A Konstantinápoly vezette birodalom magát tekintette Róma örökösének, és kulturális felsőbbrendűséggel tekintett a barbár latin Európára (és a latin Európának is megvoltak a maga előítéletei az ortodoxiával szemben).

Ha a latin és a görög világ érintkezett, annak leggyakoribb formája a fegyveres összecsapás volt. A latin világ hatalmai – köztük Magyarország is – igyekeztek mindig előnyt kovácsolni az ortodox világ gyengeségéből, hódítani vagy katolizálni. Amikor a Bizánci Birodalom hatalma gyengülni kezdett, a Balkánon helyébe lépő középkori keresztény szláv népek alkotta államok már régóta átvették és részben saját igényeikhez igazították a birodalom képviselte nézeteket. Az ortodox népek államai között nagyon erős összekötő kapocsnak bizonyult a bizánci ortodoxia és a bizánci császár képviselte államszervezési modell. A császár formai fensőbbbségét még akkor sem vitatták, amikor annak világi hatalma már csak a császárvárosra korlátozódott.

Maga a „bizánci commonwealth” is ellenséges érzelmekkel viseltetett a latin világgal szemben. Saját államépítési hagyományokkal, saját keresztény rítussal és nézetekkel, saját egyházi struktúrával és (ökumenikus) egyházfővel, autonóm módon, belső törvényszerűségének megfelelően fejlődő világnézettel bírt. A félsziget népeinek, uralkodóinak és elitjeinek összetartozás-érzése olyan erős volt, hogy az oszmán hódítás pillanatában az egymással amúgy ellenséges viszonyban álló ortodox uralkodók is inkább keresték egymás szövetségét és barátságát, mint a latin országokéit. Lazarevics István ennek jegyében egyezett ki ősellenségének fiával, Brankovics Györggyel, és nevezte ki utódjául a szerb despotátus élére (1426). A szerb Brankovics György ezért adta lányát (Irene) az albán Szkanderbég fiához feleségül.²⁷

A keresztény ortodox felekezet és az iszlám az oszmán hódítás után kompatibilisnek bizonyultak egymással (a katolicizmus–iszlám kapcsolat ellenben nem). Ugyanígy az Oszmán Birodalom a Bizánci Birodalom örökébe léphetett: az oszmán államszerkezet bizánci alapokon fejlődött ki és erősödött meg. A konstantinápolyi ökumenikus pátriárkák nem tettek komoly kísérletet arra, hogy ideiglenesen egy másik keresztény ország területére helyezték át székhelyüket; ehelyett kiegyeztek és együtt éltek az új muszlim hódítóval. Az Oszmán Birodalom hatalmát a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka a Bizánci Császárság utódként elismerte. A szultán felvette a bizánci császár címeit és örökölte annak felekezeti kötelezettségeit is.

²⁷ Schmitt, 2009. 32.

Azaz az ortodoxia csaknem teljes egyházszervezete, gyakorlatilag ellenállás nélkül, a leghatalmasabb muszlim uralkodó fennhatósága alá került és beláthatatlan ideig ott is maradt. Cserébe az Oszmán Birodalom az iszlám jogfelfogás alapján beillesztette az ortodox egyházszervezetet és lakosságot a birodalom életébe: létrejött a *millett-rendszer*.²⁸

A fenti gondolatmenetből következik, hogy a Balkán-félszigeten a középkor folyamán a skolasztika, a clunyi reformok vagy az investitúraharc nem hagytak komoly nyomot, de a latin dominanciával és vezetéssel megvalósítani szándékozott egyházegyesítések emléke igen. Ezen a területen nem volt humanizmus és reneszánsz, nem volt reformáció és ellenreformáció vagy barokk, amely szellemi irányzatok és vallási megújulási törekvések összekapcsolták a latin Európa országait.

A fentiek alapján magam is úgy vélem, hogy a 19. században létrejött balkáni nemzetállamok nemcsak Bizánc, hanem az Oszmán Birodalom utódállamai is voltak. A félsziget első függetlenségi harcai (a szerbeké 1804–1813/17 és a görögöké 1821–1829/31) valójában ortodox felekezeti alapú lázadásként indultak a muszlim elnyomók ellen. A felvilágosodás eszméi csak fáziskéséssel és részben külföldön élő hazafiak hatására, illetve az egyre élénkebb európai érdeklődéstől ösztönözve jelentek meg, majd épültek be a nemzeti ideológiába. Azaz a felvilágosodás az első összeurópai szellemi jelenség, amely közvetlen hatást gyakorolt a félsziget népeinek elitjére. Csakhogy alapvető különbségek mellett kellett az új eszméket megvalósítani: az itteni népeknél az európaiaktól teljesen eltérő politikai, gazdasági, társadalmi és felekezeti viszonyokra kellett építkezni. Jellegzetes volt az is, hogy a felvilágosodás gondolatai a nemzeti elv megjelenésével egy időben bukkantak fel, mégpedig úgy, hogy a nemzeti eszme a kezdetektől fogva dominánsabb volt. A félszigeten a nemzetté válás igényének rendelődtek alá a felvilágosodás (és demokratizálódás) eszméi. Azaz a nemzeti mozgalmak hívei csak azokat az elemeket, elveket és tanokat vették át, és csak oly mértékben és formában, amelyek szerintük a nemzetté válást szolgálták. A nemzeti mozgalom hívei ezzel időt is akartak spórolni: a nemzetet minél előbb meg kellett teremteni ahhoz, hogy egy nemzeti állam megszületése is lehetségessé váljon. A független balkáni államok 1912-re formailag számos területen megelőzték a régi európai birodalmakat: a korhoz mérten széles választójog volt érvényben, volt liberális alkotmányuk stb., de összességében ez csak látszatnyugatosodás volt. A kevés dolog egyike, amiben valóban elérték a modern nyugat-európai államok szintjét, az a modern tömeghadseregek kiépítése volt.

A félsziget országai nemzeti céljaik elérése érdekében már 1876-ban sem igazodtak a nagyhatalmi konfliktusok alakulásához. Nem várták meg, hogy kitörjön a térségben egy nagyhatalmi háború, hanem maguk provokáltak ki egy olyan nemzetközi helyzetet, amelynek rendezésében a nagyhatalmaknak aktívan részt kellett venniük: 1876-ban Szerbia és Montenegró üzent hadat az Oszmán Birodalomnak – ez váltotta ki az orosz beavatkozást (keleti válság, 1875–1878). A Balkán-szövet-

28 A *millett-rendszer* személyi alapon vallási autonómiát biztosított. Az igazságszolgáltatás, a pénzügyi közigazgatás és általában az egyházi élet minden területén érvényesült az autonómia elve. Csorán, 2000. 23–38.

ség 1912–1913-as háborúja még tovább ment, és részben tudatosan, részben minden mindegy alapon kihasználta a nagyhatalmi rendszer hibáit. A szövetség politikai vezetői pontosan tisztában voltak a nagyhatalmak várható reakcióival (ismerték a nagyhatalmi döntéshozatalok mechanizmusait), valamint azzal is, hogy Oszmán Birodalom-ellenes harcukkal egy nagyhatalmi háborút kockáztatnak.²⁹

A kivívt győzelmeket követően a nagyhatalmi rendszert rá tudták kényszeríteni arra, hogy a Balkán államhatárait újrahúzzák. A világháborúhoz vezető út felelőssége ott van, hogy a győztes államok semmilyen mértéket nem ismertek, a maximális területi célokat bármi áron el akarták érni. A győztesek ugyanis nemcsak egymással szemben próbálták a külpolitikai céljaikat elérni. Szerbia például az összes nagyhatalomra rá kívánta kényszeríteni az akaratát, amikor 1913 folyamán kijáratot akart szerezni az Adriára (lásd alább). Ez az utóbbi konfliktus, pontosabban Szerbia új nyugati határainak kérdése, hónapokon keresztül magában hordozta egy nagyhatalmi háború kirobbanásának lehetőségét. Ennek a felelősségnek a gondolatát a szerb történetírás elutasítja (hiszen „egy kis, tengeri kijárat nélküli balkáni ország, amely nemrégiben szabadult fel az Oszmán Birodalom hatalma alól”, nem lehet felelős egy nagyhatalmi háborús helyzetért). De ugyanígy provokálóan hatott a nagyhatalmakra Bulgária, Görögország és Montenegró is. (Bulgária a második Balkán-háborúban elszenvedett vereség miatt kénytelen volt túlzó követeléseiről lemondani.)

Az 1912-es Balkán-háború nagyhatalmi kontrollja már lehetetlen volt. Ez részben abból fakadt (és erre a szakirodalom sem figyelte fel kellően!), hogy az Oszmán Birodalom ellen háborúra készülő országok a végletekig *militarizálták a társadalmat és az államot*; hatalmas tömeghadseregeket állítottak fel. Abban a pillanatban, amikor a nagyhatalmak többségében már erőteljes fegyverkezés folyt, a balkáni szövetségesek 765 ezer katonával indultak harcba egy 320–350 ezer fős oszmán hadsereg ellen (a tartalékok egyik oldalon sem szerepelnek az adatokban!).³⁰ Csak az összehasonlítás kedvéért: Oroszország hadseregének békelelétszáma egymillió fő körül mozgott, Franciaországban és Németországban 600 ezer körül, a Monarchiában 440 ezer, Nagy-Britanniában ennél is alacsonyabb volt, az USA szárazföldi hadserege a világháborúba lépés pillanatában 108 ezer fő volt...³¹ Ilyen tömeghadseregek felállítása elképesztő erőfeszítéseket követelt, és nyilvánvaló volt, hogy a felállított hadseregeket be is fogják vetni.

A tömeghadseregek léte, a nacionalizmus és militarizmus kapcsán fontos további megállapításokat tenni: míg a nagyhatalmak 1912-ben még kabinetpolitikát folytattak, ahol a közvéleménynek csak korlátozott mozgástere volt az állami politika befolyásolására, a Balkánon más volt a helyzet. A félsziget keresztény orszá-

29 „*Servia will some day set Europe by the ears and bring about a universal war on the Continent... [T]he Serbs may lose their heads and do something aggressive against the Dual Monarchy which will compel the latter to put the screws on Servia... [The situation] may be compared to a certain extent to the trouble we had to suffer through the hostile attitude formally assumed against us by the Transvaal Republic under the guiding hand of Germany. It will be lucky if Europe succeeds in avoiding a war as a result of the present crisis.*” Cartwright levele Nicholsonnak, Bécs, 1913. jan. 31. Idézi: Otte, 2011. 372.

30 Demeter, 2008. 21–63.; Csaplár, 2010. 251–256.

31 Bihari, 2014. 117.

gaiban tágabb körű demokratikus, köztük szélesebb választói jogok illeték meg a társadalmat, mint Európa legnagyobb részén. Egy ilyen társadalom már nem viselte el, hogy a nagyhatalmak továbbra is (közel-)keleti szemlélettel közeledjenek hozzá. Kül- és belpolitikai tekintetben is igényt tartott arra, hogy sorsukról nagyhatalmi befolyás nélkül dönthessenek.

A balkáni keresztény országok az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó területekre úgy tekintettek, mint a potenciális nemzetállamuk részére. Az 1870-es évektől kezdve felekezeti vagy nemzeti érdekekre hivatkozva, a nagyhatalmakhoz hasonlóan, maguk is fenntartották az igényt arra, hogy beavatkozzanak az oszmán belügyekbe. A függetlenné váló nemzetállamok nagy összegeket fektettek be saját nemzeti egyházszervezetük támogatására az Oszmán Birodalom területén, idővel a világi iskolarendszer megteremtésére is. Majd miután ez sem hozta meg a gyors és látványos eredményeket (nem erősödött meg az oszmán alattvalók görög, szerb vagy bolgár nemzeti tudata), irreguláris fegyveres bandák egymás elleni harcra adtak egyre nagyobb szubvenciókat. Ez utóbbi legsúlyosabb következménye az lett, hogy az Oszmán Birodalom három vilajete, a földrajzi Macedónia, az 1890-es évektől kezdve polgárháborús viszonyok között élt (aminek a nagyhatalmak 1903–1908 között sikertelenül próbáltak véget vetni).

A nemzetépítési törekvések kapcsán fontos megemlíteni, hogy az Oszmán Birodalom alattvalóinak többsége nem rendelkezett modern nemzettudattal a világháború előestéjén. Ortodox felekezetű és többségében egy délszláv nyelvjárást beszélő emberekről volt szó, akiknek a felekezeti identitása a századfordulóra megingott, és akikre valósággal rázúdultak a kis nemzetállamok pópákkal, tanítókkal és legfőképp fegyveres csetákkal terjesztett nemzeti eszméi. Ezekben az emberekben Belgrád, Szófia és Athén a potenciális szerb, bolgár és görög nemzet tagjait látták. Kevesen tudják, de ha a bolgár nemzeti eszme terjesztése egy-két évtizeddel korábban indult volna, akkor a mai Koszovó területén élő szlávok egy része bolgárrá vált volna.³²

A kis államok nemzetépítési törekvéseit úgy is lehet értelmezni, mint kolonizációs törekvéseket. A balkáni államok már az 1880-as évek óta (irracionálisan) kétségbeesett versenyfutásban voltak egymással, hogy ki tudja előbb nemzeti területeit megnövelni és a nemzetté válást sikerre vinni. Évtizedeken keresztül folyt az európai Oszmán Birodalom alattvalóiért való küzdelem, amely a századfordulót követően egy szabályos görög–szerb–bolgár–albán–oszmán polgárháborúvá vált. Ez a kolonizációs politika az 1912–1913-as Balkán-háborúkkal érte el a csúcspontját, amikor a hódító államok egymással is háborúba keveredtek, illetve olyan katonai közigazgatást vezettek be az annektált területeken, amely a szociáldemokrata Dimitrije Tucovićot, aki tisztként maga is részt vett az eseményekben,

32 1899–1900-ban a prizreni egyházi középiskolában (bogoslavije) erőszakba torkollott az itt tanító pópák vizsgálata arról, hogy a szerb vagy a bolgár nemzeti eszmét oktassák és hirdessék az innen kikerülő egyháziak. A tét nagy volt: aki győz, annak a nemzeti eszméjét fogja az egyház hirdetni, és ez jó eséllyel az adott nemzeti eszme győzelmét is jelentené a térségben. A vizályról több jelentést is tartalmaz: ÖHHStA PA, XXXVIII. Konsulate, Kt. 399. Prizren (1899–1900).

a gyarmatosító nagyhatalmak által Afrikában és Ázsiában elkövetett rémtettekre emlékeztette.³³

Ha a fentiekhez hozzávesszük, hogy a balkáni nemzeti eszmék, az albánt kivéve, engesztelhetetlenül gyűlölték az Oszmán Birodalmat, s nemzetállamukat a Keletről kellett kiszakítaniuk, illetve geopolitikai helyzetük miatt a nagyhatalmi vetélkedés területévé váltak, egy egész kontinens számára veszélyes lőporos hordóvá váltak.

Szerbia törekvései és annak nagyhatalmi fogadtatása

Az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy a világháborúhoz vezető úton Szerbia helyét megkeressem. Meglátásom szerint Románia, Görögország, Montenegró, de Bulgária és az Oszmán Birodalom esetében hasonló tanulmányt lehetne írni, csak-hogy én ezekkel az országokkal kutatóként nem foglalkoztam. Az általános szempontok megfogalmazása mellett Szerbia szerepét alapvetően az albán kérdés prizmáján keresztül mutatom be az 1912–1913-as időintervallumra szorítva.

Geostratégiai és geopolitikai szempontból nézve Szerbia a legrosszabb adottságokkal rendelkező állam a Balkánon. Két nagyhatalom között, kis nemzetállamok szomszédságában a félsziget központi területén feküdt. A függetlenség megszerzésének évében (1878) a Monarchia okkupálta Bosznia-Hercegovinát, a szerb nemzeti célok legfontosabb területét. (Nota bene: Szerbia 1878-as területi gyarapodását Niš és Pirot irányába a Monarchiának köszönhet!) A szerb külpolitika ettől az évtől kezdve kényszerpályán volt és a területekért való versenyfutásban ekkor fordította tekintetét a közép-balkáni területek felé; ekkor született meg a modern Koszovó-mítosz.³⁴

A szerbség Szerbián kívül az Oszmán Birodalomban és Ausztria–Magyarország területén is élt. Vitathatatlan, hogy ha a nemzeti politika azt tűzi ki célul, hogy a nemzet és az állam határai essenek egybe, akkor ez egy nagyon nehezen megoldható politikai feladat. Én azért látom felelőtlennek a kortárs szerb politikai elitet, mert egyszerre tekintette ellenségnek a Monarchiát (1903 után) és az Oszmán Birodalmat. Belgrád mindkét nagyhatalmi szomszédjával ellenséges viszonyban volt; 1908 után a Monarchiát számos szerb politikai és katonai érdekcsoport provokálta. Ha egy kisállam valóban nem akar fegyveres konfliktusba keveredni a nagyhatalmi szomszédjával, féken kell tudnia tartani ezeket az érdekcsoportokat.

33 „I kada je buna izbila, vlada je preko zastupnika ministra spoljašnjih dela izjavila da će Arbanasi biti »primerno kažnjeni«, buržoaska štampa je tražila istrebljenje bez milosti, a vojska je izvršavala. Arbanska sela, iz kojih su ljudi bili blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgarišta. To behu u isto vreme varvaski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i deca. I dokle su ustanici zarobljene srpske oficire i vojnike razoružavali i puštali, dotle srpska soldateska nije štedela ni njihovu decu, žene i bolesne. [...] Još se jednom potvrdilo da je narobna pobuna najprimitivnijih plemena uvek humanija od prakse stajaće vojske koju moderna država protiv pobune upotrebljava.” (Kiemelés Tucovićtól.) Tucović, 1946. 107–108.

34 Csaplár-Degovics, 2008.

Az *Adria*-kérdés

A kijutás az adriai tengerpartra, azaz egy szerb tengeri kikötő megszerzése 1912-re a nemzeti célok egyik legfontosabb presztízskérdése lett. Szerbia egy tengeri kikötő megszerzésétől azt várta, hogy közvetlenül bekapcsolódhat a világkereskedelem vérkeringésébe, illetve megszabadulhat Ausztria–Magyarország nyomasztó gazdasági szorításából. Az *Adria* keleti partjaihoz való kijutás gyakorlatilag vagy Montenegrón, vagy az albánok lakta területeken keresztül lett volna lehetséges (utóbbiak 1912-ig oszmán fennhatóság alatt álltak). Egy nyugati tengeri kijárat megszerzése azonban számos szempontból problémás volt. Legfőképp azért, mert a tengerparti Albániát már 1912 előtt két nagyhatalom is saját érdekszférájának tekintette.

Az úgynevezett *Adria*-kérdés, pontosabban az adriai partvidék hovatartozása presztízskérdés volt a korban „adriai hatalmakként” emlegetett Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország számára. A két szövetséges állam 1897 óta élő szerződéssel rendelkezett arról, hogy az Oszmán Birodalom felbomlása esetén támogatni fogják egy autonóm albán állam megszületését. Az adriai szövetségesek minden harmadik felet távol akartak tartani az albán partoktól, akár háború árán is: a két nagyhatalom nem akart tengeri riválisokat az érdekszférájába engedni.³⁵ (Az albán területekkel kapcsolatos szerződésekről a többi nagyhatalomnak tudomása volt, de konkrét jelentősége és tartalma iránt 1912 novemberéig nem érdeklődött.)³⁶ Az 1912-ig több alkalommal meghosszabbított szerződés létrejöttének még egy fontos oka volt: a két nagyhatalom érdekei alapvetően ütköztek az albán területeken, ezért ez a megállapodás azt a célt is szolgálta, hogy egymást korlátozzák, szemmel tartásuk, és ha kell, akkor közös cselekvésre szoríthassák.

Az olasz–osztrák–magyar érdekellentétek a következőből fakadtak. Olaszország imperialista figyelme az 1895-ös aduai vereség után a Kelet-Mediterráneum, azon belül pedig részben a földrajzi Albánia felé fordult. A közvélemény maga is azt sürgette, hogy az *Adria* „mare nostro”, egyfajta belső olasz tenger legyen. A Monarchia számára az *Adria* keleti partjának a hovatartozása, illetve az Otrantói-szoros szabad használata a nagyhatalmi lét legfőbb pillérévé vált a századfordulóra. A szoros szabad használata a világkereskedelemhez való közvetlen kapcsolódást jelentette, a hadiflotta számára pedig azt a lehetőséget, hogy a Monarchia jelenlétét bárhol demonstrálni lehessen a Földön.

Ausztria–Magyarország különböző okok miatt 1896-ban aktívan bekapcsolódott az albán nemzetépítés folyamatába. A cél az volt, hogy olyan új balkáni nemzet megszületését segítsék elő, amely kellően erőssé válik ahhoz, hogy a szomszédos nemzetállamokéi mellett az olasz befolyást is sikeresen távol tudja tartani az *Adria* keleti partjától. Az albán nemzeti mozgalom nem látott gazdasági vagy politikai fenyegetést a Monarchiában, ezért elfogadta a Ballhausplatz segítségét. Sőt a

³⁵ Csaplár-Degovics, 2010. 119–141.

³⁶ Nr. 676. Szazonov levele Krupenskinék, 1912. okt. 31/18. Közli: Siebert, 1921. 482–483. Lásd még: Poincaré, 1928. 469.

tengerparti muszlim albánok jelentős része kifejezetten pozitívan tekintett az osztrák-magyar Bosznia-politikára.³⁷

Az olasz-osztrák-magyar érdekellentétek miatt 1896-ot követően gazdasági, politikai, kulturális versenyfutás alakult ki az albánok lakta területekért. Míg a gazdasági versenyfutásnak 1912-re Olaszország lett a győztese, a kulturális(-iskolai) vetélkedésnek a Monarchia: az albán nemzeti eszmét alapjaiban tudta befolyásolni.³⁸

Az első Balkán-háború idején az antant nagyhatalmai kezdetben nem vonták kétségbe Szerbia jogát egy tengeri kikötő megszerzéséhez. Voltaképpen elfogadták a Belgrád által megfogalmazott különféle érveket ezzel kapcsolatban.

Sem a kor diplomatái, sem a későbbi történészgenerációk nem vizsgálták meg alaposan, hogy az áhított területek megszerzése milyen nehézségekkel is járt volna az adriai hatalmak ellenállásán túl. A szerb kikötő kérdése körüli vitákat a kor publicistái és a kérdéssel foglalkozó történeti munkák elsősorban gazdasági érdekellentétek alapján értelmezték. Az igazság azonban az, hogy sem Durrësnek, sem más albán kikötőnek nem volt számottevő gazdasági jelentősége a korban. Durrësnek, a legnagyobb albán kikötőnek mindösszesen egy 20 méteres, fából készült mólója volt, amely alatt 4-5 méter mély volt csak a tengervíz. Nagy tengerjáró hajók be sem hajózhattak az öbölbe, mert megfeneklettek volna. A kikötőben évtizedek óta nem gyarapodott a faraktárak száma, nagyobb mennyiségű árut nem lehetett tárolni. Emellett a tengerpart mentén mindenhol több kilométer széles maláriás mocsárvilág terült el. Nagy, kiépített szárazföldi utak vagy vasutak szintén nem léteztek Albániában. A tengeren érkező nagy mennyiségű árut nem tudták volna elszállítani a félsziget belsejébe.³⁹

Durrës és a többi albán kikötő gazdasági jelentéktelensége bármilyen gazdasági mutatóval bizonyítható. A román Brăila és Galați a 19. század közepén hasonló lélekszámmal és földrajzi adottságokkal rendelkeztek, mint Durrës. Mégis, ha az említett városok exportadatait összevetjük, akkor kiderül, hogy a két fekete-tengeri kikötő már 1850 körül négyszer-hatszor nagyobb forgalmat bonyolított le csak a gabonakereskedelemmel, mint az *Adria-parti város 1912-ben összesen*. (A forgalom ilyen mértékű különbsége az export mellett importadatokkal, illetve az árumennyiségről és a kikötőben megforduló tengeri hajók számáról és minőségéről készült statisztikákkal is igazolható.)⁴⁰

A szárazföldi utak állapotára jellemző tény, hogy az első Balkán-háború idején a Shkodrát ostromló szerb csapatokat egyszerűbb és gyorsabb volt vasúton Prizrenből Bitolán keresztül Szalonikibe szállítani, majd a Peloponnészosz-félszigetet megkerülve hajókkal a montenegrói partok közelében partra tenni, mint Prizrenből átkelni a hegyeken és megtenni a légvonalban csupán 150-200 km-t!⁴¹

37 Csaplár-Degovics, 2012. 129–182.

38 Csaplár-Degovics, 2009. 205–246.

39 Csaplár-Degovics, 2010. 87–91.

40 Az exportadatok forrásai: *Notice*, 1847. 22–23.; *Albanien*, 1915. 29.; Demeter, 2014. 143–162.

41 A hegyvidéki adottságok miatt a két világháború közötti Jugoszláviában sem vágtak bele olyan vasútépítésbe, amely Közép- és Dél-Szerbiát a montenegrói tengerparttal kötötte volna közvetlenül össze. Bíró, 2010. 178–181.

A nagyhatalmi ellenállás és a földrajzi adottságok támasztotta nehézségek mellett maguk az albánok is problémát jelentettek Belgrád számára. Az albánok nem voltak szlávok, és a szerb érdekszférának számító területeken többségük muszlim volt, kisebb részük pedig katolikus. Azaz etnikai és felekezeti alapon nem lehetett őket beilleszteni a potenciális szerb nemzet keretei közé.

Az albánok számára az 1878-as események szintén nagy fordulópontot jelentettek. A szomszédos nemzetállamok törekvéseit ettől az évtől kezdve fenyegetésként élték meg, illetve az albán nemzeti mozgalom tagjai egy felekezetek feletti nemzeti eszme kidolgozásába kezdtek. A nemzetté válás legfontosabb alapjait 1912-re lefektették. A kortárs szerb politikai elit tagadta az albán nemzeti mozgalom létét is.⁴² (A Balkán-háborúk idején a szövetségesek értelmezésében az albánoknak nem volt joga az államisághoz. Azaz saját maguk eszméjét: „A Balkán a balkániaké” sem tolerálták.)

Szerbia Albánia-politikája

Véleményem szerint a szerb kormány nemcsak a nagyhatalmi politika kényének-kedvének kiszolgálátva került ártatlan áldozatként az 1914-es nyári helyzetbe: Nikola Pašić kormánya az előző években hozott döntéseivel maga is aktívan egyengette Szerbia útját egy osztrák–magyar ultimátum irányába. Pusztán Szerbia Albánia-politikája miatt csaknem három alkalommal törhetett volna ki háború Bécs és Belgrád között (1912–1913).

Szerbia 1912 őszén nem ismerte fel, hogy Albánia megteremtése nem csupán egy osztrák–magyar terv, hanem presztízskérdés Olaszország számára is. 1913-ban a londoni nagyhatalmi konferencia tárgyalásait, döntéseit és határozatait Pašić szintén nem vette komolyan, azokat megváltoztathatónak tartotta. Összességében Szerbia nem fogadta el, a szerb történetírás pedig ma sem ismeri el, hogy Albánia kapcsán 1912 novemberétől 1913 októberéig az *összhatalmi* akarattal szemben politizált Belgrád. Máshogy fogalmazva: egy olyan területet akart annektálni, amelyen a hat nagyhatalom közös kormányzást készült kiépíteni!

Az első Balkán-háború idején az antant hatalmainak egyik legnagyobb félme az volt, hogy Ausztria–Magyarország és Szerbia háborúba keveredik egymással (Bécs hibájából), és ez olyan helyzetet teremti, amely kikényszeríti Oroszország hadba lépését, életbe léptetve ezzel a *casus foederis*-t. A Monarchiának hosszú hónapok után sikerült csak megnyugtattania az antant hatalmait arról, hogy nem akar háborút indítani Szerbia ellen, általában nem ellenzi Szerbia területi növekedését, illetve nem kívánja kihasználni a balkáni bonyodalmakat arra, hogy saját hódításokba kezdjen. Az antant ezért cserébe elfogadta az adriai hatalmak, idővel a hármasszövetség igényét, és 1912 novemberének első harmadában beleegyezését adta egy tengerparti albán állam megalapításához.

Ez azonban nem ment egyszerűen, mivel Szerbia december első napjaiig azt sem akarta elfogadni, hogy Albánia sorsáról a nagyhatalmak döntsének. Sőt

42 Županič, 1912; Georgevitsch, 1913; Balkanicus, 1913.

1912 utolsó hónapjaiban az antantnak elsősorban azt kellett megakadályoznia, hogy a győzelmeitől teljesen megrészegült Szerbia ne kerüljön katonai konfliktusba az adriai hatalmakkal, azaz Ausztria–Magyarországgal és Olaszországgal.⁴³ A szerb politikai elit és hadvezetés a tervezett foglalásokat ugyanis – Szazonov visszaemlékezései és a publikált orosz források szerint – *fegyveresen is kész volt megvédeni*.⁴⁴ Bár Belgrádban tudtak róla, hogy a Monarchia mindent megtesz majd a szerb állam adriai térfoglalása ellen, a kormány mindent egy lapra tett fel. November 7–10. között még az októberi tervekhez képest is merészebb elképzeléseket jelentettek be Berlinben. A német fővárosban működő követség hivatalosan közölte, hogy Szerbia egész Albániára és az oszmán Adriára igényt tart.⁴⁵ Ennek megfelelően a szerb hadsereg alakulatai folytatták előrenyomulásukat az Adria irányába.

Legkésőbb 1912. november 11-ig az antant összes nagyhatalma meghozta a döntését arról, hogy Szerbia számára csak egy pontosan nem definiált gazdasági kijáratot fognak engedélyezni. Szazonov orosz külügyminiszter egy 1912. november 11-i táviratában jelezte Hartwig belgrádi követnek, hogy Franciaország és Oroszország a fenti kérdésben teljesen egyetért. Sőt az orosz külügyminisztérium arra is figyelmeztetett, hogy ha Szerbia nem gondolja át azon terveit, amelyekkel az adriai hatalmak érdekeit sérti, *el fogja veszíteni az antant diplomáciai támogatását*. Konkrétan: Belgrádnak tudomásul kell vennie, hogy a nagyhatalmak létrehoznak egy tengerparti albán államot.⁴⁶ Szazonov rémületére azonban november derekán Belgrád presztízs kérdést csinált az albán kikötő megszerzéséből.⁴⁷ Az antant hatalmai ezért diplomáciai akciót indítottak, hogy valahogy önmérsékletre bírják Szerbiát és elérjék: a beláthatatlan következményeket megelőzendő, a szerb hadsereg ne vonuljon be az Adria keleti partjára. (Az orosz külügyminiszter visszaemlékezései szerint abban állt a feladat nehézsége, hogy Szentpétervárnak egyszerre kellett támogatnia a szerb célokat, és egyszerre kellett folyamatosan önmérsékletre bírni Pašić kormányát.)

A baráti orosz figyelmeztetéseknek azonban semmi foganatja nem volt Belgrádban. A szerb kormány „viharos türelmetlenséggel” vetette el a tanácsokat és folytatta addigi, mindent egy lapra feltevő politikáját. Igaz, Szazonov utólag elismerte, hogy Pašićnak nehéz dolga lett volna, ha a fellelkesült és megittasult közvéleményt le akarta volna csillapítani.⁴⁸

43 Grey, 1925. 264. és 266.

44 Nr. 207. Hartwig távirata Szazonovnak, Belgrád, 1912. nov. 9./okt. 27. Közli: Hoetzsch, 1942. 217. Lásd még: Sasonoff, 1927. 88–89.

45 Nr. 178. Kinderlen-Wachter távirata Pourtalés-nak, Berlin, 1912. nov. 7./okt. 25., Nr. 187. Grey távirata Buchanannak, London, 1912. nov. 8./okt. 26. és Nr. 209. Giers távirata Szazonovnak, Cetinje, 1912. nov. 9./okt. 27. Közli: Hoetzsch, 1942. 191–192., 198., 218.

46 Nr. 2526. Szazonov távirata Hartwignak, Szentpétervár, 1912. nov. 11./okt. 29. Közli: Siebert, 1921. 579., No. 213. Bertie levele Greynek, Párizs, 1912. nov. 16. Közli: Temperley–Gooch, 1934. 253. Lásd még: Sasonoff, 1927. 94., 96., 99.

47 Sasonoff, 1927. 90.

48 Uo. 96–98.

Fontos megemlíteni, hogy egy osztrák–magyar–szerb álláspont-közeledés előtt a szerb hadsereg minden utat lezárt: a Balkán-háború során atrocitásokat követett el az albán katolikusok ellen (gyilkosságok, erőszakos konvertálások, épületek lerombolása, katolikus papok és szerzetesek meggyilkolása), akik felett a Monarchiának kultuszprotektori jogköre volt. Ne felejtjük: éppen a keresztények védelmének ürügyén avatkoztak be 1825 óta a nagyhatalmak az Oszmán Birodalom belügyeibe! Ezúttal az eddig támogatott keresztény államok kezdtek keresztényellenes atrocitásokba!⁴⁹

A Prizrenbe bevonuló szerb hadsereg alakulatai emellett minden vonatkozó nemzetközi egyezményt felrúgva brutálisan viselkedtek a helyi osztrák–magyar konzulátus területén. Az eset példátlan volt: prizreni konzulként a cseh származású Oskar Prochaska a háború alatt végig tartotta a kapcsolatot a helyi albánokkal (ahogy ezt tette Bitolában például a brit konzulátus is). A szerb alakulatok október 30-án foglalták el a várost. Azzal a váddal, hogy a konzulátus tetejéről rájuk lőttek, megszegve a diplomáciai szabályokat, szerb katonák törtek be az osztrák–magyar felségterületre és fegyverek után tudakozódtak. A konzult megverték, majd elhurcolták és a világtól elzárva napokig kínozták válogatott eszközökkel. Elképzelhető, hogy a szerencsétlen diplomatát kínzói kasztrálták. November végén engedték el a megtört konzult, akinek esetét a rettenetes presztízsveszteség miatt a Ballhausplatz igyekezett eltussolni.⁵⁰

A hathatalmi figyelmeztetések ellenére Pašić szerb kormányfő nem engedett. A szerb kormány, a közvélemény és a sajtó egyetértően ragaszkodott ahhoz, hogy Szerbia ne mondjon le a szerb adriai kijárat megszerzéséről. Sőt Hartwig belgrádi orosz követ jelentése szerint a szerb katonai körök kinyilvánították, hogy készen állnak egy Monarchiával megvívandó háborúra is.⁵¹ Pašić 1912. november 24-én, egy nappal a hőn áhított Durrës szerb elfoglalása előtt, magabiztos nyilatkozatot tett a londoni *Times*nek. A nyilatkozatban pontosan megfogalmazta, hogy Szerbia milyen közép-albániai területekre és tengerparti sávra tart igényt.⁵² Másnap a szerb hadsereg elfoglalta a legnagyobb albán kikötőt. *Durrës szerb elfoglalásával végül is kialakult az a helyzet, amelyet a nagyhatalmak az ezt megelőző másfél hónap alatt el akartak kerülni, de nem tudtak megakadályozni.*

Hogy ne fajuljon tovább a helyzet, a francia és orosz külügyminisztériumok bejelentették: Albánia létrehozása nem halogatható tovább. Végül is az antant is úgy látta, a nagyhatalmi béke és együttműködés megőrzése az alapvetően fontos cél.⁵³ Bethmann-Hollweg német kancellár egy december 2-i parlamenti beszédében

49 Csekély vigasz lehet a meggyilkolt albán katolikusoknak, hogy a szerb alakulatok Macedóniában az ortodox bolgár pópák és tanítók ellen is hajtóvadászatot indítottak, nemzeti alapon. Thomoff–Bajdaroff, 1918. 140–152.

50 Kann, 1977.

51 „Gerade Paschitsch gedenkt, unter dem Einflusse unserer Warnung, sie für ein Zugeständnis zu gewinnen, d.h. für die Zulassung eines autonomen Albaniens. Berauschtigkeit ist vorhanden, aber nicht in Regierungs-, sondern in Militärkreisen, wo man Bereitschaft äussert, mit Österreich Krieg zu führen.” Nr. 317. Hartwig távirata Szazonovnak, Belgrád, 1912. nov. 22/9. Közli: Hoetzsch, 1942. 316.

52 Nr. 336. Benckendorff távirata Szazonovnak, London, 1912. nov. 25/12. Közli: Hoetzsch, 1942. 331.

53 Siebert, 1921. 599–614.

jelentette be, hogy Németország kész nagyhatalmi szövetségesei mellé állni az albán-kérdésben. A szerb miniszterelnök csak ekkor hitte végre el, hogy ha így politizál tovább, hazájának egyedül kell szembenéznie a hármasszövetség katonai erejével. Pašić ekkor kérte fel Oroszországot arra, hogy közvetítőként vegyen részt a megoldás keresésében (bár orosz források szerint adriai terveit ekkor sem adta fel).⁵⁴

1912. december 17-én megkezdte munkáját a nagyhatalmi nagykövetek londoni konferenciája. Közös elhatározták egy szultáni szuverenitás alatt álló autonóm, egyben nagyhatalmi védnökség alatt álló Albánia létrehozását [sic!], valamint azt, hogy Szerbia egy európai ellenőrzés alatt álló semleges vasútvonalat kap némi koncesszióval az egyik albán kikötőhöz. A szerb hadsereget kötelezték a tengerpartról való visszavonulásra. Ellenkező esetben osztrák–magyar katonai támadás érheti őket. A tárgyalófelek megállapodtak abban is, hogy nem készítenek jegyzőkönyvet és nem nyilatkoznak a sajtónak.⁵⁵

1913 tavasza legalább olyan feszültnek bizonyult, mint 1912 ősze: Montenegró presztízs kérdést csinált Shkodra városának megszerzéséből, és ostrom alá vette a települést. Az ostromba a szerb hadsereg is bekapcsolódott. Bár a nagyhatalmak március végén eldöntötték, hogy a város Albánia része lesz, az ostrom nem állt le, sőt április 24-én sikerrel végződött. A montenegrói uralkodó ellenállása és szerb szövetségese katonai jelenléte egy új nagy európai válságot váltott ki. Az an-tant csak úgy tudta elejét venni egy osztrák–magyar hadüzenetnek, hogy maga is kénytelen volt a közvetlen katonai fellépésre.⁵⁶

Az osztrák–magyar diplomácia március 22. után folyamatosan jelezte, hogy a város lakossága és védői (nem beszélve az ostromlókról) teljesen feleslegesen szenvednek és halnak meg.⁵⁷ Miután Miklós montenegrói király a március 28-i kollektív nagyhatalmi demarche-ot sem vette figyelembe,⁵⁸ Mensdorff londoni osztrák–magyar nagykövet megpróbálta elérni, hogy Ausztria–Magyarország és Olaszország európai mandátumot kapjon a határozat végrehajtására (azaz a Montenegró elleni katonai fellépésre). Ezt az ötletet azonban sem Berlin, sem Róma nem támogatta. Március 26-án merült fel, hogy a hatalmak tartsanak közös flottademonstrációt a montenegrói partok előtt. Szazonov orosz külügyminiszter szerint ekkor még nem merítették ki minden diplomáciai lehetőséget Miklós királlyal kapcsolatban, ugyanakkor az orosz diplomácia fejének is egyre kényelmetlenebbé kezdett válni, hogy Montenegró és Szerbia semmibe veszi a hat nagyhatalom közös határozatát. Miután Párizs jelezte, hogy hadihajói készek az orosz jelenlétet is demonstrálni, öthatalmi flotta kezdett gyülekezni az Adrián.

54 Nr. 318. Hartwig távirata Szazonovnak, Belgrád, 1912. nov. 22/9. és Nr. 363. Hartwig távirata Szazonovnak, Belgrád, 1912. nov. 27/14. Közli: Hoetzsch, 1942. 316., 351–352. Lásd még: Poincaré, 1928. 511., 520.

55 No. 4944. Mensdorff távirata, London, 1912. dec. 17. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 1. 147–149. Lásd még: Hiller, 1934. 58.

56 Treadway, 1983. 135–158.; Demeter, 2008. 295–299.

57 No. 6197. Berchtold távirata Gieslnek, Bécs, 1913. márc. 18. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 1. 993.

58 No. 6345. Giesl távirata, Cetinje, 1913. márc. 28. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 1. 1085.

A Monarchia április derekán elégedetlen volt a lassú flottagyülekezéssel és a Bar előtti erélytelen blokáddal. Bár a katonai fenyegetés hatására a szerb csapatok elvonultak Shkodra alól, Miklós király nem hagyott fel a heves ostrommal. A montenegrói uralkodó a flottademonstrációt a nagyhatalmi semlegesség nyílt megszegésének tartotta – pedig az 1912. december 17-i döntés egyértelmű jelzés volt: Albánia a nagyhatalmak közös érdekerülete.⁵⁹ Az őthatalmi flotta öntörvényű brit parancsnoka, Cecil Burney tengernagy annyira felháborodott azon, hogy kormányának követeléseit ignorálják Cetinjében, hogy saját szakállára partra szállással fenyegette meg Montenegrót.

A kis szláv állam nyílt ellenállása, illetve az április 23–24-i, Esat Toptani pasával, a város védőjével kötött megállapodás a város feladásáról végül oda vezetett, hogy a Ballhausplatz elszánta magát egyoldalú katonai lépések megtételére: május első napjaiban Bosznia-Hercegovinában részleges mozgósítást rendelt el.⁶⁰

A fenyegetés súlyosságát belátó montenegrói uralkodó május 4-én tájékoztatta a londoni konferencia résztvevőit, hogy aláveti magát a nagyhatalmi döntéseknek és átadja a várost. Május 14-én egy több száz fős őthatalmi tengerészalakulat vonult be Shkodrába az angol Sir Cecil Burney admirálissal az élen. Burney hamarosan megalakította a várost és közvetlen környékét irányító Tengernagyok Tanácsát, és ezzel megjelent az első nemzetközi kormányzó testület az önálló Albánia életében (a város 1914 őszéig állt az őthatalmi fegyveres alakulatok kormányzása alatt).⁶¹ 1913. május 26-án Londonban újabb határozatban erősítették meg az albán–montenegrói és albán–szerb határokat.⁶²

Összességében el lehet mondani, hogy a győztes balkáni államok megfékezéséhez 1913 tavaszán már a hármas szövetség katonai fenyegetése sem volt elegendő. A szerb csapatok például csak akkor vonultak el Shkodra alól, amikor az első brit hadihajó felbukkant a láthatáron. A modern kori Európa történetében először fordult elő, hogy az összes nagyhatalom közös katonai kormányzás alá vonjon egy várost (orosz katonaság nem állomásozott itt, de Szentpétervár felhatalmazást adott a francia egységeknek, hogy az ő jelenlétét is képviseljék). A közös katonai misszióra azért volt középtávon szükség, mert a nagyhatalmak kormányai nem bíztak a balkáni államok ígéreteiben. Észak-Albániától – és azon belül Shkodrától – csak úgy tudták távol tartani a szerb és a montenegrói csapatokat, hogy folyamatosan katonákat állomásoztattak a városban és tíz kilométeres körzetében. A katonai jelenlét nem volt fölösleges: a két szláv állam katonasága sohasem hagyta el Albánia területét, folyamatosan a Londonban meghúzott határvonalon belül tartózkodott.

59 Giesl, 1927. 242.

60 No. 6418. és No. 6790. Berchtold körtáviratai Mensdorffnak, Méreynek és Szögyénnek, Bécs, 1913. ápr. 2., 13. és 1913. ápr. 27. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 2. 263–266.; Lásd még: Bridge, 1972. 352.

61 No. 6873. Giesl távirata, Cetinje, 1913. máj. 3. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 2. 338–339. Lásd még: Balla, 1997.

62 No. 7171. Mensdorff távirata, London, 1913. máj. 26. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 2. 531.

Maga a Tengerszomszédok Tanácsa is többször távozásra szólította fel őket, egészen 1913 szeptemberéig.⁶³ (Hasonlóan tett a brit külügyminisztérium is.)⁶⁴

A szerb kormány és Pašić sosem mondott le arról, hogy a tengerparti kikötőt az Adria partján megszerezze. Bár a londoni kompromisszumok a nagyhatalmi diplomácia végső erőfeszítéseinek eredményei voltak, Belgrádban szentül hitték, hogy a londoni határok megváltoztathatóak.⁶⁵ Annak ellenére gondolták így, hogy mind a hat nagyhatalom többször is egyértelműen jelezte a szerb kormánynak: a határokat meghúzták, és ezen semmi nem változtathat.⁶⁶

A közép-balkáni területek annexiójának és a szerb katonai közigazgatás bevezetésének az lett a következménye, hogy 1913 őszén albán–macedón katonai támadás érte Szerbiát Albánia területéről. Nem az új állam lakói vettek részt a támadásban, hanem annak a mintegy 120 ezer albán és macedón menekültnek az önkéntesei, akik a szerb annexió elől menekültek Albániába. A támadás gondolata a Belső Macedón Forradalmi Szervezettől (VMRO) származott, amely egy autonóm Macedónia megteremtését tűzte ki célul.⁶⁷ Az irreguláris albán, macedón–bolgár és bolgár csapatok összlétszáma feltehetőleg szeptember 27–28-án érte el a maximumát: mintegy 15–20 ezer főt.⁶⁸

A támadók 1913. szeptember 20. körül sikeresen törtek be a mai Nyugat-Macedóniába és a Vardar mentén megindultak Skopje felé. A felkelésben részt vettek a VMRO jobbszárnyának irreguláris alakulatai is, amelyek elsősorban Ohrid és Struga térségében harcoltak. A szerb kormány komolyan vette a kialakult helyzetet és elrendelte a hadsereg részleges mozgósítását. A szerb hadsereg 50 ezer katonával végül megállította a támadást, majd a támadók kiszorítása után megkezdte az üldözésüket.

A szerb kormány által kiadott állásfoglalás szerint a támadásért az adriai határmagok is felelősség terhelte.⁶⁹ (A bécsi források alapján ezt az állítást egyértelműen cáfolni lehet.)⁷⁰ A vád alapja az lehetett, hogy a szerb külügyminisztérium

63 KA MKSM, Kt. 15/1/21-18/1 (1913), 18-1/9-10 de 1913, Barry jelentése a tengerészeti osztálynak, Shkodra, 1913. aug. 9., No. nincs és Kt. 66/1-66/9 (1913), 66-5/11-10 de 1913, Barry távirata a tengerészeti osztálynak, Shkodra, 1913. aug. 28., PK/MS. Nr. 4096. Lásd még: Balla, 1997. 450.; Löhr, 1992. 193–194.

64 No. 6. Crackanthorpe jelentései Greynek, Belgrád, 1913. szept. 10/15. és 1913. szept. 12/15. No. 7. Grey levele Crackanthorpe-nak, London, 1913. szept. 12. Közli: Temperley–Gooch, 1934. 5–7.

65 ÖHHStA PA XII/449/23a, Storck jelentése Berchtoldnak, Belgrád, 1913. szept. 22., No. 194. A-E és Storck távirata, Belgrád, 1913. szept. 22., No. 3852.

66 Nr. 120. Stevanović távirata Belgrádból a pétervári szerb követségre, 1913. máj. 3./ápr. 20. Közli: Lukač, 1981. 208.

67 Lory, 2014. 85–140.; Георгиев, 2010. 135–148.

68 ÖHHStA PA XII/449/23a, a bécsi szerb követség emlékeztetője a Ballhausplatznak, 1913. szept. 29., No. nincs, 5. és 9.; uo. Gellinek jelentése Conradnak, 1913. szept. 27., Res. Nr. 299.; uo. Zitkovszky jelentése Berchtoldnak, Monastir, 1913. szept. 28., No. 120.; uo. Lejhanec távirata, Valona, 1913. szept. 28., No. 4914.; uo. Zitkovszky távirata, Monastir, 1913. okt. 9., No. 2139. ÖHHStA PA XII/450/23d, az Evidenzbureau jelentése, 1913. okt. 1., Res. No. 4300/1. Közli még: Kotini, 1963. 199–200.

69 ÖHHStA PA XII/449/23a, a szerb követség emlékeztetője a Ballhausplatznak, Bécs, 1913. szept. 29/16., No. nincs, 1–10.; A belügyminisztérium cirkulárája a külügyminisztériumnak, Belgrád, 1913. szept. 28/15. Közli: Džambazovski, 1983. 337., 376–378. Lásd még: Keßler, 1913. 347.

70 ÖHHStA PA XII/421/6f, Rudnay levele Berchtoldnak, Durazzo, 1913. máj. 16., No. 157.; uo. Berchtold távirata Rudnaynak, Bécs, 1913. máj. 23., No. 24.; névtelen jelentés az osztrák–magyar közös pénzügy-

szepember derekán arról értesült, Róma azt javasolta Bécsnek, hogy az északi határhúzó bizottság védelmére az adriai hatalmak küldjenek egy-egy katonai egységet. A brit jelentések szerint a szerb kormány azt feltételezte, hogy a két említett nagyhatalom katonatisztjei a javaslattétel pillanatában már a helyszínen tartózkodtak és tanácsaikkal segítették a támadókat.⁷¹

Az orosz diplomácia az albán támadás megindulását követően napokig nem alakította ki álláspontját. Szentpétervár támogatta Szerbia önvédelmi lépéseit, és természetesnek tartotta, ha az ellencsapás részeként, ideiglenesen, stratégiai pontokat is megszállnak. Az osztrák–magyar diplomaták jelentései alapján orosz kollégáik nem voltak tisztában azzal, hogy tulajdonképpen mi is történt szeptember utolsó hetében az albán–szerb határon. (Mint ahogy arról sem, hogy általában mi a helyzet az újonnan függetlenné vált államban. A független Albánia indított támadást, vagy a közép-balkáni albánok lázadtak fel, esetleg egyéb incidensről van szó? Egyáltalán kié most a hatalom Albániában?) Tekintve hogy az orosz diplomácia elsősorban Belgrádon keresztül jutott információkhoz (Belgrádot pedig az albán ügyekben Shkodra egykori védője, Esat Toptani pasa dezinformálta sikeresen), ezekben a kérdésekben tájékozatlan volt. Válaszok híján pedig egy közös nagyhatalmi lépésben sem kívánt részt venni.⁷²

A Monarchia szentpétervári nagykövetségének végül sikerült meggyőznie az orosz felet arról, hogy a háborút nem a független Albánia indította, hanem a közép-albániai menekültek. Czernin nagykövet biztosította Anatolij Nyeratov külügyminiszter-helyettest arról, hogy Bécs sem vonja kétségbe Szerbia önvédelmi jogait; ugyanakkor a támadást Belgrád maga provokálta ki politikai, közigazgatási és katonai döntéseivel. Czernin azzal érvelt, hogy Albánia már csak amiatt sem lehetett támadó fél, mivel a nagyhatalmak még meg sem szervezték: sem határai, sem uralkodója, sem zsandársága nincsen. Azaz ha nincs állam, akkor támadni sem tudott. Az orosz és az osztrák–magyar diplomácia végül szeptember 29–30-án állapodott meg arról, hogy a londoni határok tiszteletben tartását elvárják Belgrádtól.⁷³

Oroszország csak részben járt el ennek a megállapodásnak a szellemében szeptember utolsó napjaiban. Tadić szentpétervári követ jelentése szerint az orosz külügyminisztériumban nem hittek abban, hogy az akció mögött osztrák vállalkozás állt volna. Nyeratov jelezte Tadićnak továbbá, hogy a jövőben is jóindulattal fogják tekinteni az önvédelmi intézkedéseket, de mindenben óvatosságot és körültekintést javasolnak. *Cserébe ígéretet kapott Belgrád, hogy Szentpétervár diplomáciai úton fogja támogatni a határmódosítást* – azaz Oroszország kész volt egyoldalúan megszegni az oly nehezen kialakított londoni nagyhatalmi egyezmé-

miniszternek, Sarajevó, 1913. máj. 29., Zl: 816/Pr. B. H.; KA Nachlässe, B 1450, Akt. 84/222, Spaits levele Conradnak, Bécs, 1913. máj. 28., Geh. Nr.179.

71 No. 8. Crackanthorpe jelentése Greynek, Belgrád, 1913. szept. 12/15. Közli: Temperley–Gooch, 1934. 6–7.

72 ÖHHStA PA XII/449/23a, Storck jelentései Berchtoldnak, Belgrád, 1913. szept. 21., No. 193. és 1913. szept. 22., No. 194 A-E, ill. Czernin távirata, Szentpétervár, 1913. szept. 24., No. 4256. és Czernin jelentése Berchtoldnak, Szentpétervár, 1913. szept. 27./14., No. 35 C. Továbbá Tadić jelentése Spalajkovićnak, Szentpétervár, 1913. szept. 27/14. Közli: Džambazovski, 1983. 332., 372–374.

73 ÖHHStA PA XII/449/23a, Czernin távirata, Pétervár, 1913. szept. 30., No. 12.

nyeket. (Fontos megjegyezni, hogy a pár héttel későbbi ultimátummal az Osztrák–Magyar Monarchia is megszegett egy fontos kompromisszumot: azt, hogy a nagyhatalmak mindig közösen, előzetes egyeztetések alapján járnak el a Balkánon. Az is igaz azonban, hogy az ultimátummal egy genocídium és egy humanitárius katasztrófa dimenzióit próbálták mérsékelni.)⁷⁴

A szerb hadsereg 1913 októberének első napjaiban, a támadókat üldözve ismét átlépte a londoni határokat és két hét alatt megszállta Közép- és Észak-Albánia jelentős részét. A megszállt területek stratégiai pontjain hozzákezdett egy erőrendszer kiépítéséhez, azaz a tartós katonai jelenlét biztosításához. Albánia újabb okkupációja során az osztrák–magyar és a bolgár források szerint közel 25 ezer civil lakos vesztette az életét.⁷⁵ Ezeket az embereket a Fekete-Drin két partja mentén megszállták le, hogy így teremtsenek egy cordon sanitaire-t a szerb–albán határra.⁷⁶ Az áldozatok túlnyomó többsége Albániában élt, azaz személyes védelmüket a hat nagyhatalom garantálta.

A belgrádi diplomácia 1913 októberének első hetében arra törekedett, hogy megakadályozza a nagyhatalmak közös tiltakozását a határátlépés miatt. A szerb követek eredményesen győzködtek az egyes kormányokat afelől, hogy a hadsereg alakulatai csak ideiglenesen és a határok védelmében keltek át a Fekete-Drinen. Jelezték: Belgrád maga is arra törekszik, hogy az összecsapás mihamarabb lezáruljon, de ehhez fel kellene vennie a kapcsolatot Albánia nemzetközileg elismert kormányával. Ahogy ez a kormány fel fog állni és konszolidálja az új állam belső viszonyait, Szerbia tisztázza vele a nézeteltéréseit és kivonul. Az összehangolt diplomáciai akció eredményes volt: nem került sor közös nagyhatalmi demarsra a szerb fővárosban.⁷⁷ (Párizs és Szentpétervár azzal érvelt, hogy már intéztek több baráti figyelmeztető tanácsot Belgrádhoz, s ez elegendőnek fog bizonyulni a harcok befejezéséhez. Nem így történt.)⁷⁸

Az antant hatalmai azonban korántsem voltak egységesek. Bár Belgrád általában számíthatott az orosz és a francia diplomácia támogatására, sem Szentpétervár, sem Párizs nem kívánt háborút vívni Szerbia érdekében.⁷⁹ Sőt Nagy-Britannia a határháború kérdésben nyíltan Ausztria–Magyarország mellé állt. A londoni konferencián meghúzott határok tiszteletben tartásához ragaszkodott, illetve *nem*

74 Nr. 1059. Nyeratov távirata Benckensdorffnak, Szentpétervár, 1913. szept. 27/14. és Nr. 1067. Nyeratov távirata Izvolszkijnak, Szentpétervár, 1913. szept. 30/17. Közli: Stieve, 1924. Bd. 3. 292., 295.; Nr. 855. Nyeratov távirata Benckensdorffnak, Szentpétervár, 1913. szept. 27/14. Közli: Boghitschewitsch, 1928. Bd. 1. 332.; Tadić jelentése Spalajkovićnak, Szentpétervár, 1913. szept. 27/14. Közli: Džambazovski, 1983. 372–374.

75 Георгиев, 2010. 135–148.

76 Tucović, 1946. 103–108.

77 ÖHHStA PA XII/449/23a, Storck táviratai, Belgrád, 1913. okt. 1., No. 224. és 1913. okt. 2., No. 339.

78 ÖHHStA PA XII/449/23a, Berchtold távirata Ambrózynek Rómába, Bécs, 1913. okt. 1., No. 1140. és Haymerle távirata, Sinaia, 1913. okt. 1., No. 136. Továbbá Nr. 8617., Nr. 8635. Storck jelentései Berchtoldnak, Belgrád, 1913. szept. 13., 1913. szept. 15., ill. Nr. 8646. Czernin távirata, Szentpétervár, 1913. szept. 16. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 3. 294–296., 304., 309.

79 Nr. 8849. Ambrózy jelentése Berchtoldnak, Róma, 1913. okt. 16. és Nr. 8857. Czernin jelentése Berchtoldnak, Szentpétervár, 1913. okt. 17. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 3. 452–453., 459–460.

kívánt asszisztálni ahhoz, hogy a nagyhatalmi határozatokat a balkáni államok következmények nélkül ignorálhassák. Miután október derekán a független Albánia egyre nagyobb területe került szerb katonai megszállás alá, a belgrádi brit követ, Dayrell Crackanthorpe megkereste osztrák–magyar kollégáját. A követ tájékoztatást adott kormánya álláspontjáról, majd jelezte: véleménye szerint Szerbia nem fog kivonulni Albánia területéről, ezért a Monarchiának most kellene bátran fellépnie. A Ballhausplatz a brit nagykövet nyilatkozatait a brit kormány jóindulatú támogatásaként értékelte.⁸⁰ A párizsi kormány eközben arra buzdította Belgrádot, hogy ne provokálja tovább Ausztria–Magyarországot és vonuljon ki Albánia területéről. Cserébe Franciaország kész megadni azt az államkölcsönt, amelyet Szerbia már régóta várt.⁸¹

Berchtold kudarcként élte meg a közös fellépés elmaradását és elhatározta: ha nem sikerül közös diplomáciai megoldást találni, akkor a Monarchia egyedül szerez érvényt a londoni határozatoknak.⁸² A Ballhausplatz október 1-jén vágott bele egy Szerbia elleni diplomáciai offenzívába. A belgrádi követség ügyvivője, Storck jegyzéket nyújtott át a szerb külügyminisztériumnak, amelyben az albán határ tiszteletben tartására szólították fel a délszláv államot.⁸³ Pašić október 3-án Bécsbe utazott, hogy elejét vegye a Monarchia egyoldalú fellépésének. A szerb kormányfő igyekezett elbagatellizálni az albániai szerb katonai jelenlétet: a rendteremtés csak az annektált területeken zajlik, a határ túloldalán csak néhány falut kellett megszállni, stratégiai okokból. Berchtold határozott választ adott a szerb kormányfő érveire. A londoni konferencián olyan határok születtek, amelyek épphogy csak biztosítani tudják Albánia életképességét, ezért a Monarchia semmilyen további koncesszióhoz nem járul hozzá Szerbia javára. Az osztrák–magyar külügyminiszter óvott attól, hogy Belgrád a következő alternatíva elé állítsa Bécset: a szerb politika eltérése Albániában vagy ultimátum. Pašićcsal egyértelműen közölte: a kérdés presztízskérdéssé vált a Monarchia számára.⁸⁴

Október 3-án a közös minisztertanács is összeült, hogy megvitassák a fellépés mikéntjét. A tanácskozás végeredménye összességében az lett, hogy a résztvevők támogatták Berchtold elképzeléseit és felkészültek, hogy esetleg háborús helyzet alakulhat ki Szerbiával.⁸⁵

80 ÖHHStA PA XII/451/25a, Czernin távirata, Pétervár, 1913. okt. 17., No. 3524. és Berchtold távirata az osztrák–magyar nagyköveteknek, 1913. okt. 17., No. 482. Továbbá No. 38. E. Goschen levele Greynek, Berlin, 1913. okt. 16. Közli: Temperley–Gooch, 1936. 32–33. Lásd még: Übersberger, 1933. 44.

81 Nr. 1093. Izvolszkij távirata Nyeratovnak, Párizs, 1913. okt. 18/5. és Nr. 1101. Izvolszkij levele Szazonovnak, Párizs, 1913. okt. 23/10. Közli: Stieve, 1924. Bd. 3. 313., 318–319.

82 ÖHHStA PA XII/449/23a, Storck jelentése Berchtoldnak, Belgrád, 1913. okt. 5., No. 209.

83 ÖHHStA PA XIX/Nachlass Berchtold, Kt. 4, Bd 4/II, 1913. okt. 2. Továbbá Nr. 8796–8797.; Storck jelentései Berchtoldnak, Belgrád, 1913. okt. 1. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 3. 73–74., 415–416. Lásd még: Löhr, 2010. 133.

84 ÖHHStA PA XIX/Nachlass Berchtold, Kt. 4, Bd. 4/II, 1913. okt. 3., 78., 80–81. Lásd még: Helmreich, 1938. 422.; Hiller, 1934. 76–77. ÖHHStA PA XIX/Nachlass Clemens Erb, Kt. 5., 34–35.; KA Nachlässe, B 1450, Akt. 90, közös minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1913. okt. 3. Geh. Nr. 249. A jegyzőkönyv szövegét lásd még: Nr. 8779. Az 1913. október 3-i minisztertanácsi jegyzőkönyv. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 3. 397–403.

85 Helmreich, 1938. 423.; Hiller, 1934. 77.

Október 6. és 14. között tovább folytatódott a Monarchia diplomáciai ofenzívája Szerbia ellen. A belgrádi osztrák–magyar külképviselő csaknem minden nap felkereste Pašićot vagy a szerb külügyminisztérium államtitkárát, Spalajkovićot, és kemény, de még „barátnak” számító hangnemben szólította fel Szerbiát Albánia evakuálására. A válasz újra és újra az volt, hogy a katonai lépések ideiglenesek és biztonsági szempontból szükségesek. A Monarchia megnyugtatóására Pašić folyamatosan közölt álhíreket és hamis információkat.⁸⁶

Időközben azonban a Monarchia mozgósította a konzuli hálózatát, és a helyszínre érkezett a vezérkar néhány hírszerző tisztje is. Jelentéseik alapján nem maradhatott kétség Szerbia katonai terveit illetően: a szerb hadsereg ismét megközelítette az adriai tengerpartot. Berchtold a beérkező hírekről tájékoztatta a hármasszövetséget. Miután mind Németország, mind Olaszország jelezte, hogy támogatni fogja a Monarchia válaszlépéseit, a külügyminiszter október 13-án egyeztetett az osztrák és a magyar miniszterelnökökkel is. Stürgkh és Tisza beleegyezésüket adták a keményebb fellépéshez is. Felhatalmazták a külügyminisztert, hogy ha kell, akkor ultimátumban szólítsa fel Szerbiát a londoni határozatok tiszteletben tartására.⁸⁷

Storck osztrák–magyar követségi ügyvivő október 14-én szembesítette a szerb külügyminisztériumot az osztrák–magyar konzuli és katonai jelentésekkel, elutasította az addig hangoztatott szerb érveket és követelte a londoni határok tiszteletben tartását. A Ballhausplatz ezt követően tájékoztatta a többi nagyhatalmat diplomáciai lépéséről, majd bejelentette: ha a londoni konferencia egykori résztvevői nem szabnak gátat Szerbia ambícióinak, akkor Bécs készen áll egyoldalú katonai lépések megtételére is.⁸⁸ (Az egyoldalú katonai lépések megtételét Conrad vezérkari főnök már az október 3-i közös minisztertanácson szorgalmazta.⁸⁹ A vezérkari főnök kihasználta a szerb hadsereg intervenciója kínálta alkalmat: mind az uralkodót, mind Berchtoldot arról győzködte, hogy az albánkérdést kihasználva a Monarchia háború útján rendezze nézeteltéréseit Szerbiával. Ezt október első hetében, hasonlóan Ferenc Ferdinánd trónörököshöz, még mindketten elutasították.)⁹⁰

Október 15. és 17. között Storck osztrák–magyar követségi ügyvivő, az újabb utasításokat követve, folyamatosan informálta a szerb külügyminisztérium vezetőit a Ballhausplatz tervezett lépéseiről. Tájékoztatta Pašićot, hogy már készül az ultimátum szövege, amelyben nyolc nap haladékot kívánnak adni Szerbiának a csapatkivonásra. Bécs ugyanis nemcsak azt várja el, hogy a szerb előrenyomulás leáll-

86 ÖHHStA PA XII/449/23a, Storck táviratai, Belgrád, 1913. okt. 7., No. 1391. és 1913. okt. 9., No. 1820.; uo. Storck jelentése Berchtoldnak, Belgrád, 1913. okt. 11., No. 216 A-B. és Berchtold táviratpíszkozata Storcknak, 1913. okt. 7., No. 296.; ÖHHStA PA XIX/Nachlass Berchtold, Kt. 4, Bd 4/II, 1913. okt. 8., 87. Lásd még: Rappaport, 1927. 839.

87 ÖHHStA PA XII/449/23a, Berchtold táviratpíszkozata Flotownak, 1913. okt. 10., No. 682.; uo. XII/450/23b, Berchtold távirata Ambrózyinak, 1913. okt. 7., No. 1168. és uo. XIX/Nachlass Berchtold, Kt. 4, Bd 4/II, 1913. okt. 13–14., 90–92. Lásd még: Brettner-Messler, 1966. 110.

88 ÖHHStA PA XII/449/23a, Hornbostel távirata, Tirana, 1913. okt. 8., No. 1694. és Czernin jelentése Berchtoldnak, Pétervár, 1913. okt. 11., No. 37D.; uo. XII/451/25a, Berchtold utasítása Storcknak, 1913. okt. 14., No. 299.

89 Conrad, 1922. 443–444.

90 Brettner-Messler, 1966. 107–110.

jon, hanem hogy minél előbb helyreálljanak a londoni határok. A szerb kormányfő érezhetően nem fogta fel, hogy a Monarchia ezúttal a végletekig is kész elmenni, és könnyed válaszokban hárított el mindenféle felelősséget. Még akkor is így volt ez, amikor Storck október 16-án megmutatta neki az ultimátum egyik tervezetét. Pašić továbbra is bízott a határok megváltoztathatóságában és feltehetőleg az an-
tant támogatásában is.⁹¹

Berchtold folyamatosan tájékoztatta lépéseiről szövetségeseit is. Az osztrák-magyar forrásokból úgy tűnik, Róma csupán ekkor értette meg a szerb katonai vállalkozás valódi dimenzióit. Ennek ellenére Róma nem mert a végsőkéig elmenni, és időt kért, hogy a kormány megvitathassa az álláspontját. Németországban ezzel szemben gyors döntés született. Bár Ausztria-Magyarország ezt nem kérte, II. Vilmos császár személyesen jelentette ki, hogy kész akár háborút is vállalni az ügyben. Azaz bár a hármasszövetségben nem született megállapodás a közös fellépésről, Bécs számíthatott Németország támogatására.⁹²

Berchtold 1913. október 16-án este felkereste Ferenc József császár és királyt, és támogatást kért a tervezett belgrádi ultimátumhoz. Miután az uralkodó elvben igent mondott, este 22 órakor szűk körű konferencia ült össze, hogy egyeztessenek az ultimátum szövegéről. Az elkészült szöveg tartalmát az osztrák-magyar nagykövetek másnap, október 17-én ismertették a nagyhatalmak külügyminisztériumaival. A jegyzékben a Ballhausplatz megfogalmazta, hogy a Monarchia nem avatkozott bele a Balkán-háborúba, lemondott minden területi nyereségről, együttműködött minden kormánnyal a béke és a rend helyreállításában, és érdekeivel ellentétben számos kérdésben engedett Albánia határainak meghúzásakor. Ezzel szemben Szerbia ignorálta a nagyhatalmak londoni határozatait, csapatait hónapokig állomásoztatta az albán területeken. Sőt ahol érdekei kívánták, még felül is bírálta a nagyhatalmak kompromisszumos döntéseit. Az albán támadást Szerbia provokáló magatartása és a szerb hadsereg viselkedése váltotta ki; a cél az volt, hogy indokot teremthessenek Albánia okkupálására. Miután Belgrád a Monarchia minden baráti figyelmeztetését figyelmen kívül hagyta, és szembement a nagyhatalmi határozatokkal, a Monarchia kénytelen egyedül érvényt szerezni a londoni határozatoknak és nyolc napot fog adni Szerbiának csapatai evakuálására.⁹³

Miután Szerbia ezúttal sem reagált kedvezően a figyelmeztetésre (csak október folyamán három alkalommal kapott figyelmeztetést a Ballhausplatztól), a belgrádi osztrák-magyar követségi ügyvivő október 18-án, déli 12 órakor, átadta a szerb kormánynak az ultimátumot.⁹⁴ Az Osztrák-Magyar Monarchia fellépésének módja és

91 ÖHHStA PA XII/451/25a, Berchtold távirata Storcknak, 1913. okt. 17., No. nincs; Nr. 8835. Storck jelentése Berchtoldnak, Belgrád, 1913. okt. 15. Közli: Srbik-Bittner-Pribram-Übersberger, 1930. Bd. 3. 442–443. Lásd még: Rappaport, 1927. 840.; Löhr, 2010. 133. és 136.

92 Nr. 14161. Zimmermann tájékoztatása Wedelnek, Berlin, 1913. okt. 16. Közli: Thimme-Lepsius-Mendelsohn Bartholdy, 1922. 386–387.; No. 38. E. Goschen levele Greynek, Berlin, 1913. okt. 16. Közli: Temperley-Gooch, 1936. 32–33.

93 ÖHHStA PA XIX/Nachlass Berchtold, Kt. 4, Bd 4/II, 1913. okt. 16–17., 96–97.

94 ÖHHStA PA XII/451/25a, napi jelentés, Bécs, Pro domo Nr. 4940., 1913. okt. 18. és Berchtold táviratpíszkozata Ambrózynek, Bécs, 1913. okt. 18., No. 1221.; uo. XIX/Nachlass Berchtold, Kt. 4, Bd 4/II, 1913. okt. 18., 98–99.; KA Nachlässe, B 1450, Akt. 90., a külügyminisztérium tájékoztatása Conradnak,

határozottsága nyugtalanságot váltott ki a nagyhatalmak között. Bár Ausztria–Magyarország fellépésének jogosságát nem vonták kétségbe (hiszen azokra a londoni határozatokra hivatkozott, amelyet a nagyhatalmak közösen hoztak), annak formájával kapcsolatban szóvá tették aggályaikat. Egyedül Németország volt az, amely felétel nélkül és nyíltan felsorakozott a Ballhausplatz ultimátuma mögé és készen állt annak minden szövetségi körbe eső következményét vállalni.⁹⁵

Az antant hatalmai közül Oroszország a szentpétervári osztrák–magyar nagykövetségen keresztül jelezte, hogy el fogja fogadni Szerbia válaszát az október 18-ra adandó ultimátumra. Nyeratov mindemellett arról is tájékoztatta a szentpétervári osztrák–magyar és német nagykövetségeket, hogy a londoni határok tiszteletben tartása Oroszország számára is fontos, de a szerb csapatok evakuálásához időre lenne szükség. Az orosz diplomácia nyitottnak mutatkozott a határok meghúzásának és Albánia kiépítésének felgyorsításában is.⁹⁶

Párizs nem tartotta az ultimátum formáját a legszerencsésebb megoldásnak; ezzel kapcsolatos rosszallását ki is fejezte. A francia diplomácia vezetőjének hozzáállása a kérdéshez akkor módosult, amikor október 19-én felkereste őt a párizsi osztrák–magyar nagykövet és megmutatta neki az osztrák–magyar konzuli jelentések másolatait a támadás eseményeiről. Poincaré ekkor ígéretet tett arra, hogy „mértékletességre” fogja felszólítani Belgrádot.

A brit külügyminisztérium megértette és elfogadta az ultimátum *céljait*, annak *formájával* viszont nem értett egyet. Grey több csatornán keresztül, csaknem két héten át jelezte, hogy Nagy-Britannia egy közös nagyhatalmi fellépést támogatott volna, mivel véleménye szerint a Monarchia önálló fellépése bizonyos értelemben Bécs konfrontációja volt a többi nagyhatalommal szemben, egyben a nagyhatalmak közös tekintélyére is romboló hatással volt.⁹⁷

A Ballhausplatz a bécsi brit és a londoni osztrák–magyar nagykövetségeken keresztül adott választ londoni kollégájának. Berchtold jelezte, hogy tekintve az albán–szerb határokon uralkodó állapotokat és azt, hogy az erőszaknak elsőként az albánok voltak kitéve, nem volt más mód elkerülni a további ember- és idővesztéseket (Albánia második szerb okkupációjának is több tízezer polgári áldozata volt). Bécs szerint Belgráddal szemben nem maradt más diplomáciai eszköz, amit igénybe lehetett volna venni.⁹⁸ Figyelemre méltó, hogy a brit tiltakozások azután szűntek

Bécs, 1913. okt. 18., 592/K.d.M. és Gellinek jelentése Conradnak, Belgrád, 1913. okt. 18., Res. Nr. 324. Lásd még: Rappaport, 1927. 840.; Hiller, 1934. 77.

95 No. 78. Hugh O’Beirne levele Greynek, Szentpétervár, 1913. nov. 11/17. Közli: Temperley–Gooch, 1936. 66.; Nr. 367. Bogičević jelentése Pašićnak, Berlin, 1913. okt. 22/9. Közli: Boghitchewitsch, 1928. Bd. 1. 385–386.

96 Nr. 8866–8867. Czernin jelentései Berchtoldnak, Szentpétervár, 1913. okt. 18. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 3. 464–466.; Nr. 14177. Lucius jelentése Jagownak, Szentpétervár, 1913. okt. 19. Közli: Thimme–Lepsius–Mendelsohn Bartholdy, 1922. 399.; Nr. 1095. Nyeratov távirata Benckensdorffnak, Szentpétervár, 1913. okt. 18/5. Közli: Stieve, 1924. Bd. 3. 313–315.

97 Nr. 8884. Napi jelentés, Bécs, 1913. okt. 20. Közli: Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger, 1930. Bd. 3. 478.; No. 43. Grey levele E. Goschennek, London, 1913. okt. 18. és No. 48. Grey levele Groschennek, London, 1913. okt. 20. Közli: Temperley–Gooch, 1936. 36–37., 41.

98 ÖHHStA PA XII/451/25a, napi jelentések, 1913. okt. 20., Pro domo Nr. 4985., 1913. okt. 20., No. nincs és 1913. okt. 22., No. 8321.; uo. XIX/Nachlass Berchtold, Kt. 4, Bd 4/II, 1913. okt. 19., 101–102.; ill. KA

meg, miután október 26-án Szazonov megbeszéléseket folytatott Hugh O'Beirne szentpétervári brit nagykövettel. Az orosz külügyminiszter azt javasolta, hogy az antant a maga részéről zárja le a szerb–albán háború ügyét. Részben amiatt, mert szemben a szövetség korábbi általános ismereteivel, *Oroszország szerint Szerbia nagymértékben felelőssé tehető a fegyveres konfliktus kirobbanásáért.*⁹⁹

A belgrádi brit követ október 19-én felkereste Pašićot és közölte vele, hogy bár az antant hatalmai nem értenek egyet az ultimátum formájával, katonai segítséget nem kívánnak Szerbiának nyújtani. Miután tehát világossá vált, hogy sem Oroszország, sem Franciaország részéről nem várható komoly tiltakozás Ausztria–Magyarország ultimátuma ellen, a szerb kormány október 19-én elhatározta a kivonulást. A szerb kormány megegyezési hajlandóságát a brit diplomáciai jelentések szerint a szerb katonai párt feltehetőleg nem osztotta.¹⁰⁰

A szerb csapatok evakuálásával párhuzamosan megkezdődhetett Albániában az államszervezés. A nagyhatalmi együttműködés ekkor és itt omlott össze. Egyrészt az antant hatalmai nem fektettek túlzott hangsúlyt az államszervezésre, alapvetően Ausztria–Magyarország és Olaszország „szemmel tartása” állt csak érdekében.¹⁰¹ Másrészt az adriai hatalmak egyre önállóbban politizáltak Albániában. Miután végleg eltűnt a nagyhatalmak egymás iránti bizalma, Ausztria–Magyarország és Olaszország viszonya végleg elmergesedett (részben az eltérő albánpolitika, részben egyéb kérdések kapcsán).¹⁰²

Nachlässe, Akt. 90., a külügyminisztérium tájékoztatásai Conradnak, Bécs, 1913. okt. 20., Geh. Nr. 236. és 1913. okt. 21., Geh. Nr. 238. Továbbá No. 51. Grey levele Cartwrightnak, London, 1913. okt. 22. Közli: Temperley–Gooch, 1936. 44–45. Lásd még: Hiller, 1934. 78.; Löhr, 2010. 139., 141.

99 „Mr. Sazonow said to me in the strictest confidence on the 26th instant that Serbia had been more to blame than was generally supposed in the events which had led up to the recent ultimatum from Austria. [...] Mr. Spalajkovitch had held the most imprudent language wit regard to the possibility of Serbia's coming to an understanding with Essad Pasha and combining with him to crush the Albanian Government provisionally established at Vallona. The question of Servian access to the Adriatic would thus, Mr. Spalajkovitch had said, be satisfactorily settled. He had spoken in this strain to the Russian Chargé d'Affaires at Belgrade and Mr. Neratow had thereupon sent him a severe admonition, pointing out that imprudent language of the kind would render it impossible for Russia to give Serbia any support. Mr. Sazonow did not know whether Mr. Spalajkovitch's remarks had come to the ears of the Austro-Hungarian Government, but he thought that they might have done so at least in part.” No. 56. Hugh O'Beirne jelentése Greynek, Szentpétervár, 1913. nov. 3./okt. 28. Közli: Temperley–Gooch, 1936. 49.

100 ÖHHStA PA XII/451/25a, Storck jelentése Berchtoldnak, Belgrád, 1913. okt. 20., No. 224 A-B. A szerb kormány válaszát illetően lásd még ÖHHStA PA XII/451/25a, Storck távirata, Belgrád, 1913. okt. 20., No. 3899.; uo. XIX/Nachlass Berchtold, Kt. 4, Bd. 4/II, 1913. okt. 20., 101–103.; ill. KA Nachlässe, B 1450, Akt. 90., a külügyminisztérium tájékoztatása Conradnak, Bécs, 1913. okt. 21., Geh. Nr. 238. Továbbá No. 44. Dayrell Crackanthorpe jelentése Greynek, Belgrád, 1913. okt. 18. és No. 45. Dayrell Crackanthorpe jelentése Greynek, Belgrád, 1913. okt. 19. Közli: Temperley–Gooch, 1936. 37–38., 39.

101 No. 74. Hugh O'Beirne jelentése Greynek, Szentpétervár, 1913. nov. 5. és No. 79. F. Bertie jelentése Greynek, Párizs, 1913. nov. 11.; private. Közli: Temperley–Gooch, 1936. 62., 66–67.

102 Nr. 261. Grey levele Bertie-nek, London, 1913. nov. 8., Nr. 296. Lamb jelentése Greynek, Vlora, 1913. nov. 5., Nr. 320. Grey távirata Russellnek, London, 1913. nov. 17., Nr. 326. Russell távirata Greynek, Bécs, 1913. nov. 18., Nr. 331. Dering távirata Greynek, Róma, 1913. nov. 18., Nr. 333. Bertie távirata Greynek, Párizs, 1913. nov. 19., Nr. 378. Lamb jelentése Greynek, Vlora, 1913. nov. 22. Közli: Duka, 2012. 318., 353., 376., 383., 386., 388., 429–430.

Mindezek az események új helyzetet teremtettek nemcsak a szerb, hanem az összes balkáni nemzetállam számára. Az, hogy melyik balkáni állam milyen szerepet játszott 1912 és 1913 folyamán, teljesen jelentéktelen kérdéssé vált. A 19. századi nagyhatalmi rendszer végképp működésképtelen lett. A félsziget államai felismerték a rendszerhibákat, a kialakult mozgásteret, és ki is használták a kínálkozó lehetőségeket. A félsziget országainak katonai szövetsége végképp felértékelődött a nagyhatalmi szövetségi rendszerek számára.

Ferenc Ferdinánd meggyilkolása részben ilyen közvetlen előzmények után történt. Elfogadva a szerb történetírás álláspontját, miszerint a belgrádi források alapján a szerb kormány nem volt részese a merényletnek, fontos a következőt megjegyezni: 1914 nyarán nem volt olyan európai ország, ahol a kormány, a politikai elit, a sajtó és a közvélemény ne arra gondolt volna, hogy az akció mögött Belgrád áll.

A szerb historiográfia recepciója az I. világháború kitöréséről

A terjedelmi korlátok nem teszik lehetővé, hogy a vonatkozó szerb publikációk összességét górcső alá lehessen venni, ezért az alábbi kritika pusztán az általam legjellegzetesebbnek vélt kiadványok és a Világtörténet előző számában megjelenő Bjelajac-tanulmány alapján von mérleget. Ezen írások alapján ugyanis minden jellegzeteséget számba lehet venni, ami a kortárs szerb historiográfiát jellemzi a kérdésben.¹⁰³

A megvizsgált írásokban közös, hogy a világháború kitörése kapcsán az 1914. nyári eseményeket állítják a központba. Nincsenek előzmények. Olyan, mintha a semmiből hirtelen egy kegyetlenül racionális, feltartóztathatatlan eseménysorozat indulna, amely az emberiség addigi legszörnyűbb konfliktusához vezetett. Szintén közös, hogy az előzmények laza vázlata egy folyamatos osztrák-magyar-szerb konfliktustörténetre van felfűzve, ahol a Monarchia az agresszív fél és Szerbia a kiszolgáltatott kis szomszéd. Bécs és Belgrád neuralgikus kapcsolatának elemzésekor az osztrák-magyar vezérkari elképzeléseknek kiemelt szerepe van (pedig érdekes lenne a szerb vezérkar Monarchiával kapcsolatos nézeteit is megismerni). Szintén toposz a militarista Németország, amely a háttérből figyelve Szerbia (és Franciaország) megsemmisítéséhez várja a megfelelő pillanatot. Általános, hogy a kiadott antantforrásokat csak nagyon szelektíven használják; a hármas szövetség egykori dokumentumaiból számukra egyértelműen bizonyítható Bécs és Berlin szerbellenessége. Fontos, hogy az írásokból nem derül ki: a szerb historiográfia pontosan hogyan vélekedik Szerbia szerepéről a világháború kitörése kapcsán. Az említett publikációk közül csak egy, a Radojević-Dimić-kötet szán önálló fejezet a világháborúhoz vezető út bemutatására („A háború okozói és a Szerb Királyság”).¹⁰⁴

103 Bataković, 2013; Bjelajac, 2014; Mitrović, 2010; Mitrović, 2011; Popović, 2014; Radojević-Dimić, 2014; Rastović, 2015; Živojinović, 2009.

104 Radojević-Dimić, 2014. 40–73.

A megvizsgált művek a világháború előzményei kapcsán alapvető kutatási területeket mellőznek, illetve van néhány tézisük, amelyeket axiómaként kezelnek. Figyelman kívül hagyják a francia külpolitika térnyerését Kelet-Európában; Albánia problematikája a nagyhatalmi viszonylat felől nézve ismeretlen; a szerb belpolitika 1912–1914 közötti alakulása nem épül be az előzményekbe, pedig a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet kapcsán kulcskérdést jelent; a szerb külpolitika és hadsereg provokálta nemzetközi válságokra utalás sincs. Axiómának számít ellenben, hogy Németország és Ausztria–Magyarország jó szövetségesei voltak egymásnak, viszonyuk felhőtlen volt, egyik közös céljukat pedig a szerb állam megsemmisítésében foglalmazták meg. Alaptézis, hogy a Monarchia és Szerbia egységes egészként jelenik meg. Csak nagyon felületesen derül ki, hogy a külpolitika alakításához Bécsben legkevesebb öt hatalmi centrum álláspontja között kellett kompromisszumot találni (Ferenc József, Ferenc Ferdinánd, a közös minisztériumok, a két birodalomfél miniszterelnökei és kormányai, a közös vezérkar). Ismeretlen marad a szerb olvasók előtt, hogy milyen súlyos érdekellentétek húzódtak e hatalmi centrumok között. Szerbia belpolitikai megosztottsága az összefoglalókból nem derül ki (a skupština munkájának 1914-es felfüggesztése, az ellenzék és a kormány konfliktusa, a hadsereg és a Fekete Kéz viszonya a kormányhoz, illetve a hadseregen belüli feszültségek), még ha egyébként jól kutatott kérdésekről is van szó. Problémás, hogy az amúgy egyoldalúan vizsgált albánkérdés (1913) miért kizárólag az osztrák–magyar–szerb konfliktustörténet relációjában jelenik csak meg.¹⁰⁵ Ezek hiányában a kortárs szerb historiográfia meg sem kísérel választ adni két fontos kérdésre: 1. az 1912–1913-as nemzetközi válságok, amelyek Ferenc Ferdinánd meggyilkolásához képest sokkal súlyosabbak voltak, miért is nem vezettek egy világháború kitöréséhez; 2. a Monarchiában milyen folyamat során kerülnek a háborúpártiak túlsúlyba (akik évtizedeken keresztül kisebbségben voltak!); mik is azok az okok, amelyek miatt Bécsben már csak a háborúban láttak megoldást.

Az érintett szerzők kapcsán a következő általános kritikát lehet még megfogalmazni. A világháború előtörténetével foglalkozó munkák alapvetően kiadott vagy kiadatlan szerb levéltári forrásokhoz igazítják a gondolatmeneteiket. Csak-hogy pusztán a belgrádi források figyelembevétele roppant kevés. Az I. világháború kapcsán az egykori nagyhatalmak csaknem mindegyike publikált forráskiadványokat; nem beszélve arról, hogy ma már nem illik figyelmen kívül hagyni a bolgár, magyar, orosz vagy albán nyelvű forrásokat sem.

A szerb történészek szemére lehet vetni a korabeli szerb forrásokkal szembeni forráskritika és a nemzeti historiográfia iránti önreflexió teljes hiányát. Problémás, hogy a nemzeti történelemre negatív fényt vető történeti kérdéseket figyelmen kívül hagyja a kutatás (többek között egyre több forrás bizonyítja: a szerb politikai és katonai elitnek egyaránt voltak háborús tervei a Monarchiával szemben; 1914 nyarán az időpontot tartották alkalmatlannak egy háborúhoz).¹⁰⁶ Számon kér-

105 Hrabak, 1988; Ćorović, 1933; Perović, 1959; Đurišić, 1960; Ratković, 1975; Stojančević, 1990; Bataković, 1991; Bataković, 2000; Radojević–Đimić, 2014; Milićević, 2011.

106 Pašić üzenetét közli: Krizman, 1990. 282. Krizman munkáját idézi és hivatkozza: Sokcsevits, 2011. 435–436.

hető, hogy a nemzeti üdvtörténet számára kínos szerb nyelvű levéltári forrásokat a forráskiadványok nem publikálják,¹⁰⁷ a történészek pedig nem vizsgálják. Ha külföldi forrásokról van szó, a hármasszövetség esetében ezeket a szerbellenesség bizonyítékaiként mutatják be, ellenben az antant esetében figyelmen kívül hagyják. Utóbbi legfőképp a kiadott orosz források kapcsán feltűnő.¹⁰⁸

Ugyanez a helyzet a nemzetközi szakirodalommal is. A nemzeti történetírásnak kedvező munkák beépülnek a szerb kánonba (mint például Fritz Fischer, Günther Kronenbitter vagy John Leslie írásai),¹⁰⁹ de a kritikus hangvételűek már „elfogult” és „szerbellenes” munkákként tűnnek fel.¹¹⁰ Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy nincs olyan nemzetközi történész, aki megkérdőjelezte volna Szerbia állam- és nemzetépítésének legitim voltát vagy kétségbe vonta volna Szerbia fenyegetettségérzésének jogosságát.

A nemzeti narratíva szűk horizonttal rendelkezik, kevés vizsgálódási szempontja van, és alapvetően a *Szerbia vs. világ* relációban gondolkodik. Nem hangsúlyozza, hogy a nagyhatalmi politika szintje nem azonos a nagyhatalom-kisállam kapcsolatokkal vagy a kisállamok egymás közötti viszonyával. Ha Szerbia kortárs politikusainak beleszólása van a nagyhatalmi politika alakulásába, az természetes jelenség; ha nincs beleszólása, akkor a nemzeti állam áldozatként jelenik meg.

Nincs törekvés arra, hogy a szerb történetírás kutassa Ausztria–Magyarország történetét. A Monarchia alapvetően egyféle szemszögből ismert: hogyan gátolta a Szerb Fejedelemség, majd Királyság politikai, gazdasági és katonai megerősödését.¹¹¹ Pedig ahogy a korabeli Szerbiát sem lehet megismerni csak abból a szempontból, hogy miként igyekezett destabilizálni a Monarchia és az Oszmán Birodalom nemzetiségi viszonyait, ez fordítva is igaz. Ausztria–Magyarország és Szerbia társadalomtörténete önálló és „mélységi” kutatásokat érdemel – a jelenkor Szerbiájában is. (1990 előtt voltak jelentős Monarchia-kutató történészek, de ők elsősorban részkérdésekre koncentráltak.)¹¹²

El lehet fogadni azt az állítást, hogy a szerb kormány 1914 nyarán nem akart háborúba keveredni a Monarchiával és hogy a belgrádi források alapján bizonyítható: nem volt köze a sarajevói merényletnek. Csakhogy ez az állítás még nem menti fel Szerbiát minden háborús felelősség alól, nem magyarázat az 1914 előtti szerb külpolitika számos lépésére.

A világháború kitörésének centenáriuma van még egy jelenség, ami rossz fényt vet a kortárs szerb historiográfiára. A nemzeti narratíva képviselői minden nemzetközi történészi megjegyzést, tézist stb., amely kritikával közelít az 1914-es

107 A *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije* című forráskiadvány 1912–1914-es köteteinek főszerkesztői posztját Vasa Čubriločićra bízta!

108 Erre egy példa Bataković *Storm over Serbia* című írása. A szerző használja az egyik legfontosabb orosz forráskiadást (Hoetzsch), de az albánkérdés vizsgálatában meg sem említi a Szerbiával szemben kritikus orosz külpolitikai jelentéseket. Bataković, 2013. 307–356.

109 Kronenbitter, 1996. 159–187.; Leslie, 1988. 661–683.

110 Sundhausen, 2007.

111 Hornyák, 2010. 116–117.

112 Čorović, 1936; Đorđević, 1962; illetve Andrej Mitrović számos publikációja.

szerb politikai és katonai elithez, illetve államhoz, Szerbia elleni támadásként fognak fel. És ezek ellen a támadások ellen, központilag szervezett módon, meg kell védeni Szerbiát. A szakmán belül ez elsősorban „konferenciaháború” formájában jelenik meg: 1. átpolitizálódik egy konferencia, ezért tiltakozásul nem vesznek részt szerb történészek a rendezvényen (ez történt 2014-ben Szarajevóban);¹¹³ 2. a szerb történészek megjelennek, de előadásaikkal elsősorban a nemzeti propagandát képviselik és nem a történettudományt.¹¹⁴ (A szerb társadalom előtt az önvédelem szükségességét és formáját újonnan alapított intézetek szimbolizálják.)¹¹⁵

Holm Sundhausen szerint a szerb historiográfia nemzeti áldozatként való önmagára tekintése az 1980-as években vett új lendületet (az áldozati szerep gyökerei 1389-ig mennek vissza).¹¹⁶ Abban a pillanatban, amikor valós veszélyé vált Jugoszlávia szétesése és az, hogy a szerb nemzetet a köztársasági határok mentén felosztják. Innentől kezdve a szerb történetírásnak lett egy háború előtti, alatti és utáni életszakasza, amelynek során a politika alapvetően tudta instrumentalizálni. Ezekben az években a nemzeti történetírás a társadalom számára nagy értékteremtő erő volt. A régi-új szemléletben a nemzeti narratívába bekapcsolódó történészek a Balkán-háborúkig mentek vissza és ettől kezdve tekintettek úgy a szerb történelemre, hogy az tévúton járt. Jugoszlávia szétesésével a marxista terminológiát a nemzeti váltotta fel, és ezzel megváltoztak a történeti üzenetek tartalmi elemei is. Ennek lényege, hogy a szerbség a 20. század folyamán nagy (vér)áldozatokat hozott, de elvesztette a békéket. Slobodan Milošević hatalomra kerülésével a nemzeti narratíva militarizálódott, és a „kivagyiság-nacionalizmus” eluralta a közbeszédet is. A jugoszláv háborúk során a történészek (minden oldalon) részt vettek a területi igények legitimálásában és maguk is megvívták csatáikat történelmi múltszemléleteik ütköztetésével. A történészszakma legitímációs tudománnyá merevedett és egy új domináns emlékezetkultúra megalkotásába kezdett.¹¹⁷

Összességében azonban nem sikerült kisajátítani a teljes szerb történetírást. Az 1980-as évektől létezett egy irányzat, amely továbbra is a titói Jugoszlávia szem-

113 The Great War: Regional Approaches and Global Contexts. International Conference on the Occasion of the First Centennial of the Beginning of World War One. Szarajevó, 2014. június 19–21. http://konferencija2014.com.ba/o_konferenciji/osnovne-informacije/

114 AIESEE konferencia, Zágráb, 2013. október 25–26. <http://www.aiesee.org/fr/actualites-aiesee/66-south-eastern-east-central-europe-west-in-south-eastern-and-east-central-europe-throughout-history.html>

115 Ilyen célokat szolgál az ismert filmrendező, Emir (Nemanja) Kusturica nevével fémjelzett Andrić Intézet (Andrićev Institut) (<http://www.andricevinstitut.org/>) és a pár hónapja megszűnt Reiss Intézet (<http://www.reiss-institute.org/about-us/>). Az utóbbi intézet feladatairól lásd: „The Reiss Institute for Serbian Studies was established in December 2013, with the principal mission of challenging the fictions, fabrications and fantasies that have caused so much suffering and violence in the Balkans over the course the 20th century. [...] Honoring the memory and legacy of Dr. Reiss, we will endeavor to deconstruct the lies and promote the accurate history of Serbia and Yugoslavia, in order to contribute to the liberation and better understanding of the Serbian people. We will seek out the truth, wherever it is buried, and bring it to the light of day, so it may set us free.” (<http://www.heroesofserbia.com/2014/08/great-serbs-r-archibald-reiss-by.html>).

116 Sundhausen, 2002. 411.

117 Uo. 416–417.

léletét közvetítette, és megjelent egy jól képzett fiatal történészekből álló csoport is, amely a nemzetközi trendekhez igazodva, új kérdésfeltevésekkel vágott bele a kutatói életpályába. A háború utáni időszak azonban csak azt tette utóbbiak számára lehetővé, hogy a nemzeti narratíva szempontjából kevésbé releváns kérdésekkel foglalkozzanak (például várostörténet).

Sundhausen fent idézett írása óta több mint tíz esztendővel a következő a helyzet. A szerb történetírás túlzóan nacionalista irányzata nem tudta teljesen monopolizálni a nemzeti történelmet. Ennek egyik oka, hogy egyre több olyan tehetséges fiatal kap állást, aki mer kritikusan közeledni vizsgálatai tárgyához. Zoran Janjević személye, vagy az 1941–1945-ös évek atrocitásainak feltárására alakult akadémiai szerb–magyar vegyes bizottság léte emellett szól.

A veszély az állam és a nacionalista történetírás egyre szorosabb kapcsolatából fakad: a kényelmetlen témákat tabusítják, háttérbe szorítják vagy elfelejtik, nem kutatják. Ez a társadalom előtt tovább erősíti a múlt átkódolhatóságának legitimitását. Csak az utóbbi hónapokban két fontos esemény történt ez ügyben: a szerb állam rehabilitálta Draža Mihailović II. világháborús csetnikvezért,¹¹⁸ és bejelentette, hogy Gavriló Principnek szobrot állít (nem a szoborállítás, hanem a köré formált ideológia a veszélyes).¹¹⁹ Ezzel a jelenséggel szemben nincs ellenzéki történészmozgalom.

Ezen a ponton érdemes megemlíteni, hogy az állam évekkel ezelőtt Magyarországon is megteremtette a múlt átírhatóságának intézményes lehetőségét. A Veritas Történetkutató Intézet alapító okirata egyértelműen körülírja a múlthoz való hozzáállás helyes módjait.¹²⁰ (Az intézet formailag is kormány szervként működik, munkatársai pedig kormányzati e-mail címet használnak: @veritas.gov.hu.) Ugyanígy régi-új kormánypolitika lett hazánkban is a nemzeti áldozatszerep propagálása (lásd a német megszállás emlékművét a Szabadság téren). A politika, ha finomabb mértékkel és eszközökkel is, egyelőre nálunk is folyamatosan instrumentalizálni törekszik a történészszakmát.

118 <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=178828> (a letöltés ideje: 2015. június 24.)

119 <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=183542> és <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=183978> (a letöltés ideje: 2015. június 24.)

120 „A VERITAS Történetkutató Intézet közfeladata a magyar közjogi hagyományok méltó módon történő bemutatása, valamint az elmúlt másfél évszázad sorsfordító politikai és társadalmi eseményeinek hiteles, torzításmentes, a mai kor elvárásainak megfelelő, multidiszciplináris szemléletű, kutató, elemző, ismeretterjesztő igényű, és a nemzettudatot erősítő céllal történő feldolgozása, továbbá a közösségi emlékezet és a reális, jól megalapozott nemzeti történelmi tudat kialakulásának támogatása.”
http://veritasintezet.hu/images/Kozerdeku-informaciok/VERITAS_Int%C3%A9zet-alapito-okirat.pdf.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

KA = Kriegsarchiv

MKSM = Militärkanzlei Seiner Majestät

Kt. 15/1/21-18/1 (1913)

Kt. 66/1-66/9 (1913)

Nachlässe, B 1450 – Nachlass Conrad von Hötzendorf

ÖHHStA PA = Österreichisches Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv

XII. Türkei, Kt. 421, 449, 450, 451.

XIX. Nachlass Berchtold, Nachlass Clemens Erb

XXXVIII. Konsulate, Kt. 399. Prizren (1899–1900).

2. Kiadott források és szakirodalom

Albanien

1915 *Albanien. Wirtschaftliche Verhältnisse 1913. Berichte der k.u.k. österreichisch-ungarischen Konsularämter in Skutari, Durazzo und Valona.* Wien, 1915.

Angelow

2000 Angelow, Jürgen: *Kalkül und Prestige. Der Zweibund am Vorabend des Ersten Weltkrieges.* Köln, 2000.

Balkanicus

1913 *Balkanicus* [Protić, Stojan M.]: *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska.* Beograd, 1913.

Balla

1997 Balla, Tibor: Az Osztrák–Magyar Monarchia katonai részvétele a Scutari-válság rendezésében. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 110. (1997) 3. sz. 435–459.

Bataković

1991 Bataković, Dušan T.: Serbian Government and Esad-Pasha Toptani = Srpska vlada i Esad-pasa Toptani. In: *Serbs and Albanians in the 20th century = Srbi i Albanci u XX. veku.* Ur.: Mitrović, Andrej. Beograd, 1991. 57–78.

2000 Bataković, Dušan T.: *Nova istorija srpskog naroda.* Beograd–Lausanne, 2000.

2013 Bataković, Dušan: Storm over Serbia. The Rivalry between Civilian and Military Authorities (1911–1914). In: *Balkanica*, 44. (2013) 307–356.

Bihari

2014 Bihari Péter: *1914. A Nagy Háború 100 éve.* Bp., 2014.

Bíró

2010 Bíró László: *A jugoszláv állam 1918–1939.* Bp., 2010.

Bjelajac

2014 Bjelajac, Mile: *1914–2014: zašto revizija? Stare i nove kontroverze o uzrocima Prvog svetskog rata.* Beograd, 2014.

Boghitschewitsch

1928 Boghitschewitsch, Miloš: *Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914*. Band 1. *Geheimakten aus serbischen Archiven*. Band 2. *Diplomatische Geheimakten aus russischen, montenegrinischen und sonstigen Archiven*. Berlin, 1928.

Brettner-Messler

1966 Brettner-Messler, Horst: *Die Balkanpolitik Conrad von Hötzendorfs von seiner Wiederernennung zum Chef des Generalstabes bis zum Oktober-Ultimatum 1913*. Phil. Diss. Wien, 1966.

Bridge

1972 Bridge, Francis Roy: *From Sadowa to Sarajewo. The Foreign Policy of Austria–Hungary 1860–1914*. London, 1972.

Bylykbashi

1977–1978 Bylykbashi, Zija: Komisioni Ndërkombëtar i Kontrollit (KNK) dhe veprimtaria e tij (1913–14). In: *Gjurmime Albanologjike – seria e shkencave historike*, VII. (1977) 281–30., VIII. (1978) 229–255.

Conrad

1922 Conrad von Hötzendorf, Franz: *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918*. Band 3. *1913 und das erste Halbjahr 1914*. Wien–Leipzig–München, 1922.

Ćorović

1933 Ćorović, Vladimir: *Istorija Jugoslavije*. Beograd, 1933.

1936 Ćorović, Vladimir: *Odnosi između Srbije i Austro–Ugarske u XX veku*. Beograd, 1936.

Csaplár-Degovics

2008 Csaplár-Degovics Krisztián: *A szerbek Koszovóban vesztették el birodalmukat*. <http://index.hu/velemeny/olvir/ksv080226/>

2009 Csaplár-Degovics, Krisztián: Lajos Thallóczy und die Historiographie Albaniens. In: *Südost-Forschungen*, 68. (2009) 205–246.

2010 Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetté válás kezdetei (1878–1913). A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Bp., 2010.

2012 Csaplár-Degovics, Krisztián: Österreichisch-ungarische Interessendurchsetzung im Kaza von Tirana. In: *Südost-Forschungen*, 71. (2012) 129–182.

2014a Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albániai Nemzetközi Ellenőrző Bizottság 1914-es tevékenysége*. Bp., 2014. [Kézirat]

2014b Csaplár-Degovics, Krisztián: Humanitäre Aktionen Österreich–Ungarns im Jahr 1913. In: *Festschrift für den ungarischen Archivdelegierten in Wien, István Fazekas = Ünnepi tanulmányok a bécsi magyar levéltári delegátus, Fazekas István tiszteletére*. Hrsg. v. Cziráki, Zsuzsanna–Fundárková, Anna–Manhercz, Orsolya–Peres, Zsuzsanna–Vajnági, Márta. Wien, 2014. 383–391.

2014c Csaplár-Degovics, Krisztián: Die Internationale Kontrollkommission Albaniens und die albanischen Machtzentren (1913–1914): Beitrag zur Geschichte der Staatsbildung Albaniens. In: *Südost-Forschungen*, 73. (2014). [Sajtó alatt.]

Csортán

2000 Csортán Ferenc: Nem-muzulmán közösségek az Oszmán-birodalomban. In: *Limes*, 13. (2000) 2–3. sz. 23–38.

Déligeorges

1907 Déligeorges, Epaminondas L.: *Die Kapitulationen der Türkei*. Phil. Diss. Heidelberg, 1907.

Demeter

2008 Demeter Gábor: *A két Balkán-háború hadtörténete (1912–1913)*. Debrecen, 2008.

2013 Demeter, Gábor: *Geopolitical Aspects of Alliance Politics of Powers in the Balkans 1878–1913*. In: *Meždunarodna politika*, 9. (2013) 1–2. sz. 187–212.

2014 Demeter, Gábor: *A Balkán és az Oszmán Birodalom*. I. köt. *Társadalmi és gazdasági átalakulások a 18. század végétől a 20. század elejéig. Általános rész és Bulgária*. Bp., 2014.

Dorđević

1962 Dorđević, Dimitrije: *Carinski rat Austro–Ugarske i Srbije 1906–1911*. Beograd, 1962.

Duka

2012 *Dokumente britanike për Shqipërinë dhe shqiptarët*. Vëll. I. *Janar–dhjetor 1914*. Përgat.: Duka, Valentina. Tiranë, 2012.

Đurišić

1960 Đurišić, Mitar: *Prvi balkanski rat 1912–1913*. Knj. 3. *Operacije crnogorske vojske*. Beograd, 1960.

Džambazovski

1983 *Dokumenti o spoljnoy politici kraljevine Srbije (1903–1914)*. Knj. 6. Sv. 3. *1/14. juli–31. decembar 1913/13. januar 1914*. Priredio: Džambazovski, Kliment. Beograd, 1983.

Georgevitsch

1913 Georgevitsch, Vladan [Dorđević, Vladan]: *Die Albanesen und die Großmächte*. Leipzig, 1913.

Георгиев

2010 Георгиев, Георги: *Новооткрит документ за Българо-албанското въстание от 1913 г.* In: *Македонски Преглед*, 33. (2010) 2. sz. 135–148.

Giesl

1927 Giesl, Wladimir: *Zwei Jahrzehnte im Nahen Osten. Aufzeichnungen des Generals der Kavallerie Baron Wladimir Giesl*. Hrsg. v. Generalmajor Ritter von Steinitz. Berlin, 1927.

Goslinga

1971–1972 Goslinga, Garrit T. A.: *The Dutch in Albania. The History of the First Albanian Gendarmerie Organized and Directed by Dutch Officers 1913–1914*. In: *Shëjzat*, XV. (1971) 4–6. sz. 118–130., XV. (1971) 7–9. sz. 224–238., XVI. (1972) 1–4. sz. 14–42.

Grey

1925 Grey, Edward: *Twenty-five Years 1892–1916*. London, 1925.

Gurakuqi

2012 Gurakuqi, Romeo: *Shqipëria 1911–1914*. Tiranë, 2012.

Helmreich

1938 Helmreich, Ernst Christian: *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912–1913*. Cambridge, 1938.

Hiller

1934 Hiller, Gerhard: *Die Entwicklung des österreichisch-serbischen Gegensatzes 1908–1914*. Halle, 1934.

Hoetzsch

1931 *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der zarischen und der provisorischen Regierung. Reihe 1. Das Jahr 1914 bis zum Kriegsausbruch*. Band 1. *14. Januar bis 15. März 1914*. Hrsg. v. Hoetzsch, Otto. Berlin, 1931.

1942 *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der zarischen und der provisorischen Regierung.* Reihe 3. Vom Frühjahr 1911 bis zum Ende 1913. Band 4/1. 18. Oktober 1912–4. Dezember 1912. Hrsg. v. Hoetzsch, Otto. Berlin, 1942.

Hornyák

2010 Hornyák Árpád: Az Osztrák–Magyar Monarchia történeti képe az ezredforduló szerb történetírásában. In: Hornyák Árpád: *Találkozások–ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar–szerb kapcsolatok történetéből.* Pécs, 2010. 116–121.

Hrabak

1988 Hrabak, Bogumil: *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine. Nacionalno nerazvijeni i nejedinstveni Arbanasi kao oruđe u rukama zainteresovanih država.* Vranje, 1988.

Kann

1977 Kann, Robert E.: *Die Prochaska-Affäre vom Herbst 1912.* Wien, 1977.

Keßler

1913 Keßler, Otto: *Der Balkanbrand 1912/13.* Band 2. *Der Krieg um Mazedonien.* Leipzig, 1913.

Kos

1996 Kos, Franz-Josef: *Die politischen und wirtschaftlichen Interessen Österreich–Ungarns und Deutschlands in Südosteuropa 1912/13. Die Adria-Hafen-, die Saloniki- und die Kavallafrage.* Wien, 1996.

Kotini

1963 *Qeveria e Përkohëshme e Vlorës dhe veprimtaria e saj – nëndor 1912–janar 1914.* Red.: Kotini, Dhimitër. Tiranë, 1963.

Krizman

1990 Krizman, Bogdan: Pogovor. Skica za biografiju Svetozara Pribičevića (1875–1936). In: Svetozar Pribičević: *Diktatura kralja Aleksandra.* Zagreb, 1990. 275–300.

Kronenbitter

1996 Kronenbitter, Günther: „Nur los lassen“. Österreich–Ungarn und der Wille zum Krieg. In: *Lange und kurze Wege in den Ersten Weltkrieg. Vier Augsburger Beiträge zur Kriegsursachenforschung.* Hrsg. v. Burkhardt, Johannes. München, 1996. 159–187.

Leslie

1988 Leslie, John: Österreich–Ungarn vor dem Kriegsausbruch. Der Ballhausplatz in Wien im Juli 1914 aus der Sicht eines österreichisch–ungarischen Diplomaten. In: *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl-Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag.* Hrsg. v. Melville, Ralph–Scharf, Claus–Vogt, Martin–Wengenroth, Ulrich. Stuttgart, 1988. 661–684.

Lory

2014 Lory, Bernard: La guerre après la guerre. Le mouvement insurrectionnel albano-macédonien de septembre-octobre 1913. In: *Les guerres balkaniques (1912–1913). Conflicts, enjeux, mémoires.* Dir.: Horel, Catherine. Bruxelles, 2014. 85–140.

Löding

1969 Löding, Dörte: *Deutschlands und Österreich–Ungarns Balkanpolitik von 1912–1914 unter besonderer Berücksichtigung ihrer Wirtschaftsinteressen.* Phil. Diss. Hamburg, 1969.

Löhr

1992 Löhr, Hanns Christian: *Die albanische Frage. Konferenzdiplomatie und Nationalstaatsbildung im Vorfeld des Ersten Weltkrieges unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Außenpolitik*. Phil. Diss. Bonn, 1992.

2010 Löhr, Hanns Christian: *Die Gründung Albaniens. Wilhelm zu Wied und die Balkan-Diplomatie der Großmächte 1912–1914*. Frankfurt a. M., 2010.

Lukač

1981 *Dokumenti o spoljnoy politici Kraljevine Srbije (1903–1914)*. Knj. 6. Sv. 2. 1/14. april–30. juni/13. juli 1913. Priredio: Lukač, Dušan. Beograd, 1981.

Milićević

2011 Milićević, Milić J.: *Rat za more: dejstva srpskih trupa u severnoj Albaniji i na Primorju od 23. oktobra 1912. do 30. aprila 1913. godine*. Beograd, 2011.

Mitrović

2010 Mitrović, Andrej: *Les intérêts français en Serbie à la veille de la Première Guerre mondiale*. In: *La Serbie et la France*. Dir.: Bataković, Dušan. Belgrade, 2010. 231–250.

2011 Mitrović, Andrej: *Prodor na Balkan i Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*. Beograd, 2011.

Notice

1847 *Notice sur l'état agricole et commercial de la cote orientale de la mer Noire*. Annales du commerce extérieur. Paris, 1847.

Otte

2011 Otte, Thomas G.: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy 1865–1914*. Cambridge, 2011.

Perović

1959 Perović, Branko et al.: *Prvi balkanski rat 1912–1913*. Knj. 1. *Operacije srpske vojske*. Beograd, 1959.

Poincaré

1928 Poincaré, Raymond: *Memoiren*. Band. I. *Die Vorgeschichte des Weltkrieges 1912–1913*. Dresden, 1928.

Popović

2014 Popović, Nikola B.: *Evropski rat 1914*. Beograd, 2014.

Radojević–Dimić

2014 Radojević, Mira–Dimić, Ljubodrag: *Srbija u velikom ratu 1914–1914. Kratka istorija*. Beograd, 2014.

Rappaport

1927 Rappaport, Alfred: *Albaniens Werdegang*. In: *Berliner Monatshefte*, 5. (1927) 815–844.

Rastović

2015 Rastović, Aleksandar: *Englezi i Balkan 1837–1914*. Beograd, 2015.

Ratković

1975 Ratković, Borislav: *Prvi balkanski rat 1912–1913*. Knj. 2. *Operacije srpske vojske*. Beograd, 1975.

Reuter

1979 Reuter, Peter W.: *Die Balkanpolitik des französischen Imperialismus 1911–1914*. Frankfurt–New York, 1979.

Roberts

2001 Roberts, John M.: *Europe 1880–1945*. 3d ed. London, 2001.

Rodogno

2012 Rodogno, Davide: *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914. The Emergence of an European Concept and International Practice*. Princeton–Oxford, 2012.

Sasonoff

1927 Sasonoff, Sergej D.: *Sechs schwere Jahre*. Berlin, 1927.

Schmitt

2009 Schmitt, Oliver J.: *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*. Regensburg, 2009.

Schöllgen

2000 Schöllgen, Gregor: *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage 1871–1914*. München, 2000.

Siebert

1921 *Diplomatische Aktenstücke zur Geschichte der Entente politik der Vorkriegsjahre*. Band. 2. Hrsg. v. Siebert, Benno von. Berlin–Leipzig, 1921.

Sokcsebits

2011 Sokcsebits Dénes: *Horvátország története a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011.

Srbik–Bittner–Pribram–Übersberger

1930 *Österreich–Ungarns Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch–ungarischen Ministeriums des Äussern*. Band 1. 13. März 1908 bis 26. Februar 1909. Band 2. 27. Februar 1909 bis 31. Augustus. 1910. Band 3. 5. September 1910 bis 18. Februar 1912. Hrsg. v. Srbik, Heinrich–Bittner, Ludwig–Pribram, Alfred Francis–Übersberger, Hans. Wien–Leipzig, 1930.

Stieve

1924 *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914. Aus den Geheimakten der russischen Staatsarchive*. Band 2. *Der Tripoliskrieg und der erste Balkankrieg*. Band. 3. *Der zweite und der dritte Balkankrieg*. Hrsg. v. Stieve, Friedrich. Berlin, 1924.

Stirling

1953 Stirling, Walter Francis: *Safety Last*. London, 1953.

Stojančević

1990 *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*. Ur.: Stojančević, Vladimir. Beograd, 1990.

Sundhausen

2002 Sundhausen, Holm: *Serbische Historiographie zwischen nationaler Legitimationswissenschaft und postnationalem Paradigmenwechsel*. In: *Österreichische Osthefte*, 44. (2002) Heft 1–2. 411–419.

2007 Sundhausen, Holm: *Geschichte Serbiens. 19–21. Jahrhundert*. Wien, 2007.

Temperley–Gooch

1934 *Die britischen amtlichen Dokumente über den Ursprung des Weltkrieges 1898–1914*. Band 9/1. *Die Balkankriege*. Hrsg. v. Temperley, Harold–Gooch, G. P. Berlin–Leipzig, 1934.

1936 *British Documents on the Origin of the War 1898–1914*. Vol. 10/1. *The Near East on the Eve of the War*. Eds.: Temperley, Harold–Gooch, G. P. London, 1936.

Thimme–Lepsius–Mendelsohn Bartholdy

1926 *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes.* Band 36. *Die Liquidierung der Balkankriege 1913–1914.* Hrsg. v. Thimme, Friedrich–Lepsius, Johannes–Mendelsohn Bartholdy, Albrecht. Berlin, 1926.

Thomoff–Bajdaroff

1918 Thomoff, A.–Bajdaroff, Georgi: *Le mouvement révolutionnaire en Macédoine.* Sofia, 1918.

Treadway

1983 Treadway, John D.: *The Falcon and the Eagle. Montenegro and Austria–Hungary 1908–1914.* West Lafayette, 1983.

Tucović

1946 Tucović, Dimitrije: *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije.* Beograd–Zagreb, 1946.

Übersberger

1933 Übersberger, Hans: Zur Vorkriegsgeschichte Serbiens. In: *Berliner Monatshefte*, 11. (1933) 1. sz. 15–55.

Wendel

1918 Wendel, Hermann: *Südosteuropäische Fragen.* Berlin, 1918.

Williamson

1987 Williamson, Samuel R. Jr.: Military Dimensions of Habsburg–Romanov Relations during the Era of the Balkan Wars. In: *East Central European Society and the Balkan Wars.* Eds.: Király, Béla K.–Djordjevic, Dimitrije. New York, 1987. 317–337.

Živojinović

2009 Živojinović, Dragoljub R.: *Kralj Petar Karađorđević. Knj. 2. U otadžbini 1903–1914. godine. Knj. 3. Rat i poslednje godine 1914–1921. godine.* Beograd, 2009.

Županić

1912 Županić, Niko [Gersin, K.]: *Altserbien und die albanische Frage.* Wien, 1912.

KRISZTIÁN CSAPLÁR-DEGOVICS

THE REASONS FOR THE OUTBREAK OF WORLD WAR I AND THE SERBIAN HISTORIOGRAPHY

The main thesis of this study is to draw attention to the fact that besides the great powers it was the small nationstates of the Balkans that could be held indirectly accountable for the outbreak of WWI. It does not mean, of course, that both groups of states carry the same weight of responsibility. This paper aims to stress that it was the Balkans and its nationstates that played the role of a catalyst in the outbreak of WWI.

The theses above were elaborated in the publications and manuscripts I wrote during the period of 2011–2014 as the beneficiary of the Bolyai Research Scholarship of the Hungarian Academy of Sciences (the project was titled “Between state, nation and locality: The history of Albania 1912–1914”). The arguments and points of view lined up are basically the results of my researching subjects which the historiography turned a blind eye to or neglected to consider seriously. My researches on Albania inevitably touched upon the history of Serbia, therefore, after reviewing my theses, I aim to give a concise summary about how the contemporary Serbian historiography interprets the outbreak of WWI.

Expanzió vagy önvédelem?

Az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai köreinek tervei Szerbiával kapcsolatban (1913–1915)¹

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a Monarchia egyik politikai klikkje, a magyarok vezette konzervatív csoportosulás, mely Burián Istvánt, Thallóczy Lajost és Tisza Istvánt tömörítette, hogyan vélekedett a Szerbiával szemben alkalmazandó politikáról, és ez miként változott a körülmények módosulásával 1913 és 1915 között, a Balkán-háborúktól Szerbia megszállásáig, illetve véleményük mennyiben tért el más politikai klikkek terveitől. E csoport tagjainak állásfoglalása azért érdekes, mert noha 1913 elején még rosszul informáltak voltak (a jelentős balkáni tapasztalattal bíró Burián Istvánt² 1912-ben leváltották a közös pénzügyminiszteri posztról, amit rendkívül sérelmezett, és ez meghatározta a hivatalos politikához való viszonyulását; Tisza nem rendelkezett kellő külpolitikai információval, noha koncepciója volt, de a magyar belpolitikai élet megregulázása vette el az idejét; Thallóczy k. u. k. hivatalnokként pedig egyensúlyozni volt kénytelen új főnöke, Leon Bilinski közös pénzügyminiszter és a korábban Burián által propagált, magyaroknak kedvező Bosznia-koncepció között), 1913–1916 között meghatározó szerepet kaptak a Monarchia külpolitikájában. Ferenc Ferdinánd halálával Burián elnyerte a közös külügyminiszteri posztot, s előtte a magyar kormányban volt király személye körüli miniszter; Tisza 1913-ban miniszterelnök lett; Thallóczy pedig az albán koncepció egyik kidolgozójaként oroszlnrészt vállalt a Monarchia külpolitikai irányvonalának meghatározásában, s 1916-os haláláig rövid ideig a megszállt Szerbia polgári kormányzatát vezette. A tanulmányban érintőlegesen foglalkozunk a Leopold Berchtold külügyminiszter és a hadsereg (Franz Conrad, Alexander Krobotin, Alexander Hoyos, Stjepan Sarkotić) által képviselt nézőponttal.

A címben lévő alternatíva a két szélsőséges álláspontot fogja össze. Egyesek a Monarchia – vagy esetleg csak a magyarok – direkt, hódító (a gazdasági és politikai expanzió alternatíváját egyaránt magában foglaló) törekvései mellett érvelnek – létező dokumentumok alapján –, mások a „fortélyos félelem” jegyében a „nemzet” (belső stabilitása, belső expanziója vagy akár a dualista rendszer) védelme érdekében a Szerbiát érintő fellépések „önvédelmi” és preventív jellegét hangsúlyozzák.

1 Szabó Dániel hasonló című műve az 1915–1918 közötti periódus elképzeléseit taglalja. Szabó, 1976.

2 Szófia konzul, majd athéni követ volt 1887–1903 között.

(Így egymástól eltérő érdekeltségű és összetételű csoportok kerülnek egy platformra Conraddal.) A teljesség igénye nélkül megemlíjük a Balkánra vonatkozó nacionalista, polgári, esetleg tudományos publicisztikában feltűnő – a közvélemény befolyásolására alkalmas – főbb terveket,³ de a tanulmány zöme a felső politikai vezetés elképzeléseivel foglalkozik. A polgárság Szerbiát érintő – a szarajevói merénylet okozta helyzet miatt korántsem befolyásolástól mentes – érzelmeire a dolgozat végén térünk vissza.

Elképzelések a magyar állam balkáni feladatairól

A politikai földrajzzal foglalkozó nagyvállalkozó, Havass Rezső a magyar állam balkáni feladatairól a legtisztább imperialista szólamokkal így ír: *„Nekünk nincsenek gyarmataink, s egyelőre ahhoz sincs erőnk, hogy távoli, tengerentúli országokban nagyarányú, más nemzeteket visszaszorító gazdasági tevékenységet fejtsünk ki, a Balkán-félsziget azonban szomszédságával valósággal kínálja számunkra a hegemoniát a gazdasági téren le egészen a Fekete-tengerig és a Földközi-tengerig.”*⁴ Általánosítva, inkább a civilizatórikus küldetésre összpontosítva ugyanezen művében így fogalmaz: *„Budapest legyen a Balkán Párisa, s a magyar gazdasági és szellemi erő terjessze szét jótékony hatását a Balkánon a Dunától a Földközi-tengerig s a Fekete-tengertől az Adriáig.”* A Vasárnapi Újság szerkesztője, Hoitsy Pál a korban elvárható természettudományos érveléssel támasztja alá a nemzet igényeit: a Kárpát-medence⁵ hegy- és vízrajzilag dél felé nyitott, aki tehát itt államot alapít, az örökre expanzióra kényszerül.⁶ *„A természet maga jelölte ki, hogy meddig terjedhet a magyar hatalom és a magyar befolyás. Egyrészt a dinári alpesek vízválasztójáig, beleértve Dalmácia, Bosznia és Szerbia területét. Másrészt a Balkán-hegység vízválasztójáig, beleértve Bulgáriát s az aldunai vidéket egészen a Fekete-tengerig. Azon túl nem fog terjeszkedni az ország tovább.”*⁷

A Keleti Kereskedelmi Akadémia,⁸ mely a magyar imperializmus fedőszervényeként is tekinthető, Szegh Dezső révén a következő feladatokat határozta meg: *„A berlini kongresszus egy nemzetközi bonyodalomnak vette elejét, de végleges rendezést nem csinált a keleti kérdésben, sőt a sok nyitott ajtóval, elfojtott, de eléggé el nem titkolt gondolattal, félszeg intézkedésekkel... megteremtette az akut Balkán-problémát. (...) A berlini kongresszus óta a hatalmak részéről megindult gazdasági mozgalmakban... ötödik kerék volt a Monarchia, nemcsak hogy kivívott pozíciókat nem, de igen sok elhagyott állást jegyezhet föl magának, s ezek után nem lehet cso-*

3 Részletesen lásd: Ábrahám, 2007.

4 Havass, 1913. 2.

5 Ezt a fogalmat az európai geográfia a korban sem nagyon ismerte (Pannon-medence), legfeljebb geológiai értelemben használták (az ezt megalapozó Tisia-elmélet viszont azóta megbukott), most pedig érthetően egy szomszédunk sem használja ezt a fogalmat.

6 Hoitsy, 1902. 26.

7 Uo. 78. Lásd: Ábrahám, 2007.

8 A tanárok közül kiemelkedik Kúnos Ignác, Strausz Adolf, a tanítványok közül egy bizonyos Rákosi Mátyás.

dálkozni... hogy a politikai akcióknál... még inkább a staffázs szerepét töltötte be. (...) Nekünk [Magyarország] törekvéseink... érvényre juttatása érdekében... minden egyes esetben ezzel az Ausztriával is meg kell küzdenünk. (...) Ha végre belátták a Ballplatzon [Aehrenthal], hogy a Monarchiának keleti nagyhatalomnak kell lennie (...) ennek realitása csak akkor lesz nyilvánvaló, ha azt is belátják, hogy a magyarság érdekeinek biztosítása a Monarchiának is érdeke.”⁹

De hasonlóan fogalmaz maga a vezető földrajztudós, Lóczy Lajos is a Balkán-háborúk kapcsán: „Lóczy örül, hogy végre ennek a függő török-kérdésnek véget vetettek. Nagy terület szabadul fel most a tudomány és gazdaság részére. Vasércünk csak 80 évre van... Szén még van, de a bosnyák szénre is szükségünk van. Boszniában még petróleumot, kálisót lehet találni. Rendkívül jól dolgozik ez a mi derék tudósunk...”¹⁰ Ugyanakkor a baloldaltól Rubin László egészen másképp értelmezte a Monarchia „felsőbbrendűséből táplálkozó, tudományos érveléssel is alátámasztott küldetés tudatát”, elutasította Magyarország balkáni szerepvállalásának Havass, Lóczy vagy Hoitsy által megfogalmazott – s kül- és gazdaságpolitikai doktrínává emelkedő – módozatát. A meghódított Albániában végzett állam- és útépítő tevékenységről a következőket írja: „Gyarmatot akartunk alapítani. Már-már teljesültnek láttuk nagyzási hóbortunkat. A kapkodás, ügyetlenkedés, erőszaktevés és elvtelenség művét e sorok írója közelről figyelhette, mert a sors szeszélyéből jó ideig a polgári közigazgatás élén állott egy osztrák generális, von Können-Horák hadseregarancsnok nevében, aki egy balkezes Tischlermeisterhez volt hasonlatos. A bürokratizmus meghonosítása volt e legfőbb feladat. Az új államnak a bürokratizmusban kellett testet ölteni. Albánia csakhamar annyi katonai hivatallal népesült be, hogy minden száz birkára egy császári és királyi tiszt jutott. A közigazgatás legfelsőbb foka azonnal kiépült. (...) Az akták világa következett be abban az országban, amelyben senki sem tudott írni-olvasni. Százsámra gyártották a rendeleteket, melyeket senki sem hajtott végre, mert Albánia belsejébe, melyet »Sauland«-nak neveztek, senki nem ment el. A közigazgatás egy fordított kúphoz hasonlított. Az alsó fokú igazgatás – a falvakban – teljesen hiányzott, a középfokú – a városokban – hiányos volt, a felsőfokú – Szkutari fővárosában – buján virágzott. Szkutariban minden ügynek volt néhány délceg referense. (...) A közbiztonság emelése várt ránk. E tekintetben sokat tehettünk volna. (...) Mi pedig teleraktuk az országot kakastollas magyar csendőrökkel, akik mindenkinben politikai ellenfelet és kémeket szimatoltak. Míg a rablók elfuthattak, addig mesterséges politikai pereket gyártottak a magyar csendőrök és cseh auditorok, és a legelfoglaltabb ember a hóhér volt.”¹¹

Az itt elmondottak azonban nem jelentették Szerbia tényleges meghódításának szükségességét, de gazdasági alávetését és politikai szinten az 1903 előtti időkhöz való visszatér(ít)ését igen.

⁹ Szegh, 1908.

¹⁰ Thallóczy: *Bosniaca*, VIII/7. 330–331. (1912. november 21.)

¹¹ Rubin, 1919. 140–141.

A magyar konzervatív lobbizás állásfoglalása a Balkán-háborúk után

Burián István, akkor a király személye körüli miniszter így összegezte a magyar politika állásfoglalását közvetlenül a két Balkán-háborút lezáró 1913. augusztus 10-i bukaresti béke előtt: *„Berchtoldot nagyon kísérti a gondolat, hogy talán mégis fel kellene használni ezt az alkalmat, midőn Bulgária annyira könyörög és Szerbia annyira kimerült, hogy leszámoljunk az utóbbival. In einigen Jahren wird man mir vielleicht vorwerfen, dass ich diese Gelegenheit nicht benutzt habe. Mai belviszonyainknál ezt még akkor is rossz politikának tartanám, ha az utolsó események Bulgáriát egészen más helyzetben nem tüntetnék fel, mint ahogy az számításainkban szerepelt. Szerbiát mi most nem oszthatjuk fel, mert a mi részünket nem tudnánk hova tenni, Bulgária címét pedig Európában senki sem ismerné el.”*¹²

Ebből a rövid megjegyzésből is látszik, hogy 1. a magyar és osztrák elképzelések nem feltétlenül estek egybe; 2. a két Balkán-háború nem javított a Monarchia balkáni pozícióin; 3. a „leszámolás Szerbiával” meglehetősen tág teret adott a kombinációknak, hiszen ez jelenthette a) a Szerbia elleni háborút annexió nélkül az ország katonai potenciáljának tönkrezúzása érdekében, b) Szerbia annexióját, c) Szerbia felosztását a Monarchia részvétele nélkül, d) Szerbia megcsonkítását a Monarchia részvételével vagy anélkül (Macedónia Bulgáriának juttatása), e) Szerbia gazdasági alávetését, visszatérést az 1903 előtti időszakhoz. Vizsgált korszakunkban, 1913–1915 között valamennyi reális alternatívát jelentett, hogy melyik került előtérbe, az éppen az aktuális külpolitikai helyzettől és a lobbicsoportok egymáshoz viszonyított erejétől függött.

Burián állásfoglalása szerint, míg az első Balkán-háború idején Albánia létrehozása és a szerbek Adriától való távoltartása egyértelmű sikernek tekinthető, a második háború hatalmas tekintélyvesztést eredményezett az Osztrák–Magyar Monarchiának.¹³ *„Az egyedüli alapos helyreütése a dolgoknak az volna, ha most [a bukaresti béke után], midőn a hatalmak mind a revízió ellen vannak, Szerbiába a bolgárok ellen alkalmazott román példát követve, bevonulnánk, s kényszerítenénk kimenni az egész bolgárlakta területekből. Háború ebből valószínűleg nem keletkeznék. Ehhez azonban akcióképesség kell: jó diplomáciai vezetés, a katonai szempontok [Szerbia megsemmisítésének koncepciója] alárendelése a politikai döntéshozatalnak... anyagi készség.”*¹⁴ E körülmények viszont nem álltak fent, ezt Burián is jól tudta. Hogy mennyire volt megalapozott Burián vélekedése, miszerint Szerbia megtámadása 1913-ban nem eredményez világháborút, nem tudni, mindenesetre ekkor semmiképpen sem tartotta időszerűnek és hasznosnak Szerbia megsemmisítését – a Monarchiát diplomáciailag, financiálisan és katonailag egyaránt gyengének tartotta hozzá. Amennyiben bárkinek is Szerbia megsemmisítése volt a célja,

¹² Burián, 1999. 69. (1913. július 28.)

¹³ Uo. 71. (1913. augusztus 16.)

¹⁴ Uo. 71. (1913. augusztus 14.)

ahhoz egy olyan ürügyet, szerb provokációt kellett találni, mely az igazságosság és jogosság látszatával vértet fel az osztrák lépést.

Mindazonáltal az első idézetben hangoztatott felvetés, Szerbia feldarabolása nem először jelentkezett. A második Balkán-háború idején a bécsi bolgár követ, Ivan Szalabasev azt kérdezte a Monarchia tisztviselőitől, hogy *„Kak bi poglednala Avstrija ako Balgarija obeštale da dade teritorija ot Serbia na Romanija kato kompensacija v slučaj ako imame vojna i Balgarija pobedi”*,¹⁵ azaz mi volna, ha a románoknak adandó területi kompenzáció Dél-Dobrudzsa helyett Szerbiában valósulna meg, miután Bulgária egy háborúban legyőzte Szerbiát. Sőt ismeretes olyan bolgár térkép is 1913-ból, mely Szerbiát teljesen eltünteti a térképről, Románia, Bulgária és a Monarchia között feldarabolva. Mi több, Thallóczy naplójából tudjuk, hogy a Monarchia némileg képmutató módon – soha nem realizálódó – fegyveres segítséggel biztatta Ferdinánd bolgár királyt, ha vereséget szenvedne Szerbiától a Balkán-háborúban.¹⁶ Arra azonban osztrák–magyar részről nincs utalás, hogy ez esetben mi lesz Szerbia sorsa, azaz a Monarchia vagy Bulgária mekkora területet kap belőle. Csak-hogy, mint a következő Burián-idézet is jelzi: *„A bolgárokért erőnket lekötni nem lehet. Ők a nekünk szükséges funkciót, mint Szerbia ellenségei úgyis teljesíteni fogják, mert ez az életfeltételük. De velük dolgozni, kik örülten és öngyilkos módon mindent elrontottak, nem lehet.”*¹⁷ Ez a koncepció azonban a románok távolodása miatt hamar megváltozott, és Tisza is szükségesnek látta a bolgár ellensúlyt.

Hogy a Monarchia számára Szerbia ilyen kulcsfontosságú szereppel bírt, annak nemcsak az erősödő boszniai és délvidéki szerb propaganda volt az oka, mely biztonságpolitikai szempontból kockázatot jelentett, hiszen az egyébként is soknemzetiségű állam centrifugális tendenciáit erősítette, s nem is csak a Monarchia gazdasági érdekei miatt volt fontos, sokkal inkább a romló geopolitikai helyzet, az orosz befolyás balkáni erősödése értékelte fel a kisállamot. (Látni fogjuk, hogy létezett alternatíva Szerbia gazdasági megkerülésére, sőt izolálására.) A geopolitikai helyzet ugyanis megváltozott: míg 1903 előtt a Monarchia déli határain vele szövetséges pufferállamok sorakoztak, 1912-re mind Románia, mind Szerbia oroszbaráttá vált, a pufferzóna helyett immár ellenséges államok sorakoztak a Monarchia déli határainál. A Monarchia Albánia és Bulgária támogatásával igyekezett ellensúlyt kialakítani, de a pufferzóna így is délebbre tolódott, és ráadásul nem is volt összefüggő. *„Oldalunk meggyengüléséről természetesen Berchtold hallgat, mintha Ausztria–Magyarország, Románia és Szerbia viszonylagos erejében és súlyában nem volna eltolódás.”*¹⁸

E külpolitikai kényszer egybeesett a gazdasági szükséglettel: Szerbia izolálása az Adriától nemcsak katonapolitikai okok miatt vagy a szerb gazdaság gyengítése céljából volt fontos, hanem itt tervezte a Monarchia – a Belgrád–Saloniki összeköttetés elvesztése, majd a Szandzsák-vasút megghiúsulása után, ezt követően pedig a román–bolgár viszály elmérgesedése és Kavala kikötőjének görög kézre kerülése

15 ЦДА, ф 176 к. оп.2. а. е. 1369. л. 219.

16 Thallóczy: *Bosniaca*, IX/1. 500. (1913. április 19.) és XI/2. 581. (1913. július 4.) Itt felmerült a Novi Pazár-i szandzsák visszavétele és a közös határ Albániával.

17 Burián, 1999. 71. (1913. augusztus 24.)

18 Uo. 79. (1913. november 18.)

után – immár a negyedik vasútvonalat, mely lehetővé tette volna kijutását az Égei-tengerre, az ókori *via Egnatiára* kapcsolódva (Valonán és Monasztiron keresztül). Ehhez egy baráti Albánia és egy tengerpart nélküli Szerbia szükségeltetett. Nem véletlenül volt olyan határozott a Monarchia diplomáciai fellépése 1913 októberében a dibrai albán felkelés leverése után Albániába is behatoló szerb erőkkel szemben. „*Mi történik részünkről, ha Szerbia albán területet akárcsak ideiglenesen okkupál? Szerintem megszállása Szerbia egy részének. Sok ellenvetést hallottam, különösen azt, hogy katonáék csak Szerbia megsemmisítésére akarnak az egész sereggel vonulni. Erre semmi szükség, sőt politikailag hibás volna.*”¹⁹

Mielőtt részletesen elemeznénk a magyar fél koncepciója – miszerint Szerbia megsemmisítése nem kívánatos – mögött meghúzódó félelmeket, fontos megjegyezni, hogy a militáns körök mellett szólt egy fontos érv: a hadsereget a két Balkán-háború idején négyszer mozgósították, ez egymilliárd korona többletköltséget jelentett, ami a költségvetés 16%-át tette ki.²⁰ Ezt természetesen a tőkeszegény Monarchia is csak hitelből tudta finanszírozni, miként a balkáni államok is. A bankok azonban nem voltak hajlandók tovább pénzelni egy olyan hadsereget, mely egyetlen fegyvert sem süt el. (A két Balkán-háborút végigharcoló bolgárok alig kétszer annyit költöttek, mint a Monarchia.) Szerbia területi gyarapodás nélküli lerohanásának csak akkor lett volna értelme, ha legalább gazdasági következményei vannak e lépésnek. A Szerbia gazdasági alávetésére kidolgozott koncepció nem volt új, mivel az 1906-os vámháború előtt az ország gazdaságilag nagymértékben függött a Monarchiától, s ezen csak a „disznóháború” változtatott.

Az elképzelés 1913 elején újra felmerült, de a német támogatás hiánya megtorpedózta: a németek nem akartak olyan külpolitikai lépést elősegíteni, amely a Monarchiát erősíti a Balkánon. Az 1913. eleji követelések zömmel gazdasági jellegűek voltak, s megvalósulásuk gyakorlatilag Szerbia gazdasági alávetésével lett volna egyenlő (hivatalos lemondás Boszniáról; a Narodna Odbrana betiltása; kompenzáció a Monarchiának a Szandzsákbán Plevlje és Prijepolje térségében – ez a vasútépítés hátszaga lett volna –; a Drina hajózhatóvá tétele; a montenegrói Lovćen-hegy átadása – uralta az adriai partot, enélkül az osztrák vasutak a montenegrói ágyúk tüzeinek lettek volna kitéve –; az Užice–Vardište vonal megépítése, mely összeköti Boszniát Szerbiával, leágazással a Morava irányába; szabad kereskedelem 1917-ig, majd vámunió; a Szarajevó–Mitrovica–Saloniki vasút kiépítése osztrák vállalkozók felügyelete alatt hat éven belül).²¹ Ha összevetjük az 1914-es ultimátummal, akkor nem sok különbséget látunk gazdasági tekintetben, s következményében ugyanúgy a szerb állami szuverenitás megcsonkítását jelentette volna.

Hogy 1913-ban egy szerb–osztrák–magyar konfliktus kiszélesedése világ-háborút eredményezett volna-e, miként 1914-ben ez történt, az kérdéses, mert Szerbia ekkor eléggé le volt kötve, de ez nem jelenti azt, hogy az oroszok ne támogatták volna diplomáciailag vagy katonailag. Burián úgy vélte, hogy 1912–1913-

19 Uo. 73. (1913. október 7.)

20 Thallóczy: *Bosniaca*, XI/1. 486.

21 Uo. 398–400. (1913. január 9.)

ban az Osztrák–Magyar semlegességet drágán kellett volna eladni, s akkor minden igényét kielégítették volna a nagyhatalmak – Berchtold helyes célokat tűzött ki, de elkésve és nem megfelelő eszközökkel próbálta azokat megvalósítani (Albánia).²² Utólag persze könnyű okosnak lenni. Mindenesetre 1913-ban a hat nagyhatalom el akarta kerülni a világháborút, s éppen a balkáni problémák rendezési kísérlete során felmerülő érdekellentétek tették bizonyossá, hogy a nagyhatalmi koncert nem működik tovább: 1914-ben hasonló szituációban egyik nagyhatalom sem tartotta a békét megoldásnak a patthelyzetből való kijutáshoz.

Szarajevó előtt a magyar lobbí (Tisza, Burián, Thallóczy) sokkal fontosabbnak tartotta Bulgáriát az Erdélyre tekingető Románia sakkban tartása céljából, mintsem hogy feláldozza azt a szerbkérdés rendezése kapcsán. *„Óva intettem Berchtoldot egy ötlettől... t.i. hogy Romániának szabad kezet adjunk Bulgária ellen, ha az előbbi nekünk ugyanezt biztosítja Szerbia ellen”* – írta Burián.²³

Szerbia azonban a sajtóban és a köztudatban is egyre inkább a Monarchia integritását fenyegető tényezőként szerepelt, s nem csupán gazdasági törekvéseinek akadályozójaként (így a Szerbia elleni fellépés az önvédelem jellegét hordta magán 1914-ben is). Horvátországban és Boszniában terjedt a meggyőződés, hogy a következő királyukat Péternek fogják hívni.²⁴ Emiatt egy esetleges összeütközés Szerbiával nemcsak egyre valószínűbbé vált, de a Monarchia léteért folytatott élethalálharc kezdete is egyben: *„A leszámolás kifelé pedig már csak éppen olyan soká várhat, míg azt kellőképp előkészítjük. A Monarchiának, mint Magyarországnak még egyszer a léteért kell megküzdenie.”*²⁵

Tisza István és a háború

Az osztrák–magyar diplomataék egy része tehát egy szerbellenes háborút szükségserűnek tartott, még ha annak céljaiban, időpontját, ürügyét és várható következményeit illetően nem is egyeztek a nézetek. Mi tehát az oka, hogy Tisza ellenezte a háborút, s mi volt az oka véleménye megváltozásának? Július 1-jén, az uralkodóhoz írt felterjesztésében így nyilatkozik: a háborút *„végzetes hibának tartanám, és a felelősségben semmiképpen sem osztoznék. Először is mostanáig nincs elegendő támpontunk ahhoz, hogy Szerbiát felelőssé tehessük (...) a legkedvezőtlenebb körülmények között robbantanánk ki egy nagy háborút. Másodszor: jelen időpontot – amikor Románia már elvesztettnek tekintendő, pótolni pedig még nem sikerült, és az egyetlen állam, akivel számolhatunk, Bulgária, kimerült – meglehetősen kedvezőtlennek tartom.”*²⁶

22 Burián, 1999. 79. (1913. november 24.)

23 Burián levele Tiszához 1914. június 16. MREZSLT 44a fond, Tisza István iratai 47. 66–67.

24 Burián, 1999. 100. (1914. május 22.) A magyar fél erősen kritizálta a hivatalos politikát, persze ebben közrejátszott Burián sértődöttsége is a közös pénzügyminiszteri posztról Ferenc Ferdinánd által kierőszkolt 1912-es félreállítása miatt.

25 Uo. 106. (1914. július 1.)

26 Tisza, 2011. Nr. 433.

Diószegi István szerint Tisza a dualista berendezkedést, így Magyarország és a magyarság birodalmon belüli pozícióját féltette egy területi gyarapodással járó győztes és egy vesztes háború esetén egyaránt, s nem tartotta elégséges *casus belli*-nek a gyilkosságot, míg a szerb állam bűnrészessége, felelőssége egyértelmű bizonyítást nem nyer.²⁷ Vermes Gábor szerint lehetségesnek tartotta egy Szerbia-ellenes Balkán-koalíció kivitelezését, így a Monarchia balkáni pozícióinak háború nélküli javítását.²⁸ (A németek azonban a későbbiekben csak azért mentek bele a Tisza által is szorgalmazott bolgár szövetségbe, hogy a miniszterelnök háborúellenes aggályait letörjék. Béke esetén Tisza és Burián bolgárpolitikája nem nyert volna támogatást.) A kortársak közül Conrad úgy vélte, hogy Tisza hezitálásának az az oka, hogy aggódik az orosz támadás miatt, s hogy Németország nem siet a Monarchia segítségére.²⁹ Berchtold úgy vélte, Tisza „fél, hogy a románok bevonulnának Erdélybe” egy háború esetén.³⁰

Berchtold kezdeményezésére, hogy Tisza aggályait eloszlassák, a szintén háborúra hajló³¹ Ferenc József saját kezűleg levelet intézett II. Vilmoshoz július 5-én, mellékletében a júniusi emlékirattal a Monarchia követendő balkáni politikájáról. A levélnek kettős célja volt: megnyerni Németországot a Bulgáriával kötendő szövetség számára és tisztázni azt az égető kérdést, vajon egy Szerbia elleni háború esetében számíthat-e a Monarchia a hatályos szövetségi hűségre. A választ Berchtold Tiszával is közölte július 6-án: „...Németország teljes támogatásával számolhatunk. Vilmos császár véleménye szerint nem kellene tovább várnunk a Szerbia elleni akcióval. Nem kellene kihasználatlanul hagynunk a mostani kedvező pillanatot. Oroszország ma még nem készült fel a háborúra, Németország pedig teljes szövetségi hűségével áll oldalunkon.” Thallóczy pedig arról számol be naplójában, hogy a német császár azt írta: Romániától sem kell tartani, de ez az utolsó lehetőség, hogy féken tudja tartani őket (míg az öreg Károly király él).³² Ennek ellenére a július 7-i közös minisztertanács előtt Tisza az őt Berchtold véleményéről meggyőzni kívánó Gieslnek úgy nyilatkozott: „Mindent el kell kerülni, ami Szerbia szuverenitását sértené, és későbbi következményeiben háborúhoz vezethetne. Ha azonban ezt akarják, akkor a császárnak más miniszterelnököt kell keresnie.”³³

A minisztertanácscon Tisza a diplomáciai akció nélküli azonnali támadás tervét, amit Berchtold, Krobatin is javasolt, Bilinski támogatott, szintén elvetette. Bírván a német támogatást Berchtold meglepő határozottságról tett tanúbizonyságot a kérdésben (korábban Buriánék éppen azért támadták, mert hezitáló politikája presztízsveszteséget jelentett a Monarchiának az 1912–1913-as Balkán-háborúk idején). Határozottsága a német és az uralkodói támogatás mellett abból is

27 Tisza ellenezte, hogy a Monarchia Szerbiát egészen vagy részben annektálja, mert – mint 1918. október 22-i képviselőházi beszédében mondta – „nem erőgyarapodást, hanem komplikációt és gyengítést jelentett volna a Monarchiára”.

28 Vermes, 2001. 246.

29 Conrad, 1923. 34.

30 Tisza, 2011. Nr. 433.

31 Thallóczy, 1981. 39.

32 Uo. 36. (1914. július 7.)

33 Tisza, 2011. Nr. 433.

táplálkozott, hogy ha a szerb afférból ismét rosszul jön ki a Monarchia, akkor a magyarok az ő eltávolítását fogják követelni.

Berchtolddal szemben Tisza először diplomáciai lépéseket fontolgatott: „Mindenképpen követeléseket kellene megfogalmaznunk Szerbiával szemben, ultimátumot azonban csak akkor, ha ezeket nem teljesíti. Ezeknek a követeléseknek keményeknek, de nem teljesíthetetleneknek kellene lenniük. Ha Szerbia elfogadja őket, akkor egy nyilvánvaló diplomáciai sikert tudnánk felmutatni, presztízsünk pedig megnőne a Balkánon. Ha azonban követeléseinket nem fogadnák el, úgy ő is támogatná a háborús akciót, már most hangsúlyoznia kell azonban, hogy ezzel céllozhatjuk Szerbia kisebbé tételét, teljes megsemmisítését azonban nem.”³⁴ Az értekezlet többi tagja azonban azt a felfogást vallotta, hogy „a pusztá diplomáciai siker, ha Szerbiának eklatáns megalázásával végződne is, értéktelen volna, és ezért Szerbiához olyan messzemenő követeléseket kellene intézni, amelyeknek elutasítása előrelátható, hogy így megnyíljk az útja a katonai beavatkozás általi radikális megoldásnak”.³⁵

A magyarok balkáni szövetségi politikáját kritizáló osztrák kör abból indult ki, hogy Szerbia megalázása nem változtatna a balkáni államok Monarchiához és Szerbiához fűződő viszonyán, a bolgárok ettől még nem jutnak hozzá Macedóniához, legfeljebb vérszemét kapnak és irányíthatatlanná válnak, mint egy éve,³⁶ tehát a Monarchia nem nyerne vele több szövetségest, éppen ezért a magyar Balkánpolitika hibás. Burián köztes álláspontot foglalt el már ekkor is: szerinte a cél nem Szerbia megsemmisítése kell hogy legyen, hanem az albán koncepció értelmében az Albániába vezető út megkönnyítése. Berchtold szerint azonban ezzel csak tovább ingerelik Szerbiát,³⁷ mely megcsonkítva is támaszkodhat az oroszokra. Tehát a megsemmisítés a megoldás. (Mint tudjuk, ennek is két verziója volt: a Monarchia általi annexió, amit a magyarok zsigerből elutasítottak, vagy a szomszédok közötti felosztás, amit nem vetettek el.)

A Szerbiának küldendő jegyzék szerkesztője, Alexander Musulin azonban azt emelte ki, hogy egyelőre az az álláspont győzedelmeskedett, hogy a jegyzék végleges szövegébe csak oly követelés kerüljön, amely Szerbia részéről elfogadható. Úgyhogy a közös külügyminisztériumban az általános felfogás ekkor még – kevés pesszimista kivételével – az volt, hogy Szerbia a Monarchia követeléseit teljesíteni fogja.³⁸ Thallóczy beszámol arról, hogy a háborús héják éppen ettől tartottak, de maga Burián is úgy vélekedett, hogy ha Szerbia el is fogadja az ultimátumot, akkor sem garantált annak végrehajtása, mivel a Monarchiának kényszerítő eszkö-

34 Tisza, 2011. Nr. 433.

35 Uo. Nr. 433.

36 „Tisza egy egyszerű diplomáciai sikerben is olyan eszközt lát, mely megerősíti pozíciókat a Balkánon, miközben én az 1909-es és 1912-es diplomáciai sikerekkel kapcsolatosan is úgy vélekedem, hogy azok hosszú távon semmit sem használtak, viszonyunkat Szerbiával csak rontották, éppen ezért egy újabb diplomáciai siker eredményességével kapcsolatosan igen szkeptikus vagyok, amiben Stürgkh is egyetért velem. Lépésről lépésre és mindent bevetve sikerült azonban végül megegyezésre jutnunk erről és egy esetleges fegyveres akció céljáról is.” Österreich–Ungarns Aussenpolitik, Bd. VIII. 1930. Nr. 10 459. Berchtold an Mérey.

37 Thallóczy, 1981. 36. (1914. július 7.)

38 Tisza, 2011. Nr. 434.

ze nincs (a hadseregen kívül, de az meg ugyanúgy háborút jelenthet).³⁹ Mikor Thallóczynak Popovics Sándor gyakorlati szempontokból felvetette, hogy a költségvetési hiány így is 400 millió korona lesz az idén, a költségvetés 6%-a,⁴⁰ s a Monarchia számára egy hadtest mobilizációs költsége három hónap alatt további 1100 millió koronára rúg, ami a költségvetés hatodát teszi ki, világossá vált, hogy nem hagyhatják megismétlődni az előző évi esetet, amikor a mozgósítás háború nélkül éppen ennyi többletköltséget eredményezett. Ha Szerbia elutasítja a jegyzéket, akkor más nyomásgyakorlási eszköz nincs a mozgósításon kívül, csakhogy a fentiek miatt a mozgósítás eleve a háború felé tolja el az események menetét. Eppen ezért a katonai-költségvetési szempontok miatt mindnyájan ragaszkodtak az egyszeri lépéshez, az ultimátumhoz Belgrádba, Tisza kivételével, aki az ultimátumig két lépésben akart eljutni (külön jegyzék és külön ultimátum átadásával).

Burián – aki maga is csak félszívvel állt Tisza mögött – felvázolt egy áthidaló megoldást. Ha a szerbek a mozgósítás után mégis elfogadják az ultimátum feltételeit, akkor meg kell téríteniük a mobilizációs költségeket. Ha ezt nem teszik meg – márpedig a fent említett összeg Szerbia hatéves költségvetésével volt egyenértékű –, a Monarchia megszállja (de hogyan?) az Albániával határos részeket és a Lovcent (úgy tűnik, másodlagos jelentőségű volt számára, hogy Montenegró nem volt részes a trónörökös meggyilkolásában). Ezzel a területszerzést sulykoló igények is kielégítést nyernek, és a magyar Balkán-politikai koncepció is megvalósul, hiszen Szerbia aligha tudja záros időn belül törleszteni ezt az összeget.

„Tisza nyomatékosan kijelentette, hogy a hozzájárulását az ultimátumhoz [egyszeri lépéshez] csak azzal az egy feltétellel adja meg, ha még a tervezet átadása előtt egy közös minisztertanács határozatban mondja ki, hogy a Monarchia – kisebb határkiigazításoktól eltekintve – a Szerbia elleni háborúban nem törekszik területszerzésre” – írta Berchtold Ferenc Józsefnek. A német követ, Heinrich von Tschirschky jelentése Berchtold magatartásának kétszínűségéről az ultimátum tartalma kapcsán magáért beszél: *„Amennyiben a szerbek valamennyi követelésünket teljesítik, az egy olyan megoldást eredményezne, ami neki nagyon nem lenne kedvére, ezért gondolkodik azon, hogy milyen követeléseket kéne még megfogalmazni, ami Szerbia számára azok elfogadását teljességgel lehetetlenné tenné.”*⁴¹

Tisza álláspontja jelentős változáson ment keresztül: a miniszterelnök július 3-án még csak Szerbia megalázását akarta, s a háborút elutasította, 14-e után viszont már tervezett megcsonkításának sem állt ellen (bár az annexiót továbbra is elutasította). A háború elutasítása mögött meghúzódó érveit már ismertettük, a háború elfogadására pedig a következő körülmények szorították rá.

Galántai József szerint a Bulgária megnyerésére és Románia háborútól való visszatartására időközben tett német ígéret miatt egyezett bele a magyar miniszterelnök egy Szerbia elleni keményebb, nagyobb eséllyel háborúval fenyegető eljárás-

39 Thallóczy, 1981. 59. (1914. július 20.)

40 Uo. 23

41 Thallóczy naplójából is világos, hogy a diplomáciai kar nagy része azon volt, hogy Szerbia ne fogadja el az ultimátumot. Uo. 49. (1914. július 20.)

ba.⁴² A Bulgária felé orientálódásnak német jóváhagyása tulajdonképpen Tisza balkáni szövetségi programjának elfogadását jelentette, a Románia megfékezésére tett német ígéret pedig legnagyobb félelmétől szabadította meg a miniszterelnököt. Vermes Gábor szerint Tisza Németország szövetségének elvesztésétől tartott. Ezzel ugyanis a Monarchia és benne Magyarország is katonailag és politikailag kiszolgáltatottá vált volna (Tisza kiállt a hármas szövetség 1913-as megújítása mellett). Berchtold maga is manipulálta Tiszát,⁴³ amikor a német állásfoglalást úgy interpretálta, hogy ha a Monarchia nem jár el határozottan, az Németország jövőbeli politikájára is hatással lesz.⁴⁴ Diószegi István szerint a magyar miniszterelnöknek (illetve egy esetleges magyar külügyminiszternek) akkor volt mozgástere a dualista rendszerben, ha vagy az udvarra, vagy a magyar parlamentre tudott támaszkodni. A júliusi válság során azonban a magyar közvélemény a háború mellé állt, s az uralkodó sem támogatta az álláspontját. Lemondása esetén bárki is lett volna az utódja, minden bizonnyal beleegyezett volna a Szerbiának küldendő, súlyos feltételeket tartalmazó ultimátumba.⁴⁵

Hozzátehetjük még okként a romló horvátországi és boszniai helyzetet. A horvátok „hazafiassága” ekkor már csupán szerbellenességükben nyilvánult meg (a délszláv tér feletti rivalizálásuk miatt), s a magyar kormányzat nem kívánta tovább rombolni saját, amúgy is ingatag presztízsét. A boszniaiak pedig a Balkán-politikát támadták meg a magyar delegáció egyik ülésén 1912-ben, mondván, hogy míg Albániának autonómiát kíván adni a Monarchia, a saját területén élő délszlávok jogait vonakodik megadni.

A július 14-i közös minisztertanács hatására a Szerbiának adandó jegyzék szövege is megváltozott. *„Berchtold elfogadta volt, de Stürgkh, Forgách és én is túlságosan vizenyősnek tekintjük. Megpróbáltuk kiélesíteni, és így lesz bemutatva a vásárnapi megbeszélésen”* – írta Burián. Az ultimátum végleges szövegének megállapítása végül a július 19-i közös miniszteri értekezleten történt. Tisza, mint 1918. január 25-i levelében a történész Marczali Henriknek írja, hozzájárult ugyan az ultimátumhoz, de annak szövegét éppen ő enyhítette.⁴⁶

Berchtold végül az orosz kártya kijátszása miatt beleegyezett, hogy *„a háború kitörése esetén azonnal az idegen hatalmak tudtára kell hozni, hogy a Monarchia nem területszerző háborút folytat, és nem célja a Szerb Királyság bekebelezése. Természetesen a stratégiai szempontok alapján szükséges esetleges határkorrekciót, Szerbia területének csökkentését más államok javára, továbbá szerbiai területek átmeneti megszállását ezen határozat nem zárja ki.”*⁴⁷ Az ultimátum átadásakor Berchtold azonban inkorrekt módon járt el. Pétervárral nem a határozat szövegét közölte, hanem annak egy önkényesen interpretált variánsát: *„Ameddig a háború Szerbia és Ausztria–Magyarország között lokalizált marad, addig a Monarchiának nem célja*

42 Galántai, 2001. 93.; Vermes, 2001. 249–250.

43 Fay, 1930. 170.

44 Vermes, 2001. 248. Németország szövetségének lehetséges elvesztését Diószegi is Tisza fordulatának okaként jelöli meg. Lásd bővebben: Diószegi, 1984.

45 Diószegi, 1984. 283–287.

46 Tisza, 2011. Nr. 434.

47 Uo. Nr. 436.

a területi hódítás.” Ez tehát egy feltétel hozzáfűzését jelentette, melyet az oroszok nem fogadtak el. Másfelől a határmódosításról is eltérő elképzelése volt. Thallóczy naplójában az áll, hogy Berchtold és Bilinski határkiigazítás címén július 19-én Belgrád és Szabács elvételét javasolta (ez viszont a Szandzsákot érintő törekvésekkel volt ellentétben), s hogy Szerbiából Románia és Bulgária is kaphat részt. Erről megállapodás is született a bolgárokkal.⁴⁸

Az erőszakos fellépés szükségességét hirdető azzal érveltek, hogy *„Szerbia azért nem csinálhat tisztességes politikát velünk szemben, mert meg van győződve, hogy mindent megengedhet magának, és mi komolyan nem bánthatjuk, mert Oroszország feltétlenül megvédi. Ezt a hitet vagy legendát kell most végső próba elé vinnünk, mert ezzel meg nem élhetünk. (...) a történelem egy új szakasza kezdődik, mint Valmynál.”*⁴⁹ Ők tehát tisztában voltak a lehetséges következményekkel, az orosz beavatkozás lehetőségével. *„Hoyos, kit Berchtold az uralkodó levelével Berlinbe küldött volt, ott nekitüzesedett és Szerbiát annektálta. Tisza hideg vízzel leöntötte őket [a közös minisztériumi tanácsot] és a valóság alapjára visszavezette... A király a legteljesebben osztja felfogásod [Tiszáét] arról, hogy Szerbiának semmi területét ne annektáljuk.”*⁵⁰ Ennek kijelentésére már csak azért is szükség volt, mert nemcsak az orosz beavatkozás veszélyét kívánták így csökkenteni, hanem az olasz kompenzációs törekvéseket mérsékelni.⁵¹ A Monarchia politikusai tehát a diplomáciai pátthelyzetten kívántak változtatni elsősorban, másodsorban megbüntetni a renitenst (a beavatkozás ideológiai alapja), s csak harmadsorban merültek fel területi következmények (erre az is utal, hogy egyáltalán nem volt egységes a területi következményeket érintő álláspont).

Magyar célok a Szerbia elleni háborúban

A Monarchián belüli domináns politikai csoportosulások közül a magyarok célja alapvetően nem Szerbia annektálása volt. Ilyesmi az általunk vizsgált Burián–Tisza–Thallóczy triász tervei között 1914 előtt egyáltalán nem fogalmazódott meg (naplójuk, levelezésük nem tartalmaz erre utaló nyomokat, pontosabban beszámolnak ilyen tervekről, de sohasem a sajátjukként említve azt), s a világháború elején is csak mérsékelt elképzelésekkel találkozunk (1916 elején, Szerbia elfoglalása után ez változott). Való igaz, hogy Burián naplójában felmerül Macsó és a negotini körzet annektálása 1914 novemberében,⁵² de ez kiterjedését tekintve kis terület. Igaz, geostratégiai és gazdaságpolitikai jelentősége annál nagyobb, hiszen elválasztja egymástól Szerbiát és Romániát, míg megteremti az összeköttetést, akár vasúti kapcsolat formájában is a német–osztrák–magyar és a bolgár–török blokk között. Emellett rengeteg ásványkincsel rendelkezik (fémekkel), melyre a Rimamurányi

48 Österreich–Ungarns Aussenpolitik, Bd. VIII. 1930. Nr. 10 389.

49 Burián, 1999. 108. (1914. július 22.)

50 Uo. 106–107. (1914. július 7. és július 12.)

51 Uo. 109. (1914. július 27.)

52 Uo. 128–129. (1914. november 3.)

Vasmű mögött álló vállalkozóknak (és a hadseregnek) nagy szüksége volt, ráadásul a Vaskapu és ezen keresztül a dunai forgalom felügyeletét is lehetővé tette.

A magyar köröknek inkább Szerbia gazdasági alávetése állt érdekében, mintsem annektálása. Ez nyilatkozik meg az 1912–1913 között forszírozott vámuniós elképzelésekben is. Az annektált Szerbia Magyarországhoz csatolása nem kívánatos, hiszen az a délszláv elemet erősíti, és így a magyar politikai szupremáciát gyengíti az országban. De Szerbia Ausztriához csatolása sem lehetséges, mert ez vagy Ausztria föderalizálásához vezethet (s ez utóbb Magyarországhoz), vagy trializmushoz (ezt az általunk vizsgált konzervatív csoportosulás elutasította), vagy pedig a Monarchián belüli erőegyensúly megbomlásához (mely egyensúly viszont a magyar 67-es utódpartok legitimációs ereje volt az ellenzékkel szemben). Egy háború viszont, amely nem hoz semmilyen hasznot, nem állt sem a katonák, sem a nekik hitelező bankok érdekében.

A magyar félnek 1913-ban a kurrens irányvonallal szemben egy olyan koherens és kivitelezhető Balkán-politikát kellett megfogalmazni, amely egyrészt lehetővé teszi az ország romló geostratégiai helyzetének javulását (már említettük, hogy a Monarchia déli határain a korábbi szövetségesekből ellenségek lettek, s ezeket ellensúlyozni kellett), s egyben gazdaságilag hasznot is hoz, ha már e csoport az annexiót elutasítja. (A Balkánon *ab ovo* nem utasította el a területgyarapodást, de ezt nem Szerbia rovására kívánta elérni.) Ez volt az albán–bolgár pufferzóna koncepciójának lényege, mely gazdaságilag is illeszkedett az elképzelésekbe. 1914. március 15-i memorandumában Tisza arra törekedett, hogy Bulgáriának a hármas szövetséghez csatolásával és ez utóbbi vezetése alatt álló új Balkán-szövetség megteremtésével az 1913 óta megromlott erőviszonyokat a Balkánon a Monarchia javára módosítsa.⁵³ Ez az, amit a németek, de Krobatin, Hoyos, Conrad és Berchtold sem támogattak a trónörökös haláláig.

Mindezek miatt a háború kitörésekor a magyar fél, ha Szerbia felosztását propagálta, főként a szomszédok közötti felosztás tervét vette elő (így július 27-én): *„A román király nagyon meg van ijedve és kapkod [hogy támogassa-e a Monarchiát, elveszítve Erdély megszerzésének lehetőségét, vagy ne]. Egy pillanatban folyik a szája vize a negotini kerületre, közvetlen rá viszont szent a bukaresti béke [a területi változások további tilalma]. (...) A jövőt illetően pedig csak arra nyújthatunk kilátást, hogy a Balkán államok egymás közötti egyensúlyára tekintettel leszünk. Vagyis nemcsak Bulgáriának juttatunk, ha módunkban álland, Szerbiából, hanem Görögországnak, Albániának, s Romániának is...”*⁵⁴

Paradox módon Szerbia megcsonkításának lehetősége éppen az olasz támogatás megszerzése miatt merült fel 1914 közepén. Az olaszok ugyanis Szerbia ideiglenes okkupációja esetén – tehát az annexió és területszerzés elmaradása esetén – is szerettek volna kompenzációt, Valonát, mellyel lezárhatták volna az Adriát. *„Szerintem odaadhatjuk Valonát Olaszországnak, ha Szerbia elveszti Macedóniát [ekkor a vasút bolgár területen is megépíthető], az albán lakosságú területeket,*

53 Österreich–Ungarns Aussenpolitik, Bd. VIII. 1930. Nr. 9482.

54 Burián levele Tiszához 1914. július 27. MREZSLT 44b fond Tisza–Balogh iratok 10a/9. 145–147.

Szabács vidékét, esetleg északkeleti román lakosságú vidékeit. Ez esetben Macedónia Bulgáriának, Dél-Albánia Görögországnak jutna, Szkutari körül életképes, erős Albánia képződne Antivarival [Montenegrótól] és a Szandzsákkal [elvenni Szerbiától], velünk határosan, a mi érdekszféránkban, ami a Dél-Albániában kifejlődő olasz–görög antagonizmus mellett bőven kárpótolna a Valonában rejlő olasz erőgyarapodásért” – írja Tisza és Burián.⁵⁵

Thallóczy azonban az életképes Albánia és a Monarchia geopolitikai kulcsának tartotta az Otrantói-szoros lezárására alkalmas kikötőt, melynek elvesztését a Szandzsák megszerzése sem kompenzál. Szerbia megcsonkítása itt tehát már nem a szomszédos balkáni államok, hanem a Monarchia adriai érdekeinek figyelembevételével, Nagy-Albánia megteremtésének jegyében, a többiek kárpótlásával (a Szerbiában nem érdekelt görögök is területet kapnak), így az olaszok ellensúlyozásával valósulna meg. A Szandzsák visszaszerzése 1908-as visszaadása óta napirandén volt (ilyen értelemben nyilatkozott céljairól a diplomácia az 1913-as szerb–bolgár konfliktus, majd az albán ultimátum idején is 1913 októberében egy esetleges osztrák–magyar–szerb háború esetén), hiszen elvágta a Monarchiát Albániától, lehetetlenné tette az eredeti vasúttervek megvalósítását, miközben kapcsolatot teremtetett a két szerb állam között.

1914. július 20-án már az is felmerült, hogy Szerbia és Montenegró egyesítése lehetséges, amennyiben elcsapják a Karadordevi-c-dinasztiát, s a Njegoš-ház kerül a két ország trónjára.⁵⁶ Szerbia elfoglalása után időszerűbbé vált a probléma. Conrad mindenáron Szerbia annexióját követelte, Sarkotić szintén, Khuen-Héderváry, de főleg Tisza viszont a fent kifejtett gondolatok értelmében mereven elzárkózott tőle. Burián, ekkor már közös külügyminiszterként (1915 elején váltotta Berchtoldot) köztes álláspontot foglalt el: a független, de csonka Szerbiát a Szandzsák nélkül. Montenegrót természetesen külön államként definiálták, a kisállamot ugyanis a diplomáciai testület tudta kezelni, de a szerb–montenegrói közös határt továbbra is veszélyesnek ítélték meg, ellenben a Szandzsák elvétele kapcsolatot jelentett a Monarchiának Albánia felé (hogy Albánia részeként vagy a Monarchia részeként tekintettek rá, az változott).

Ezzel ellentétben Andrassy Gyula gróf egy balkáni Svájc ötletét vetette fel, mely magában foglalná Szerbiát, Montenegrót és Albániát, valószínűleg osztrák–magyar befolyás alatt, de Burián éppen az osztrák–magyar befolyást nem látta biztosítottnak egy ilyen államkezdeményben.⁵⁷ Ráadásul a bolgárok étvágya is megnőtt, akik Grocka és Szendrő között húzták meg a bolgár–szerb határt, de erre Burián úgy replikázott, hogy a bolgár–magyar közös határ ne bolgár területgyarapodás révén valósuljon meg, akkor inkább legyen magyar Szendrő. (A bolgárok a Niš–Priština–Prizren vonalat követelték még, amit a Monarchia szintén túlzónak tartott, mert így nemcsak Szerbiából nem marad semmi, de a Monarchia albán koncepcióját is sértette volna.)

55 Tisza levele Buriánhoz, 1914. július 28. MREZSLT, 44b fond, Tisza–Balogh iratok, 10a/9. 145–147.

56 Burián, 1999. 151. (1915. június 20.)

57 Uo. 167. (1916. január 7. és 1916. január 16.)

Hogyan viszonyult a szerbekhez a magyar közvélemény? A politikai elit véleményét már hallottuk, paradox módon éppen az államegységet fenyegető szerbek iktatták ki az államegységet magyar felfogás szerint szintén megsérteni igyekvő trónörökös, tehát a magyar politikai elit Ferenc Ferdinánd félreállításával legalább annyit nyert, mint amennyit veszített a „területszerzés nélküli”, tehát magyar szemzőből céltalan háború megindításával.

A háború indoktrinációja, közvélemény előtti interpretációja a fentiek fényében igen nehéz volt, s nem is volt ellentmondásmentes. Az *Eger* című vidéki lap szerint a hangulat lelkes volt, a „si vis pacem, para bellum” jellemezte a Monarchia politikáját. Elsősorban az erkölcsi fölényt hangsúlyozták a lapok (a „felsőbbrendűség” magától értetődő volt korábban is), s a Monarchia „toleranciáját”, hogy nem rohanta le azonnal Szerbiát, hanem lehetőséget adott a nyomozásra és a probléma diplomáciai úton való rendezésére. A bevonulók a „Kossuth Lajos azt üzenté” című dalt énekelték, ami nemcsak anakronisztikus volt, de a szerbekhez sem volt köze, emellett a „Megállj kutya Szerbia, nem lesz tied Bosznia” nótának is nagy sikere volt Egerben, noha a diplomáciai elit jól tudta, hogy nem Bosznia a tét ebben a háborúban: a Monarchia élethalálharcot vív, a magyar elit pedig a dualisztikus berendezkedés változtathatatlanságáért küzd. Úton-útfélen szerb kémeket véltek felfedezni, így verte meg Egerben az angolkisasszonyok új, Debrecenből érkezett, meglehetősen idős, magyarul nem beszélő franciatanárnőjét is a feldühödött tömeg. A Heves megyei alispán, Majzik Viktor a bevonuló katonák előtt mondott beszédében önvédelmi háborúnak titulálta a konfliktust, némi antagonizmussal szólva: „háború a nyugalomért, háború a békéért”. Majzik egyenesen az állította, hogy a szerbek „megtámadták földünket”, noha ez erős csúsztatás, hiszen a dinasztia elleni támadás felségsértés lehet ugyan, de az ország területét nem érte támadás. Szmezsányi Lajos egri érsek mártírnak állította be a trónörökös, sőt az 1848-as szerb–magyar ellentétet is sikerült belekeverné a konfliktusba (noha akkor a szerbek éppen az uralkodó jogait védték). A két, egymást követő érvelés retorikailag köszönőviszonyban sem volt egymással, de valószínűleg a katonák ezzel nem törődtek.⁵⁸

A balkáni érdekekért önmagában senki nem kívánt elesni a közkatonák közül, más motivációra volt szükség. Mindenesre a trónörökös meggyilkolása nélkül aligha lehetett volna háborús hangulatra számítani: 1913. október 18-án, az albán ultimátum idején Burián kijelentette, hogy „a Monarchiában ez a háború, ha nem tűzünk ki nagy célt [tehát nincs területi növekedés, nem cél Szerbia megsemmisítése, azaz a magyar elit elképzelése valósul meg Szerbiával kapcsolatban], népszerűtlen lesz”, mint erről Thallóczy naplója is beszámol.⁵⁹ A trónörökös meggyilkolása viszont lehetővé tette a területszerzés nélküli háború koncepciójának fennmaradását (noha a területszerző háború hívei is a trónörökösre hivatkoztak).

58 Kivonat az *Eger* című hetilap 1914. július–augusztusi számaiból.

59 Thallóczy, 1913. okt. 18.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ЦДА

Централен държавен архив (Központi Állami Levéltár, Szófia)

MREZSLT

Magyarországi Református Egyházi Zsinati Levéltár

Thallóczy: *Bosniaca*

Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Hung. 1677. Néhai Thallóczy Lajos irataiban előforduló stenogrammszövegeknek átírása. *Bosniaca*.

2. Kiadott források és szakirodalom

Ábrahám

2007 Ábrahám Barna: A Balkán képe a 19–20. századi magyar geopolitikai és tudományos gondolkodásban. In: *Regio*, 18. (2007) 2. sz. 47–78.

Burián

1999 Báró Burián István naplói 1907–1922. Bárá Burián István távirati könyvei 1913–1915 a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltárában. Szerk.: Horváth Erzsébet–Tenke Sándor. Bp., 1999.

Conrad

1923 Conrad von Hötzendorf, Franz: *Aus meiner Dienstzeit, 1906–1918*. Bd. IV. 24 Juni 1914 bis 30 September 1914. Die politischen und militärischen Vorgänge vom Fürstenmord in Sarajevo bis zum Abschluss der ersten und bis zum Beginn der zweiten Offensive gegen Serbien und Russland. Wien–Berlin, 1923.

Diószegi

1984 Diószegi István: Tisza István és a világháború. In: Diószegi István: *A magyar külpolitika útjai. Tanulmányok*. Bp., 1984. 278–287.

Fay

1930 Fay, Sidney B.: *Der Ursprung des Weltkriegs*. Bd. II. 2. Nach Sarajevo. Die äußeren Anlässe zum Kriege. Berlin, 1930.

Galántai

2001 Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Bp., 2001.

Havass

1913 Havass Rezső: *Magyarország és a Balkán*. Bp., 1913.

Hoitsy

1902 Hoitsy Pál: *Nagymagyarország. A magyar történet jövő századai*. Bp., é. n. [1902].

Österreich–Ungarns Aussenpolitik

1930 *Österreich–Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch–ungarischen Ministeriums des Äußern*. Ausgewählt von Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Heinrich Srbik und Hans Uebersberger, bearb. von Ludwig Bittner und Hans Uebersberger. Bd. VIII. Wien–Leipzig, 1930.

Rubin

1919 Rubin László: Albánia állammá alakulása. In: *Huszedik Század*, 20. (1919) 3. sz. 135–141.

Szabó

1976 Szabó Dániel: *A magyar álláspontok helye a Szerbiával szembeni hadicélok rendszerében (1915–1918)*. Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 79.)

Szegh

1908 Szegh Dezső: *Magyarország a Balkánon. Gazdaságpolitikai tanulmány*. Bp., 1908.

Thallóczy

1981 Dr. Ludwig von Thallóczy: *Tagebücher*, 23. VI. 1914–31. XII. 1914. Hrsg. v. Hauptmann, Ferdinand–Prasch, Anton. Graz, 1981.

Tisza

2011 Gróf Tisza István képviselőházi beszédei. V. köt. Másodszor miniszterelnök, a nemzeti béke szolgálatában, a világháború 1915-ig (1913. június 12.–1915. december 21.). Szerk., bevez., jegyz.: Barabási Kun József–Illés Gábor–Maruzsa Zoltán. Bp., 2011.

Vermes

2001 Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 2001.

GÁBOR DEMETER

EXPANSIONISM OR SELF-DEFENCE?

THE PLANS OF THE AUSTRO–HUNGARIAN DIPLOMATIC CIRCLES TOWARDS SERBIA (1913–1915)

These two extremist ideologies clearly mark the diversity of opinions in Austria-Hungary regarding the Serbian problem. After 1903 Serbia was considered not only as a barrier to the Austro-Hungarian economic penetration into the peninsula, but as a growing threat to the existence of the Hungarian statehood. The attitude towards Serbia varied from conquering the state to temporary occupation, mutilation or total division of the country between her neighbours (including or excluding Austria-Hungary) and to the economic subjection as the least aggressive plan. The emergence of these plans was always a question of strength of different pressure groups and the changes in the situation on the battlefields in 1912–1915. This study focuses only on the activity of the 'Magyars' including the imperialistic tendencies of press, and the attitude of a certain (conservative) group of decision-makers, Baron István Burián and Count István Tisza. Neither the idea of the above mentioned groups did coincide with each other, nor the latter was the only influential pressure group.

Az I. világháború és Oroszország nemzeti érdekei

A pánszlávizmustól a proletár internacionalizmusig

Az Orosz Birodalom erejét az I. világháború előtt több tényező befolyásolta, többek között a társadalmi, politikai jellemzők.¹ A legmeghatározóbbnak végül is az bizonyult, hogy egyrészt sem a hatalom köreinek, sem pedig a társadalom egyéb tagjainak nem voltak pontos elképzelései Oroszország nemzeti érdekeiről a nemzetközi kapcsolatok és a geopolitika terén, másrészt pedig maga a hatalom sem volt képes azok megfogalmazására.

A pánszlávizmus, amely a 19. században a Habsburg Birodalom nemzetiségi ellentéteiből eredt, a 20. század elejére a német nagyhatalmi propaganda koncepciójává változott. A közép- és dél-európai szláv népek iránti természetes szimpátia az Orosz Birodalomban a reálpolitikában sohasem emelkedett hivatalos katonai-politikai doktrína szintjére, amely a szláv népeknek az orosz uralkodó jogara alatti egyesítését tűzte volna ki célul. Lengyelország 18. század végi felosztásának következményei és a lengyel földek Oroszországhoz csatolása a napóleoni háborúk után olyan sok bel- és külpolitikai problémát okozott, hogy az Orosz Birodalom politikai vezetői közül senki sem gondolt a dél- és nyugati szlávok által lakott területeknek a birodalom kereteibe való csatolására.

A 20. század elején az Orosz Birodalom határai alapján véve egybeestek az optimális természetes és etnikai határokkal, és nem adtak okot területi vitákra a szomszédokkal. Az orosz külpolitikát komolyan nyugtalanította Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia aktivitása a Balkánon, ami arra irányult, hogy Törökországot is érdekszférájukba vonják, de ez nem jelentette egy elkerülhetetlen katonai konfliktus okát. Sőt a nagy európai háború előtt, az éleződő nemzetközi helyzet körülményei között az orosz állami és politikai vezető körökben az a meggyőződés élt, hogy a háború Oroszország számára belső viszonyai miatt nagy veszélyt jelent, és az ország nemzeti érdekét a béke megőrzése jelenti.

¹ A *Háborús nacionalizmusok: nemzet- és államépítő törekvések Kelet-Közép-Európában, 1914–1918* című, 2015. június 23-án, az MTA BTK Történettudományi Intézetben tartott konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Külpolitikai elképzelések a háború előtt

1911 nyarán Pjotr Sztolipin miniszterelnök Alekszandr Izvolszkij korábbi külügyminiszternek írt levelében aláhúzta: „...nekünk béke kell, egy háború a következő években, különösen ha az oka nem érthető a nép számára, halálos lesz Oroszországra és a dinasztiára nézve.”² 1912-ben Alekszej Scserbatov herceg, a tekintélyes konzervatív gondolkodó egy egész világra kiterjedő katonai konfliktusról beszélve azt feltételezte, hogy a közeljövőben megnő Oroszország jelentősége „mint az egyedüli hatalom, amely katonai erejével képes visszatartani a többi országot a katonai összeütközéstől”.³ A konzervatív-nemzeti elit képviselői egyetértettek abban, hogy Oroszországnak nincs megbízható szövetségese, nem számítanak annak sem a Balkán szláv népei és államai, sem pedig az antant tagjai, így elsősorban Anglia sem.⁴

A konzervatív körök legismertebb megnyilatkozása a Németországgal vívandó háború lehetőségéről az a feljegyzés volt, amelyet Pjotr Durnovo nyújtott be az uralkodónak 1914 februárjában. Ebben a szerző aláhúzta, Anglia csatlakozása a francia–orosz védelmi szövetséghez megváltoztatta annak jellegét. A szövetség többé már nem felel meg Oroszország elemi érdekeinek, Oroszország a brit kormány németellenes politikájának túszává válik. Az ország katonai, gazdasági potenciáljának realista elemzése után Durnovo arra a következtetésre jutott, hogy egy nagy európai konfliktusban való részvétel esetén sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy Oroszország katonai vereséget szenved, mintsem a siker esélye. A háborús kudarccal pedig elkerülhetetlenül forradalmi robbanáshoz vezet. Mi több, Durnovo véleménye szerint a győzelem sem kecsegtet kedvező perspektívával, mivel az Oroszország számára azzal a kockázattal jár, hogy teljes gazdasági és politikai függésbe kerül gazdaságilag fejlettebb szövetségeseitől. Ebből kifolyólag Oroszország számára életbevágóan fontos volt a béke megőrzése Németországgal, sőt perspektivikusan egy orosz–német–francia kontinentális szövetség létrehozása is.⁵

Az ilyen nézetek adtak okot arra, hogy Durnovót németbarátsággal vádolták meg, jóslatának beigazolódása azonban aláhúzza következtetéseinek jelentőségét. Meg kell jegyezni, hogy a Németországgal való összeütközést a konzervatívok rendkívül feszülten fogadták, és ennek az oka egyáltalán nem az volt, hogy németbarátok voltak. Szkeptikus volt az Oroszország és Németország közti háború kiemenetelét illetően Lev Tyihomirov, a befolyásos folyóirat-szerkesztő. Naplójában azt jegyzi meg: „Az én nézőpontom szerint Oroszországot csak az ellenség hibája mentheti meg.”⁶

2 Мальков–Шкундин, 2005. 359.

3 Щербатов, 1912. 224.

4 Репников, 2007. 238–241.

5 Дурново, 1922. 182–199.

6 Idézi: Репников–Милевский, 2011. 465.

A háború fogadtatása a társadalom különböző rétegeiben

Oroszország birodalmi státusza azonban nem engedte meg, hogy kívül maradjon egy összeurópai konfliktuson, noha az uralkodó dinasztia érdekei a század elején kialakult kontinentális status quo fenntartását kívánták. Az, hogy az uralkodó elit nem rendelkezett pontosan megfogalmazott külpolitikai célkitűzéssel, minden bizonnyal a hatalom válságának egyik megnyilvánulása volt. Ha a háború kezdetekor a széles néprétegek számára kérdéses volt a háború célja, még inkább az volt a politikusok és a diplomaták számára a háborút megelőzően. A fekete-tengeri kikötők megszerzése az állami elit számára a növekvő belső problémák közepette csak a politikai expanzió formája volt.

A Németországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával kirobbant háború bejelentése patrióta megnyilvánulásokat váltott ki Oroszország-szerte. A háború igazságosságában, az orosz fegyver erejében, valamint az ellenség feletti gyors győzelemben hívó lakosság naiv lelkesedésének kitörése volt ez. A lakosság művelt rétegeinek képviselői az eseményeket nagyobb óvatossággal és aggodalommal fogadták, rosszállóan nézték a szélsőséges megnyilvánulásokat. Az események szemtanúja, az ismert pedagógus és történész Sztyepan Jahontov üdvözölve a háborút Németországgal a következőket írta ezekben a napokban naplójába: *„Fiúcskák huligánkodnak, és még ezt nevezik patrióta megnyilvánulásnak! Imádkozni kell Istenhez ilyen megpróbáltatások előtt. Hogyan lehet mindent ellaposítani! A nagy érzést szórakozássá alakították! Egy és ugyanaz ismétlődik. Zene a kertekben, tűzijátékok, álarcosbálók és különféle népünnepélyek.”*⁷ A bekövetkező események megmutatták, hogy a „patriotizmus hulláma” csak rövid ideig tartó eufória volt, ami nem tartott ki az eljövő nehézségek idején.

A világháború kezdetekor a hivatalos publicisztika sietve megkísérelte értelmezni az okokat, miért is lépett be Oroszország a háborúba, illetve megfogalmazni az elérendő célokat. Jelentős mértékben magyarázatul szolgált az a tény, hogy Németország üzent hadat Oroszországnak: *„Oroszország nem kereste a háborút, és nem törekedett arra. Saját akarata ellenére vonták be a véres viszályba. Tudatában vagyunk annak, hogy Oroszország nem felelős az európai tűz lángra lobbanásáért, hogy minden módon igyekezett megelőzni azt, hogy az elmúlt napok eseményeiben a jog és a kultúra érdekei mellett állt, és hogy most a haza megvédéséről van szó a rátámadó ellenséggel szemben – ez pedig olyan nagy erkölcsi erőt biztosít, ami nézetkülönbségek nélkül hatalmas egységes egészbe tömöríti az összes orosz.”*⁸

A liberális ellenzék is elfogadta a honvédelem tézisé, miszerint a hazának az agresszor támadásával szembeni megvédése zajlik. Pavel Miljukov, a kadétok vezetője 1914. július 26-án az állami dumában a következőképpen határozta meg az állam feladatát a háborúban. *„Azért harcolunk, hogy felszabadítsuk hazánkat a külföldi támadás alól, illetve Európát és a szlávsgot a német hegemonia alól, valamint az egész világot a fegyverkezés állandóan növekvő kibírhatatlan nyomása*

7 Яхонтов, 2014. 67.

8 Русские ведомости, 1914. július 20.

alól.⁹ Annál is inkább támogatta Miljukov a harcot, mivel a háború előtti években éppen ő volt, aki a legaktívabban képviselte az orosz külpolitika „keleti” programját, amely fekete-tengeri kikötők és Konstantinápoly elfoglalását célozta.

A háború elején a területi hódítások kérdése mind hangosabban szerepelt az orosz állami vezetők és politikusok megnyilvánulásaiban, ami nyilvánvalóan összefüggésben volt az orosz csapatok sikereivel Galíciában és a Kaukázusban. 1915. január 27-én Szergej Szazonov külügyminiszter a parlamentben úgy nyilatkozott, hogy a háborús győzelmek „közelebb hozzák azon gazdasági és politikai feladatok megoldásának pillanatát, amelyek Oroszországnak a szabad tengerre való kijutásával kapcsolatosak”.¹⁰ A miniszter bejelentését a hallgatóság nagy lelkesedéssel fogadta. A képviselők geopolitikai ambíciói megnöttek: a liberálisok és a jobboldaliak (Miljukov, Kovalevszkij, Levasev) Galícia, Bukovina, „Kárpát-Oroszország”, valamint a tengerszorosok (Konstantinápoly) Oroszországhoz csatolására szólítottak fel.¹¹

Az orosz társadalom valódi állapota azonban nem állt összhangban az elit igényeivel. A jó szemű, perspektivikusan gondolkodó megfigyelők már a háború előtt megállapították, hogy háború és tömeges mozgósítás esetén a birodalom katonai erejének minőségét és védelmi képességét az határozza meg, hogy a legnagyobb létszámú rétegek – a parasztság és a munkásság – magukévá teszik-e az állam céljait, mivel kulturális és műveltségi szintjük, valamint a társadalomban elfoglalt helyük meggátolhatja ezt. 1910-ben Viktor Kocsubej herceg a honvédelem problémáiról írt könyvében felhívta a figyelmet arra, hogy nagy háború esetén az orosz lakosság tömegei kilátástalan helyzetbe kerülhetnek, ami oda vezethet, hogy közönyösek lesznek az Oroszország és ellenségei között folyó fegyveres harc kimenetelét illetően. A nép nagy többsége ugyanis társadalmi, jogi és kulturális tekintetben kirekesztett, és elkülönülten él az elittől, valamint a történelem folyamán mindig is távol állt a külpolitikai problémáktól és sosem vett részt a döntéshozatalban.¹²

A háború kezdetét a széles társadalmi közvélemény mint eldöntött tény, adottságot vette tudomásul, a Nagy Háború kialakulása, valamint céljai a lakosság tömegei számára azonban érthetetlenek maradtak. A háború kitörésekor kiadott uralkodói manifesztum a Szerbiának küldött osztrák–magyar ultimátum nyomán kialakult összeütközésre, az orosz szövetséges kötelezettségekre és a megfelelő válaszütemezkedésekre, valamint a német mozgósításra és hadüzentre hivatkozott. Ugyanakkor figyelembe véve az állampolgári öntudat, valamint a néptömegek kulturális és műveltségi szintjét, aligha lehetett arra számítani, hogy a lakosság többsége tudatosan, motiváltan viszonyul a háborúhoz.

A modern kutatások szerint a polgári lakosság többsége, valamint a hadsereg és a flotta alacsony rangú tagjai, akiknek körülbelül 80%-a a parasztság soraiból

9 Миллюков, 2005. 342.

10 Сазонов, 2014. 208.

11 Международные отношения, 1935. 337.

12 Кочубей, 1910. 283–284.

jött, alig érezték a sajátjuknak az állam érdekeit.¹³ Életmódjuk, mentalitásuk nem tette lehetővé, hogy a világpolitika és az államélet absztrakt kategóriáit teljességgel megértsék. A világháború valóságában a paraszt-katona tudatában az eskü hagyományos szövege is értelmét veszítette („a hitért, a cárért és a hazáért”). A haza fogalma az orosz paraszt felfogásában változatlanul ahhoz a kis földhöz kötődött, ahol született, a faluhoz, ahol a háza és a gazdasága volt, és ahol a családja élt. A harcok a birodalom nyugati vidékein, a Kaukázusban, sőt Európában folytak, távol a szülőföldtől, ezért a háború és az ellenség nem veszélyeztette az orosz katonák hazáját, házáat Közép-Oroszországban, a Volgánál, Szibériában. A hit védelme egy más valószínű ellenséggel való szembenállást feltételezett; az pedig, hogy a keresztény németekkel kell harcolni, értetlenséget váltott ki, időnként pedig a harc megtagadásához vezetett. Az egyetlen dolog, ami megmagyarázta a háborút, a cár személye volt, aki egyidejűleg volt a háború oka és értelme. A háborúból való kiábrándulás és az elkeseredettség azonban elkerülhetetlenül aláásta az uralkodói tekintélyt és hatalmat.

E tekintetben minden bizonnyal az orosz hadsereg egyik legkiemelkedőbb parancsnoka, Alekszej Brusilov tette a legjobb bizonyosságot. *„Mi több, a háború bejelentése után az Oroszország belső területeiről érkező erősítés egyáltalán nem értette, milyen háború szakadt a nyakába – mint derült égből a villámcsapás. Hányszor kérdezték a lövészárkokból, hogy mi miatt és miért harcolunk, és mindig azt a választ kapták, hogy valahol megöltek egy főherceget a feleségével együtt, és ezért az osztrákok bántani akarták a szerbeket. Azt, hogy kik is azok a szerbek, szinte senki sem tudta, és az is homályos volt, hogy kik is azok a szlávok, az pedig, hogy a németek miért gondolták ki, hogy háborúznak a szerbek miatt, teljesen ismeretlen volt. Az derült ki, hogy az embereket ismeretlen valamiért viszik a vágóhídra, vagyis a cár hóbortjából.”*¹⁴

A háború elhúzódásával, az áldozatok számának és a nehézségek növekedésével a lakosság széles csoportjai körében az a meggyőződés alakult ki, hogy a háborút a vezető körök és a tulajdonos osztályok a saját hasznuk érdekében folytatják, egyre inkább másért, mint amit a háború hivatalos céljaiként deklaráltak. Alekszandr Szvecsinn tábornok, a fekete-tengeri hadosztály parancsnoka, amikor egysége 1917 elején a fekete-tengeri kikötők elfoglalására készült, szemlét tartott az egyik ezrednél. *„Mindegyik századnál sorra odamentem néhány matrózhoz, és ilyen kérdéseket tettem fel: Kivel harcolunk? Miért harcolunk? Milyen célokat tűzünk magunk elé? Milyen céljai vannak az orosz parasztságnak ebben a háborúban? Stb. Egyetlen megközelítőleg értelmes választ sem kaptam.”*¹⁵

A társadalom művelt rétegei – az értelmiség és a tisztok – körében is megfigyelhető a háborús célok elfogadásának eróziója. Anton Gyenyikin megállapítása szerint *„a tisztikar, miként a középértelmiség többsége nem különösebben érdeklődött a háborús célok szent kérdései iránt”*.¹⁶ Ezt a véleményt számos katonai memoár megerősíti, melyek szerzői – akik tisztok voltak – megkerülik a választ arra nézve,

13 Асташов, 2003. 72–86.; Поршнева, 2004. 90–91.

14 Брусилов, 2001. 69.

15 Свечин, 2005. 88.

16 Деникин, 1991. 89.

hogy mi miatt és miért folytat Oroszország háborút. A szövetségesekkel vívott háború és a velük való szolidaritás eszméje, amely figyelemre méltó helyet foglalt el a hivatalos retorikában, egyre nagyobb ellenérzést váltott ki, különösen a fronton harcolók körében. A háború tapasztalata megerősítette, hogy ha Oroszország nem egy az egyben harcol egy erős ellenséggel szemben, hatalmas nehézséget vállal magára lelkiismeretlen szövetségesei miatt. Oroszországot a nemzetközi térben ily módon nem ellenségek és szövetségesek veszik körül, hanem ellenfelek, amelyek csak az ellenségesség mértékében különböznek. A szemtanúk megállapították, hogy 1915-ben a szövetségesekre annyira rossz szemmel néztek, hogy az megnehezítette a közös parancsnoklást és a katonai együttműködést.¹⁷

A februári forradalom után

A februári forradalom eseményei és a monarchia bukása radikálisan megváltoztatta a háború megítélését és perspektíváját a tömegek tudatában. A háború kérdése megosztotta az embereket, szétválasztotta a társadalmat és a hatalmat. Az ösztönös tömegmegmozdulások jelszava az azonnali békekötés lett, ami egybeesett a szociáldemokraták-internacionalisták háborúellenes programjával. A kormány irányvonalát a háború folytatására a jobboldali szociáldemokraták támogatták, ez a doktrína a „forradalmi önvédelem” eszméjében öltött testet. A háborút, amelyet Oroszország vívott, ettől kezdve forradalminak nyilvánították, és a harc a forradalom győzelméért folyt a császári Németország és a monarchista reakcióval szemben. A háború új, „demokratikus” értelmezését azonban – miként a korábbi sem – a lakosság széles rétegei nem fogadták el, meg voltak győződve ugyanis arról, hogy a politikai fordulat után azonnal befejezik a háborút, az előző, igazságtalan társadalmi rendszer szülöttét.

Azok, akik a háború folytatásának voltak a hívei a politikai és a katonai vezetés körében, nem tudták megerősíteni a helyzetüket. Olyan hangsúlyokkal fordultak a tömegekhez, mint a forradalom előtt, s ez viharos elégedetlenséget váltott ki, a „baloldali” tömegek pedig reakcióssággal vádolták meg őket. Miljukov külügyminiszter 1917. áprilisi nyilatkozatát követően, melyben bejelentette, hogy Oroszország eleget tesz szövetségesi kötelezettségeinek, tiltakozó hullám robbant ki, ami végül a katonai ügyekben illetékes miniszterek lemondásához vezetett. A szocialista sajtó ádáz támadásokat intézett a Hadsereg és a Flotta Tisztjei Szövetsége kongresszusának határozatai ellen, amelyek a háború folytatását hirdették meg Oroszország gazdasági fejlődésének érdekében (ennek garanciái: Oroszország szabad kijutása a Földközi-tengerre, orosz katonai ellenőrzés a tengerszorosok felett). Ily módon „a haza megmentése és a szabadság” helyett ismét „a gazdasági jólét garanciáit” és a tengerszorosok feletti ellenőrzést jelölték meg a győztes harc céljaként.¹⁸

¹⁷ Részletesebben lásd: Гребенкин, 2009. 77–90.

¹⁸ РГВИА Ф. 2003. Оп.14. Д. 5. Л. 11.

Oroszország történelmi példája nemegyszer bebizonyította: a hatalom képessége, hogy helyesen ítélje meg a nemzeti érdekeket, valamint a társadalom készsége, hogy elfogadja az állam érdekeit, különleges erőforrást jelent. Szemmel látható, hogy a 20. század elején az Orosz Birodalom nem rendelkezett ilyen esz-közökkel. A lakosság abszolút többségének érdekei végtelenül messze húzódtak a hatalom és a kisszámú elitcsoportok ambícióitól. A politikai válság elmélyülésével a társadalmat egyre kevésbé érdekelte, miért folyik a háború. A béke és a háború kérdése nem egyszerűen a béke javára dőlt el, hanem a háború – mint a bukott cári rendszer egyik leggyűlöletesebb tettének – tagadásaként.

A birodalom és valamennyi állami struktúrája összeomlott, beleértve a fegyveres erőket is. 1917 őszén a háború gyors befejezése volt az orosz lakosság legfontosabb vágya. Végső soron a hatalomért folyó harc nem a politikai boszorkányművekben dőlt el, hanem a háború és béke alapvető kérdésének a megértése által. Hipotézisként fel lehet vetni, vajon a döntés meghozatala a háború beszüntetéséről lehetővé tette volna-e, hogy Alekszandr Kerenszkij megőrizze a hatalmat, II. Sándor pedig visszatérjen a trónra. Azonban sem az egyik, sem a másik nem volt képes végigmenni ezen az úton.

A monarchista rend felbomlásának folyamata a régi elit számára az anarchia és a káosz diadalának tűnt, a társadalmi élet szétesésének jelenségei mellett azonban megfigyelhető volt egy új, erőteljes folyamat: a törekvés egy új állam létrehozására, amely a demokratikus tömegek társadalmi vágyain alapul. A demokratikus erők számára idegenek voltak a régi Oroszország leköszönő vezetőinek előítéletei és sztereotípiái. Az új szovjet állam megteremtését patriotizmus és nemzeti büszkeség kísérte. Ennek alapjául nem az etnikai, nyelvi vagy vallási szempont szolgált, hanem a társadalmi felszabadulás pátosza. A „harmadik Róma”, a „pánszlávizmus”, az „önkénturalom, pravoszlávia, népiség” gyorsan a múlt ködébe vesztek, helyükbe a proletár internacionalizmus lépett. Ez nemcsak a hatalomra jutott párt irányvonala volt, hanem a születendő új közösség világnézete, amelyben az európai civilizáció által létrehozott emberi értékek összekapcsolódtak az orosz nemzeti különlegesség felismerésével és az osztályharc messianisztikus tanításával. A motívumok bonyolult és sajátos összeillesztése alapozta meg a nemzeti érdekek meghatározását az új orosz államban. Az új állami paradigma lett az I. világháború legsajátságosabb következménye Oroszországban.

Fordította: Bíró László

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

РГВИА

Российский государственный военно-исторический архив (Oroszországi Állami Hadtörténeli Levéltár), Moszkva

2. Kiadott források és szakirodalom

Асташов

2003 Асташов, Александр Б.: Русский крестьянин на фронтах Первой мировой войны. In: *Отечественная история*, 2003. 2. sz. 72–86.

Брусилов

2001 Брусилов, Алексей Алексеевич: *Мои воспоминания*. Москва, 2001.

Гребенкин

2009 Гребенкин, Игорь Николаевич: От войны к революции: политические настроения российского офицерства в 1914–1917 гг. In: *Диалог со временем*, 2009. 29. sz. 77–90.

Деникин

1991 Деникин, Антон Иванович: *Очерки русской смуты*. Т. 1. *Крушение власти и армии (Февраль – сентябрь 1917 г.)*. Москва, 1991.

Дурново

1922 Дурново, Пётр Николаевич: Записка Дурново. In: *Красная новь*, 1922. 6. sz. 182–199.

Кочубей

1910 Кочубей, Виктор Сергеевич: *Вооруженная Россия, ее боевые основы*. Париж, 1910.

Мальков–Шкундин

2005 Мировые войны XX века в 4-х книгах. Под ред. В. А. Золотарева и др. Кн. 1: Мальков, Виктор Леонидович–Шкундин, Григорий Давидович: *Первая мировая война. Исторический очерк*. Москва, 2005.

Международные отношения

1935 *Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и временного правительств, 1878–1917*. Серия III. 1914–1917. Т. VII. Ч. I. 14 января–23 мая 1915 г. Подгот. к печ.: Нотович, Ф. О. Москва–Ленинград, 1935.

Милюков

2005 Милюков, Павел Николаевич: Мое отношение к последней войне. In: *Мировые войны XX века в 4-х книгах*. Кн. 2: *Первая мировая война. Документы и материалы*. Сост.: Жилин, А. П. Москва, 2005.

Поршнева

2004 Поршнева, Ольга Сергеевна: *Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы Первой мировой войны*. Москва, 2004.

Репников

2007 Репников, Александр Витальевич: *Консервативные концепции переустройства России*. Москва, 2007.

Репников–Милевский

2011 Репников, Александр Витальевич–Милевский, Олег Анатольевич: *Две жизни Льва Тихомирова*. Москва, 2011.

Сазонов

2014 Речь министра иностранных дел С. Д. Сазонова в Государственной думе. In: *Министерство иностранных дел России в годы Первой мировой войны: Сборник документов*. Ред.: Лавров, С. В. Москва, 2014.

Свечин

2005 Свечин, Александр Андреевич: *Искусство вождения полка по опыту войны 1914–1918 гг.* Москва, 2005.

Щербатов

1912 Щербатов, Александр Григорьевич: *Государственная оборона России*. Москва, 1912.

Яхонтов

2014 «Ожидается ужасная бойня. Еще не было ни одной такой войны.» Из воспоминаний рязанского историка С. Д. Яхонтова. Публ. подгот.: Акульшин, П. В.–Гребенкин, И. Н. In: *Исторический архив*, 2014. 3. sz. 61–82.

IGOR GREBENKIN–PETR AKULSHIN

WORLD WAR I AND RUSSIA'S NATIONAL INTERESTS

FROM "PAN-SLAVISM" TO PROLETARIAN INTERNATIONALISM

The "Pan-Slavism" doctrine was rooted in national contradictions in the 19th century Austro-Hungary, and by the beginning of 20th century turned into German great power propaganda concept. The Russian empire's natural attraction to Slavic nations in Central and Southern Europe, combined with perception of "real policy", failed to reach the level of a military-political doctrine to unite Slavic nations under Russian monarch's crown. By the beginning of 20th century Russian state and political elite was convinced that Russia, in its contemporary internal state, was in great jeopardy of war, and its national interest was peacekeeping by all means. Russia's imperial status didn't let it stay apart from the all-European conflict, though the ruling dynasty's interests definitely required to preserve the status quo. The information about the beginning of war with Germany and Austria-Hungary caused numerous patriotic rallies all around Russia. As the war was prolonged, the number of its victims and sufferings grew, and wide range of the population was getting convinced that the war was conducted by the ruling circles and wealthy classes for their own mercenary interests. The February revolution and the fall of the monarchy radically changed the perception of war and its perspectives in mass mind. The war issue split the society, set apart the society and authorities. The emergence of a new state paradigm was one of the distinctive results of World War I for Russia.

Kitűnő lehetőség nemzeti jelképek kialakítására?

Az osztrák–magyar megszálló rendszer a Balkánon és az Adriai-tenger mentén az I. világháború idején¹

„A szerb lakosság harci büszkeségének hasonlóan értelmetlen megsértése volt annak az emlékműnek a lebontása, amelyet a szerbek a nemzetegyesítési harc és a Balkán-háború emlékének állítottak a Kalemegdan-parkban. Az a néhány font bronz, amit az üreges öntött figurákból nyertek, a központi hatalmak számára a nyersanyag-hiány ellenére sem jelentett számottevő nyereséget.”²

Annak ürügyén, hogy sürgős szükségük van nyersanyagokra, az osztrák–magyar megszálló erők gyakorlatilag nemcsak Belgrád összes templomharangját és kilincset foglalták le, hanem a szerb főváros egyik legismertebb részén, a Kalemegdan erőd parkjában álló híres nemzeti emlékművet is lebontották. Amikor Hugo Kerchnawe tábornok, katonai kormányzó, a megszálló rendszer egyik vezetője ezt a „szerb katonai büszkeség felesleges megsértésének” nevezte, bizonyára a helyi lakosság reakcióira gondolt. A kulturális örökség lerombolása, ami egyébiránt megsértette a hágai konvenció 56. cikkelyét,³ hozzájárult a megszállók és a szerbiai lakosság közötti ellenséges viszony kiéleződéséhez.

A háború során egyes népek jelképeit eltávolították, más nemzetek szimbólumainak megteremtését viszont elősegítették. Ez a megszállás idején alkalmazott látszólag ellentmondásos politika az osztrák–magyar külpolitikából, katonai céljából eredt, valamint a Monarchia azon szándékából, hogy kiterjeszti kulturális befolyását a Balkánra, különösképpen arra a három országra – Albániára, Montenegróra és Szerbiára –, amelyeket az I. világháború során elfoglalt.

A k. u. k. katonai vezetők „kulturális háborúval” kapcsolatos megfontolásai több célt szolgáltak. Egyrésztől nemcsak bizonyos emlékműveket távolítottak el és változtatták meg az utcanéveket Montenegróban, Szerbiában és Albániában, de megpróbálták a cirill ábécét teljesen kiszorítani a nyilvános terekről. Az osztrák–magyar megszállók ugyanis a cirill betűs írást szerb és orosz szimbólumnak tekintet-

1 A cikk angol nyelvű változata megjelent a Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Koper által kiadott *Acta Histriae* (felelős szerkesztő: Darko Darovec) 2014/3. számában. Lásd: Scheer, 2014. 677–694.

2 „Eine ähnliche zwecklose Verletzung des kriegerischen Stolzes der serbischen Bevölkerung war die Abtragung des Monuments, das die Serben zur Erinnerung an die nationalen Einigungskriege und den Balkankrieg im Kalemegdanpark errichtet hatten. Die wenigen Zentner gewonnener Bronze der hohlgegossenen Figuren bedeuteten für die Mittelmächte trotz ihrer Rohstoffnot keinen wesentlichen Gewinn.“ Kerchnawe, 1928a. 66.

3 Strupp, 1914. 126.

ték, amelyet fel kell váltani. Más volt a helyzet és a feladat viszont Albániában, ahol az olasz kultúra rivalizált az albánnal az Adriai-tenger partján. Másrésről a megszállók kifejezték, hogy meg kell védeni és támogatni kell a meglévő helyi kultúrát az ellenséges hatásoktól, így Albániában az olasz hatásoktól kell óvni. Ugyanez vonatkozott a szerbiai és a montenegrói szláv muszlimokra, albánokra, törökökre, akiknek kultúráját védeni kellett az ellenséges szerb (orosz) hatásoktól. Míg Albániában előnyben részesítették az albán kultúrát, Szerbiában és Montenegróban nem volt olyan kultúra, amelyet hivatalosan támogattak volna. Bár Szerbia ellenséges megszállt ország volt, Albánia pedig megszállt „baráti” ország, hasonló változások zajlottak le a kultúra területén a két országban, mégpedig a lakosság megkérdezése nélkül. Szerbiában a hódítók úgy döntöttek, hogy az ellenséges kultúrát megváltoztatják, Albániában pedig kijelentették: kiszorítják az olasz kultúrát, hogy megvédjék az albán kulturális örökséget és kultúrát.

Jelen cikk az osztrák–magyar megszállás ideje alatti törekvéseket elemzi, azt, hogy az osztrák–magyar hatóságok miként kívánták tiltásokkal és erőszakos változtatásokkal legyőzni az ellenséges befolyást Montenegróban, Szerbiában és Albániában.⁴ Számos tiltás azonban eredménytelennek bizonyult, s idővel vissza is vonták azokat. A források arra mutatnak rá, hogy a tisztviselők „megszállók” voltak ugyan, de nem voltak mindenhatóak. Az adott helyzet, a megszállás nem jelentett garanciát arra, hogy a mindennapi kulturális életben gyors változtatásokat tudnak végrehajtani. Az Osztrák–Magyar Monarchiának több alább ismertetendő esetben vissza kellett vonnia intézkedéseit, s nem politikai okokból, hanem inkább azért, mert az intézkedések veszélyeztették a megszálló rezsim hivatali rendszerét.

A Monarchia és a Balkán, illetve az Adriai-tenger partjának összefonódása

Az Osztrák–Magyar Monarchia befolyása az Adriai-tenger keleti felében és a Balkánon messzi időkre nyúlik vissza. Állandó, évszázados vetélkedés jellemezte a régiót, először az Oszmán Birodalommal állt szemben a Habsburg-monarchia, ezt a küzdelmet az Olaszországgal vívott harc követte a 19. században, majd az újonnan létrejött nemzetállamokkal, Szerbiával – valamint támogatójával, Oroszországgal – és Montenegróval.⁵ Mi több a Habsburg-monarchia maga is „Balkán” volt. Annak következtében, hogy Horvátország és Bosznia-Hercegovina, továbbá a mai Montenegró és Szerbia egyes részei a birodalomhoz tartoztak, a Monarchiának horvát, szerb, bosnyák és (kis számban) albán lakosai voltak. A multietnikus Habsburg-monarchia politikai életét belső harcok határozták meg. Egyes történészek bebizonyí-

4 A cikkhez olyan a katonai igazgatás idején keletkezett forrásokat, illetve szakirodalmat használtam, amelyek főképpen a civil lakossággal foglalkoznak. A cirill írás tiltása például nemcsak a történetírásban jelenik meg hangsúlyosan, hanem a lakosság mindennapi életében is jelentős tényező volt. Lásd: Knežević, 2006; Mitrović, 2007.

5 Haselsteiner, 1996.

tották, hogy az etnikai harc nem kimondottan a birodalmi igazgatás ellen irányult. Bemutatták azt is, hogy vetélkedés folyt a Dalmáciában és az Adria-part mentén élő különböző etnikai csoportok – például az olaszok és a horvátok, illetve a szlovénok – között. Külső hatalmak – mint Olaszország – is beavatkoztak, hogy formálják a régió kulturális, illetve ezáltal politikai képét, a Habsburgok is aktív szerepet játszottak a kulturális vetélkedésben.⁶ Az összecsapások mindig nyomot hagytak a hadseregen is 1914 előtt.⁷

Az I. világháború előtti években mégis több befolyásos katonai és polgári vezető vélte egyre inkább úgy, hogy bizonyos etnikai csoportok „veszélyt” jelentenek. Ennek köszönhetően az államhivatalnokoknak például többé már nem volt világos, vajon ha egy szerb egy hagyományos dalt énekel, akkor saját kultúráját ápolja vagy pedig a szerb nemzeti ideológiát terjeszti, miként egy vezérkari tiszt jelentette felettesének.⁸ 1914 előtt Franz Conrad von Hötzendorf vezérkari főnöknek nagy befolyása volt a Monarchia stratégiai terveinek előkészítésére. Conrad ismerte a Balkánról beérkező összes jelentést, s arra a meggyőződésre jutott, hogy Oroszország és Olaszország rossz irányba befolyásolja a régió egyes nemzeteinek politikai magatartását. Olaszország 1882-ben csatlakozott ugyan az osztrák–magyar–német szövetséghez (így jött létre a hármasszövetség), de ettől függetlenül még mindig növelni akarta a befolyását a Monarchia Adria-parti tartományaiban. Conrad ezért preventív háborút javasolt Olaszország ellen. Álláspontja miatt 1911-ben leváltották a vezérkari főnökségről, de a következő évben újra kinevezték. Tisztségénél fogva az I. világháború idején is Conrad határozta meg a Habsburg katonai politikát. Ő és a tisztek százai érezték a növekvő olasz fenyegetést a Monarchia „olasz” részeiben és a szerb/orosz befolyást Dél-Magyarországon, Bosznia-Hercegovinában (1878-tól) és a Novi Pazar-i szandzsákban (1879–1908).⁹ Egy osztrák katonatiszt, aki 1902-ben Triesztben állomásozott, a következőt írta: „Az a benyomása az embernek, mintha egy ellenséges országban élne.”¹⁰ Ez a hozzáállás segít megérteni, hogy a katonai hatóságok az I. világháború idején bevezetett kivételes törvényeknek köszönhetően miként szereztek döntő befolyást a politikai és adminisztratív döntések meghozatalában, melyek során arra törekedtek, hogy szembeszálljanak mindazzal, amit ellenséges – idegen és hazai – hatásnak érezték. Az elnyomó intézkedések különösen a szerbek, olaszok, rutének és csehek állítólagos Habsburg-ellenes törekvései ellen irányultak.¹¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak hogy az orosz és az olasz hatás ellensúlyozásában volt érdekelt, hanem már régóta az oszmán hatalom alatt élő keresztények protektorának tekintette magát. A 19. században a katolikus albáno-

6 Wingfield–Klabjan, 2013; Reill, 2012; Cetnarowicz, 2008; Monzali, 2009; Klabjan, 2011.

7 Monzali, 2009. 78.

8 ÖStA-HHStA, Konsulatsarchiv, Zivilkommissariat Plevlje, Kt. 3, Konv. Ausarbeitungen des Gen. Hptm. Oskar Melzer über das Vilajet Kosovo (1883).

9 Scheer, 2013.

10 „Man hatte auch hier den Eindruck in Feindesland zu leben.” ÖStA-KA, Nachlasssammlung [NL], B/58, Nr. 4, August von Urbański. Das Tornisterkind (unveröffentlichtes Manuskript), 88.

11 Scheer, 2010.

kat vallási alapon védelemben részesítették (*kultuszprotektorátus*), az 1850-es évektől kezdődően az osztrák–magyar kormányzat állta a lelkészek képzésének, valamint a kolostorok és iskolák költségeit. Az olasz volt az elsődleges nyelv, amit az albánoknak tanítottak, mivel az volt a *lingua franca* az adriai partvidéken. Az olasz nemzeti befolyás erősödésével és az irredentizmus növekedésével szemben – amely arra irányult, hogy ne csak az olaszok által lakott területeket tömörítse az újonnan létrehozott olasz nemzetállamba, hanem azokat a vidékeket is, amelyeken az olasz kultúra hatása érvényesül – az 1890-es évek után az Osztrák–Magyar Monarchia elkezdte hirdetni, hogy „Albánia az albánoké”.¹²

A Balkán oszmán fennhatóság alatt álló területein a Monarchia és Olaszország között bizonyosfajta kulturális rivalizálás folyt. Ha például az olaszok egy két tantermes iskolát építettek, az osztrákok egy nagyobbat, négy tanteremmel.¹³ A kultuszprotektorátus feladata megváltozott, kezdetben az albán katolikusok támogatása volt a cél a muszlim Oszmán Birodalomban, de a 19. század végétől az 1914-ig tartó időszakban már az albánokat akarta megvédeni az olasz kulturális és politikai hatásoktól. A Habsburg–olasz kulturális harc folytatódott az 1912–1913-as Balkán-háborúk után is, az Albán Fejedelemség megeremtésének idején, amikor az oszmánok eltűntek a Balkánról.

A Velencei Köztársaság az olasz egyesítés során 1871-ben ugyan lekerült Európa térképéről, mindazonáltal az olasz kultúra a mindennapi élet része maradt Albániában, emellett sok olasz élt az Adriai-tenger partján. Az olasz nyelvű földrajzi elnevezések használatban maradtak, és a szülők továbbra is adtak olasz neveket gyermekeiknek. Ameddig az Osztrák–Magyar Monarchia és Olaszország szövetségesek voltak, a hivatalos politikai körök – Conradot kivéve, aki folyamatosan hivatkozott az olasz veszélyre – viszonylag kevés figyelmet fordítottak az olasz befolyásra.

Az Adria osztrák partszakasza és a Monarchia délkeleti tartományai nyugodtak voltak a századfordulón. Az osztrák–magyar apparátus nem tett nagyobb erőfeszítéseket annak érdekében, hogy visszaszorítsák az olasz nemzeti mozgalmat, a katonaságot csak néhány alkalommal vetették be a zavargások elfojtására (mint például Triesztben 1902-ben és a Kotorhoz közeli krivošijei felkelés idején az 1880-as években). Itt nem törekedtek arra, hogy – miként Robin Okey írta – „megszelídítsék” a nacionalizmust, mint a szomszédos Bosznia-Hercegovina esetében.¹⁴ Bár az egész Habsburg Adria-partot „nyelvi határvidéknek” (*frontier*) – egy nyelvileg vegyes lakosságú területnek – lehet tekinteni, mégsem állt a régió politikai célok középpontjában, mint más nyelvi határvidékek, például Csehország vagy Észak-Itália.¹⁵ A korábbi „válságok” – az 1908. évi annexió és az első Balkán-háború – idején a Habsburg hadsereg kivételes rendelkezésekkel betiltotta a kulturális jelképek használatát. Különösen a dél-magyarországi és a bosznia-hercegovinai szerbeket érintette érzékenyen a cirill ábécé használatának tilalma.¹⁶

¹² Löhr, 2010. 27.; Deusch, 2008. 6.

¹³ Blumi, 2011; Fried, 2012.

¹⁴ Okey, 2007.

¹⁵ Judson, 2006.

¹⁶ Scheer, 2010.

Az osztrák–magyar megszállási politika

Az I. világháború idején a Monarchia újabb területekre terjesztette ki ellenőrzését az Adria partvidékén és a Balkánon. Az osztrák–magyar hadsereg 1914. ősz végén és a tél folyamán elfoglalta Szerbia egyes részeit (a többbit Bulgária), majd pedig 1916 januárjában Montenegrót, valamint ugyanabban az évben Észak-Albániát is. Míg a megszállók Montenegróban és Szerbiában az összes politikai és közigazgatási ügy irányítását átvették, Albániát megszállt baráti országnak tekintették. A helyi közigazgatás vezetőit ily módon a pozícióikban hagyták, és néhány albánt még a döntéshozás folyamatába és az adminisztrációba is bevontak.¹⁷ Arthur Arz von Straußenburg vezérkari főnök, aki 1917 márciusában váltotta fel Conradot, összefoglalta a hadvezetés Albániával kapcsolatos elképzeléseit és elküldte Burián István külügyminiszternek. Az 1918. szeptemberi dátumú elvek mutatják, hogy az albániai megszálló adminisztráció több tekintetben különbözött a montenegróitól és a szerbiaitól, amit a politikai elvek első pontja is kifejez: *„Az albánok nemzeti érzelmét feltétlenül kímélni kell.”*¹⁸ Arz többek között azt is kijelentette, hogy a délszláv propaganda viszont megengedhetetlen (*„unzulässig”*).

A megszállóknak további érdekeik fűződtek ahhoz, hogy támogassák a helyi nemzetiséget, Szerbiát és Montenegrót e tekintetben viszont másként kezelték. A megszállás kezdetétől fogva küzdöttek az orosz befolyással Szerbiában, az olaszszal Albániában és mind a kettővel Montenegróban. Szerbia és Montenegró esetében azonban nem volt hivatalos elképzelés, hogy milyen kultúrával váltsák fel a helyit. 1916-ból származó dokumentumok tanúsága szerint alacsonyabb rangú tisztek Szerbia „horvátosítását” javasolták.¹⁹ Tisza István miniszterelnök 1916-os szerbiai látogatása során viszont ellenezte a horvátosítást Szerbiában, és tiltakozott több intézkedés, többek között a cirill betűs írás betiltása ellen.²⁰ Tisza ellenvéleménye sokkal inkább abból a politikai szándékból eredt, hogy ki akarta terjeszteni a magyar befolyást a balkáni területekre, semmint a szerbek támogatásából.²¹

Régóta gyakorlat volt, hogy a megszállás ideje alatt az ellenséges tartalmúnak tekintett jelképeket a megszálló hatóságok eltávolították, és a saját szimbólumaikat helyezték azok helyére, majd a későbbiekben ezek uralták a mindennapokat.²² Hillary Footitt a „névadás erejére” utalt ezzel kapcsolatban, a katonaságnak ugyanis amikor egy idegen ország területére lépett, „ténylegesen el kellett foglalnia annak terét, ráerőltetnie a saját maga földrajzát egy számára felettebb idegen területre”.²³ A megszállás ideje alatt bevezetett új nevek gyakran a megszállók jövőbeli ter-

17 Blumi, 2014; Scheer, 2009.

18 *„Das Nationalgefühl der Albaner soll unbedingt geschont werden.”* Schwanke, 1982. 106.

19 ÖStA-HHStA, Politisches Archiv [PA] I, Kt. 975, Konv. Einzelne Verwaltungsmaßnahmen, Hptm d. R. Julius Ledinegg an AOK NA-Abt., 24. 9. 1916.

20 ÖStA-HHStA, PA, Kt. 973, 32a, Serbien, Liasse Krieg, Vertreter des MdÄ in Serbien, Ludwig Graf Szechenyi, 18. 3. 1916, fol. 105f. Tisza szembeszállt a cirill írás bosznia-hercegovinai betiltásával is. Úgy vélte, hogy a tiltás csak növeli az elégedetlenséget a lojális lakosok között. Juzbašić, 2002–2003. 267.

21 Scheer, 2009. 210.

22 Scheer, 2011.

23 Footitt, 2012. 7.

veiről árulkodtak. Az I. világháború alatt például az olasz rezsim Szlovéniában, illetve a bolgár Macedóniában arra hivatkozott, hogy saját birodalmat épít, s ezeket a területeket annektálni kívánja, ezért saját hátországa közigazgatási rendszerét és kifejezéseit vezette be a megszállt területeken is.²⁴ Az osztrák–magyar megszállók nem törekedtek erre Szerbiában, Montenegróban és Albániában, noha több vezető személy, köztük Conrad is, Szerbia és Albánia bizonyos részeinek annektálását javasolta.

Az elnevezések megváltoztatása azonban, köszönhetően a megszállásnak, megtörtént. Emellett számos külső jele volt az idegen uralomnak. Amikor egy szerb vagy montenegrói a saját szülővárosában sétált, idegen egyenruhás katonákkal találkozott. A településeken fekete-sárga színű, kétfejű sasos lobogókkal váltották fel a közhivatalok épületein lévő zászlókat, az épületekben belül Ferenc József, a Habsburg uralkodó és a katonaság magas rangú személyeinek képeire cserélték a szerb és montenegrói uralkodók ábrázolásait. És amikor a polgárok gyufáért nyúltak, mert rá akartak gyújtani, a gyufásdobozon a kétfejű osztrák birodalmi sast látták.²⁵ Mivel az osztrák hatóságok bevezették a nyári időszámítást, a helybeliek, amikor megkérdezték tőlük: mennyi az idő, a válaszban hozzátették, hogy a mi időnk vagy a maguk ideje szerint („naš”, illetve „vaš”).²⁶ Az osztrák–magyar hatóságok a Monarchiában megszokott rendnek megfelelően bal oldali közlekedést vezettek be. Továbbá első intézkedésük volt, hogy átnevezzék azokat az utcákat, melyeknek korábbi elnevezését politikailag megfontolandónak („politisch bedenklich”) tartottak. A rendőrség végül csak 26 utca nevét változtatta meg,²⁷ s megmaradt a Dusán cár, valamint a Péter király és a Natália királynő utca elnevezés.²⁸

A cirill ábécé használatát nemcsak politikai okokból tiltották meg a nyilvános helyeken (hogy ellensúlyozzák az orosz befolyást), hanem amiatt is, mert a hatóságoknak csak kevés olyan emberük (cenzoruk) volt, aki el tudta olvasni a cirill írást. Ez utóbbi magyarázza, miért tiltották be a cirill betűs íráshasználatot a Habsburg-tartományokban. Magyarország déli részén (a mai Szerbia területén) a postákon, ahová a cenzori hivatal is telepítették, a háború kitörése után hónapokon keresztül minden további nélkül kidobták a cirill betűs leveleket. A cenzúráért felelős Hadfelügyeleti Hivatal (Kriegsüberwachungsamt) 1914 novemberében vizsgálatot indított az esetet illetően, s végül egyszerű magyarázatra jutott. A háború kitörése és a százezernyi ember bevonulása azt eredményezte, hogy a postahivatalokban nem voltak olyan képzett emberek, akik el tudták olvasni a cirill írást. A postai hivatalnokok ezért úgy döntöttek, hogy egyszerűen jobb kidobni a levelet, mintsem vállalni a kockázatot, hogy a levél Monarchia-ellenes tartalmú legyen, vagy titkos hadi információkat szolgáltatthasson az ellenség számára.²⁹ Az osztrák–magyar katonai rendőrség az első hónapokról készített jelentésében a következőkkel indokol-

24 Opfer, 2005; Svoljšak, 2012.

25 ÖStA-KA, Neue Feldakten [NFA], Kt. 1590. Verordnung vom 20. 10. 1916.

26 Wallisch, 1917. 95.

27 ÖStA-KA, Bildersammlung [BA], Erster Weltkrieg, Alben, Bd. 677. K.u.k. Militärpolizeikommando Belgrad 1915–1917, Kriegs-Ausstellung Wien, Juli 1917 [anlässlich „Ein Jahr Militärverwaltung in Serbien“ k.u.k.].

28 ÖStA-KA, Neue Feldakten [NFA], MGG S, Kt. 1629, Konv. MGG S Befehle 1917, Nr. 156, 26. 11. 1917.

29 Scheer, 2010. 97.; Juzbašić, 2002–2003. 267.

ta a cirill utcanévek eltüntetését a megszállt Szerbiában: „Minden utcanév cirill betűkkel volt írva, amelyek számunkra teljesen érthetetlenek voltak.” Egy 1917. júliusi rendőrségi jelentés szerint a kettős feliratoknak praktikus okai is lennének, az egymás mellett lévő cirill és latin betűs felirat lehetővé tenné, hogy valamennyi járókelő el tudja olvasni azokat. A javaslat szerepelt az említett jelentésben is, de csak mint ideiglenes megoldás, mert a hatóságok az összes nyilvános helyen lévő cirill betűs feliratot el akarták távolítani.³⁰

A frontvonal mögött az engedélyezett névváltoztatásokon kívül egyéb névadásokra is sor került. A Habsburg tisztek és közlegények különféle emlékhelyeket állítottak fel, amelyek a legtöbb esetben osztrák–magyar katonai parancsnokokról kapták a nevüket. A katonák ugyanúgy átnevezték a szökőkutakat és az épületeket is, mint az utcákat. Az engedély nélküli névadás folytatódott a megszállás idején is. A felső parancsnokok ellenezték az akciókat, és nem sokkal a megszállást követően utasításokat adtak ki, hogy megakadályozzák ezeket. A rendelet kimondták, hogy csak a katonai kormányzat nevezheti el az új épületeket, s azokat a helyeket, amelyeket már átkereszteltek, jelenteni kellett. Kivételt csak azok a földrajzi nevek képeztek, amelyekért a helyi közösség volt felelős. Mindazonáltal, mivel a közösség vezetőire az alsóbb szintű megszálló hatóságok ellenségesen tekintettek, azt javasolták nekik, hogy kerüljék „az önkényes változtatásokat vagy a nem megfelelő elnevezéseket”, vagyis az orosz és szerb vezetőkről való elnevezést.³¹

A megszálló hatóságok politikai okokból igyekeztek eltávolítani a szerb és az orosz jelképeket a nyilvános terekről. Az ellenség mostani és korábbi uralkodóinak és családtagjaik képeit betiltották, az orosz cárt, az olasz és a szerb királyt hangsúlyosan is megnevezte egy 1916. májusi rendelet. Minden őket ábrázoló képet – miként a szövegben állt – „feltűnés nélkül” el kell távolítani.³² A rendelet végrehajtása bizonyára nehézségeket okozott az alsóbb hivatalnokoknak és katonáknak abban a tekintetben: hogyan menjenek be magánházakba és vegyék le a képeket anélkül, hogy az egész család és a szomszédok ne lássák meg őket?

Szerbiában és Montenegróban – mivel az ortodox egyház mindig szoros kapcsolatban állt a nemzetállammal – a királyért imádkoztak a templomokban, amit szintén megtiltottak.³³ Ezeken a tiltásokon – miként a cirill írás tekintetében – idővel enyhítettek, vagy teljességgel el is törölték őket. A királyért való imádkozás tilalma Montenegróban érvényben maradt, engedélyezték viszont, hogy a nyilvános épületekben és a magánterekben kifüggeszék a király és családtagjainak képeit.³⁴

Szerbiában a gregorián naptárt a julián naptár váltotta fel, bár a lakossághoz a korábbi kalendárium közelebb állt. A naplókban az emberek gyakran mind a

30 ÖStA-KA, BA, Erster Weltkrieg, Alben, Bd. 677.

31 ÖStA-KA, NFA, Kt. 1689, MGG Montenegro, 1916. Verlautbarungen, 30. 11. 1916, Nr. 75.

32 ÖStA-KA, NFA, 14. 5. 1916.

33 ÖStA-KA, NFA, Kt. 1628, MGG Serbien, Fasz. Priština, 3. 1. 1915.

34 HL, II. 468., k.u.k. MGG M, Kt. 1, Konv. Közlemények 1–86, Verlautbarung, Pkt. 13, 14. 5. 1916.

két naptárt használták, jelezve, hogy a mi vagy a mások ideje szerint.³⁵ Friedrich Wallisch író, aki hivatalos minőségben beutazta a megszállt területeket, 1917-ben propagandakönyvet adott ki a megszálló rendszerről és eredményeiről. Azt írta, hogy a katonai kormányzó Szerbiára és Montenegróra vonatkozó rendelete értelmében, amely előírta a naptárhasználat megváltoztatását, az egyházi ünnepek változatlanul ugyanazokon a napokon maradtak. Ezzel a rendelkezéssel a „hangulatot és a hagyományokat ápoljuk”.³⁶

„A harci büszkeség értelmetlen megsértése” – miként Kerchnawe a belgrádi emlékmű lebontásával kapcsolatban kifejezte – többször, egyéb módokon is előfordult. Nem sokkal azután, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia elfoglalta Montenegrót, a katonai főkormányzó parancsot adott, hogy távolítsák el II. Péter Petrović Njegoš herceg maradványait a Lovćen hegyen lévő mauzóleumból, mert a sírt a megszállók „ellenséges nemzeti szimbólumnak” („*feindliches Nationalsymbol*”) tekintették. A másik indokuk az volt, hogy meg akarják erősíteni ezt a stratégiai fontos pontot. Az eset nemzetközi vitát váltott ki az osztrák–magyar megszállási politikával kapcsolatban. Gustav von Hubka lovag, aki a megszállás előtt katonai attasé volt Cetinjében, a montenegrói fővárosban, majd később pedig a katonai kormányzóság vezetője lett, 1947-ben, „*A Fekete-hegyek utolsó uralkodója. Vitairat I. Miklós, Montenegró királya emlékének megőrzésére*” címmel írt tanulmányában egy olasz újságíróat idézett, aki azt állította, hogy „Bécsben a sír nagyobb gyanakvást és több bosszúságot okozott, mint Miklós király csapatai”. Bár a cetinjei érsek tiltakozott, az uralkodó földi maradványait egy cetinjei kolostorba vitték. „Ez az akció – állapította meg Hubka – nagy döbbenetet váltott ki a lakosság körében.”³⁷

Harc az ellenséges kulturális befolyással szemben

Ezen intézkedések esetében, miként a következőknél is, igen gyakran hiányzott a stratégiai megfontolás, bár jó néhány közülük megegyezett a háború előtti elképzelésekkel, illetve a válságok és háború esetére készített tervekkel (például a szerb nacionalizmussal szemben). Egyik rendelkezés sem számolt olyan nagy nemzetközi felháborodással, mint amit a cirill ábécé betiltására tett kísérlet váltott ki. A megszállók kezdetben az elfoglalt területeken be akarták tiltani a cirill ábécét, mivel a döntéshozók úgy vélték, ez a legerősebb jelkép, amely a lakosokat a szerb nacionalizmushoz és az orosz politikához köti.³⁸ A hatóságok viszont gyorsan szembesültek azzal, hogy a cirill írás kiküszöbölését nehéz elérni. Az olvasás- és írástudás alacsony fokú volt Szerbiában, és azok pedig, akik írástudók voltak, a cirill ábécét ismerték. A cirill írás használatát ezért teljességgel nem tiltották be, de a megszálló hatóságok „al-

³⁵ Knežević, 2006.

³⁶ Wallisch, 1917. 95.; *Verordnungsblätter*, 8. 5. 1916.

³⁷ „...in Wien mehr Argwohn und mehr Verdruss auslöste, als die Truppen des Königs Nikolaus. [...] Dieses Vorgehen löste bei der Bevölkerung große Bestürzung aus.” Hubka, 1947. 50.

³⁸ Stjepan Sarkotić, Bosznia-Hercegovina horvát származású kormányzója azt állította, hogy a cirill írás – „egy ellenséges idegen ország ábécéje” – az ellenség szimbóluma. Juzbašić, 2002–2003. 269.

kormányában” (*Allgemeine Grundzüge*) az állt, hogy korlátozni kell, s csak olyan mértékig szabad engedni, amennyire a mindennapi gyakorlati életben szükséges.³⁹ 1916 februárjában a kormányzat utasította az aliszteket, hogy bátorítsák az idősebb embereket, tanulják meg a latin ábécét.⁴⁰ Arra viszont nem tettek semmilyen ajánlást, hogyan hajtsák végre ezt a parancsot a gyakorlatban.

Az osztrák–magyar katonai kormányzóság széles körű, bonyolult bürokratikus rendszert vezetett be Montenegróban és Szerbiában, amely igényelte az írástudást. Majdnem mindenkinek, aki egy másik városba akart utazni, útlevelet kellett kérnie, függetlenül attól, hogy tudott vagy sem írni-olvasni. Amikor a parasztok a terményeiket beszolgáltatták, elismervényt kaptak, amit be kellett mutatniuk a megszálló hatóságnál, hogy az árut kifizessék. A montenegrói katonai kormányzó nem vette figyelembe a lakosság írni-olvasni tudását, és 1916 áprilisában parancsba adta, hogy csak a latin betűs írást lehet használni az osztrák–magyar hivatalokkal folytatott levelezés során. Az utasítást a következőkkel indokolta: „A cirill írás használata a lakosság által, mivel ezt az írást a k. u. k. parancsnokok kellőképpen nem ismerik, megnehezíti az ügymenetet, s ily módon késlelteti a polgárok kéréseinek és panaszainak elintézését.”⁴¹ A levéltári források nem jelzik, hogyan tájékoztatták erről a lakosságot. Minden bizonnyal – az akkoriban szokásos módon – kiragasztották a felhívást az épületek falára, vagy pedig kinyomtatták az újságokban – és csak a latin ábécét használták.

Az egyik ok, ami miatt a cirill betűs írás tiltása hamar enyhült, arra vezethető vissza, fontos volt, hogy a megszálló rezsim bürokratikus rendszere rendeltetésszerűen működjön. A katonai közigazgatás alapelveit tartalmazó 1916. januári dokumentum (*Allgemeine Grundzüge für die Militärverwaltung in Serbien*) nem említi a cirill írást, minden bizonnyal azért, mert a megszállók nem számítottak további vitákra az ábécét illetően. A megszállás első hónapjainak tapasztalatai viszont arra kényszerítették a hatóságokat, hogy új szabályozást vezessenek be. Az új változatban a helyiek javára döntöttek, eszerint egyes esetekben a lakossággal való levelezésben a latin és a cirill írást azonos módon kell használni („Der Bescheid an die Partei ist jedoch in diesen Fällen gleichlautend in lateinischer und cyrillischer Schrift auszufertigen”). Ezt a passzust azután az alapvető rendelkezések harmadik, 1916. szeptemberi módosított változatából kivették.⁴² A törlés okát nem említették, de valószínűleg a képzett személyzet hiánya, ami a hónapok során egyre súlyosabb problémát jelentett, állt a döntés hátterében. A lakosság

39 „...auf jenes Maß beschränkt werden, das nach dem praktischen Bedürfnisse unbedingt erforderlich war.” Jungerth, 1918. 12.

40 ÖStA-KA, Armeoberkommando [AOK], Qu. Abt., MGG S, Kt. 2379, Fasz. Militärverwaltung. Akt Nr. 18312, 24. 2. 1916.

41 „Der Gebrauch der Cyrillica durch die Bevölkerung erschwert infolge Unkenntnis dieser Schrift seitens der k.u.k. Kommanden unnötig den Dienstbetrieb und verzögert daher die Erledigung der Bitten und Beschwerden der Bürger.” Lásd: *Kundmachungen*, 15. 4. 1916. Bosznia-Herecegovinában is vitákat váltott ki 1878-tól kezdődően, miként viszonyuljanak a cirill betűs íráshoz: elfogadják vagy pedig elutasítják a cirill ábécével írt iratokat a közigazgatásban. Végül engedélyezték a cirill betűs levelezést. Juzbašić, 2002–2003. 247.

42 *Allgemeine Grundzüge*, September 1916. 10.

1. kép. Iskolai tanterem
a megszállt Szerbiában

azonban egyelőre „még” írhatott cirill betűs leveleket az osztrák–magyar parancsnokságnak.⁴³ A tiltást – annak ellenére, hogy a Habsburg megszállóknak nem volt elég számú emberük, aki el tudta olvasni a cirill írást – végül gyakorlati okokból szüntették meg: szükségessé vált, hogy a hatóságok eredményesebben kommunikáljanak a lakossággal, ugyanis annak következtében, hogy a szerbeknek és montenegróiaknak hosszan kellett várni egy válasza, a hivatali ügyintézés lelassult.

Amikor a szerb iskolákat 1916 tavaszán ismét megnyitották, a tanítók főképpen a Habsburg-tartományokból jöttek (nemcsak szerbek, hanem horvátok, szlovének és mások is, akik tudtak szláv nyelven). Ők a latin ábécét használták, amely közelebb állt hozzájuk, s könnyebben tudták tanítani is (1. kép).⁴⁴ A megszállás első időszakában csak a latin ábécét volt szabad tanítani az iskolákban.⁴⁵ A Habsburg-birodalomban számos helyen cirill betűs tankönyvekből is oktattak, de ezeket nem lehetett bevinni a megszállt Szerbiába, mivel használatuk be volt tiltva,⁴⁶ ennek következtében az osztrák–magyar uralom egész időszaka alatt nem volt elegendő tankönyv az országban. Milovan Đilas későbbi jugoszláv politikus és író kisiskolás volt a megszállt Montenegróban. „Ország jog nélkül” című könyvében a következőket írta ezekről az évekről: „Tankönyvemnek szerény címe volt: Ábécés-könyv a népiskolák számára. Az ábécés-könyv csak latin betűket tartalmazott. Az idő-

43 Jungerth, 1918. 12.

44 Az képen jobbról Ferenc József császár tekint le a gyermekekre, míg a kislány latin betűkkel a következő szavakat írja a táblára: *majka, otac, brat* (anya, apa, fivér). Forrás: ÖStA-KA, BA, Serbien, Kt. 22, Nr. 3425, Schule Loznica, während des Unterrichts, I. und II. Klasse, Mädchen.

45 ÖStA-KA, AOK, 24. 2. 1916.

46 Az okkupáció idején Bosznia-Hercegovinában is hasonló vita folyt arról, hogy miként lehet visszaszorítani a cirill betűs írást, s használatát csak a felekezeti osztályokra és a középiskolára korlátozni. A cirill ábécét nemcsak a megszállt országok iskoláiban tiltották be, hanem 1914 végén Horvátországban is. Juzbašić, 2002–2003. 248., 264.

sebb tanulók a régi könyvekből titokban mégis megtanították nekünk a cirill ábécét. Tanítónk, aki ugyanúgy, mint mi, éhezett, tudta, s szándékosan elnézte ezt. A latin betűs ábécés könyv és a császár képe a falon nem az egyetlen jelei voltak a forrongó politikai helyzetnek.”⁴⁷

Az ifjú Đilas tanítója egy osztrák–magyar tiszthelyettes volt, aki minden biznnyal ismerte a megszállási politikát. A hadsereg-főparancsnokság tartott attól, hogy egy túl szigorú tiltás ellenséges reakciókat vált ki a helyi lakosságból, s ezért kötött kompromisszumot az iskolák esetében. Azoknak a tanulóknak, akik el tudták olvasni a vallásos könyveket, tudományos tantárgyként bevezették a cirill írást.⁴⁸ 1916. július 24-én a hatóságok elrendelték, hogy az iskolai utasításokat csak latin betűkkel lehet kiadni, de a régi szláv cirill írást az ortodox vallásoktatás kereteiben tanítani kell.⁴⁹

A megszállás kezdetén a cirill betűs írást betiltották, illetve korlátozták mind az iskolákban, mind pedig a hivatali kommunikációban. Ennek folytán az 1916. május 5-i hadsereg-főparancsnoksági utasítást csak a katonai kormányzóság engedélyével lehetett cirill betűkkel közzétenni. Az utasítás előírta, hogy a megszálló hatóságok rendeleteit cirill és latin betűkkel egyaránt nyomtassák ki.⁵⁰ 1917 novemberében a katonai kormányzóság hirdetni kezdte az éves naptárát, amely német, magyar és szerb-horvát nyelven jelent meg, s azt is jelezte, hogy mind a Gergely-, mind a Julianus-naptár szerint kiadták a kalendáriumot, az utóbbit cirill betűkkel is, s a naptári rész és a kommentárok egyes részeit cirill betűkkel nyomtatták.⁵¹

Ez előbbi példák mutatják, hogy bár a megszállók civil és katonai hatalommal rendelkeztek a helyi lakosság felett, amellyel az ellenséges kultúrát is korlátozni kívánták, makacs ellenkezéssel találkoztak, ami arra kényszerítette a kormányzóságot, hogy néhány intézkedésével idővel hagyjon fel. Bizonyos rendelkezések felfüggesztésének nem pusztán politikai okai voltak, hanem inkább az, hogy egyes intézkedések veszélyeztették a hatóságok hivatali rendszerének zavartalan működését. A megszálló rendszer emellett még tartott a lakosság növekvő ellenállásától. Végül soron nem az ellenséges kultúra volt, amelyik eltűnt, hanem a megszálló rezsim első hetekben hozott merev intézkedései.

47 „Mein Schulbuch trug den bescheidenen Titel: Fibel für die Volksschule. Die Fibel enthielt nur Buchstaben in lateinischer Schrift. Inseheim lehrten uns jedoch die älteren Schüler aus alten Büchern das cyrillische Alphabet. Unser Lehrer, der wie wir Hunger litt, wusste es, er übersah es. Die Lateinschriftfibel und das Kaiserbild an der Wand blieben nicht die einzigen Einbrüche der brodelnden politischen Situation” Djilas, 1958. 88.

48 ÖStA-HHStA, PA I, Kt. 974, Liasse Serbien, MGG S an AOK 24. 8. 1918.

49 Verordnungs-Blatt, 24. 7. 1916.

50 Verordnungs-Blatt, 5. 5. 1916.

51 ÖStA-KA, NFA, MGG S, Kt. 1628, Fasz. Militärgeneralkommando-Befehle. Befehl Nr. 150, 14. 11. 1917.

A nemzeti jelképek támogatása

A szándék, hogy az Adriai-tenger mentén az olasz földrajzi neveket megváltoztassák, nemcsak Albániára terjedt ki, hanem Montenegróra és Dalmáciára is. 1916 közepén a hadsereg-főparancsnokság utasította az alárendelt parancsnokságokat, hogy a külső és belső levelezésben az olasz helységnevek helyett inkább a horvát elnevezéseket használják, így például Zadart Zara, Šibeniket Sebenico, Kotort Cattaro helyett. Hogy elkerüljék a félreértéseket és bonyodalmakat, 1917 júliusáig engedélyezték, hogy a régi neveket zárójelben feltüntessék.⁵² Habsburg tisztok, akik memoárjaikban olasz földrajzi neveket használtak, megjegyezték, hogy ez a politika kevés eredménnyel járt. A Balkánon szolgáló Joseph Stürgkh is Spalatót írt Split helyett,⁵³ s nem ő volt az egyetlen.

Nem a katonai szempont volt az átnevezések egyetlen oka. 1916-ban az Osztrák Tudományos Akadémia Balkán Bizottsága meghívót küldött a dalmáciai helynevekkel foglalkozó bizottság számára (*Kommission für Ortsnamen in Dalmatien*).⁵⁴ A balkáni toponímiák iránti tudományos érdeklődés már a háború előtt is jelen volt, ezt mutatja Peter Skok professzor személye is. Skok, aki kezdetben tanár volt Banja Lukában, majd a zágrábi egyetem nyelvészprofesszora lett, már 1912-ben javasolta, hogy tanulmányozzák a velencei hatást a dalmáciai helynevek esetében.⁵⁵ Skokot követve több kutató expedíciót indított Albániába, majd pedig az Osztrák Tudományos Akadémia több tudósa felismerte a lehetőséget, hogy a hadsereg égisze alatt Albániába mehet. Nem sokkal az 1916. januári okkupációt követően geológusok, botanikusok, művészettörténészek, etnológusok, régészek és nyelvészek hivatalos engedéllyel, a hadsereg irányítása és védelme alatt a Balkánra utaztak.⁵⁶ Egyéb tevékenységük mellett albán műalkotásokat „mentettek meg”, amelyeket a háború után felhasználtak az Albán Nemzeti Múzeum létrehozásához.

A dalmáciai olasz városnevek sorsa megismétlődött az albániai városok esetében is. 1916 márciusában a Habsburg megszálló erők úgy rendelkeztek, hogy ezentúl semmilyen földrajzi elnevezést, beleértve a „törzsi” neveket is, nem lehet olaszul megadni, és inkább az albán kifejezések német fordítását kell használni, a régi megnevezéseket pedig zárójelben lehetett jelölni. Az említett utasítás szerint a listát, amely a régi és az új neveket tartalmazta, közzé kellett tenni. 1916-ban, néhány hónappal azután, hogy I. Károly követte Ferenc Józsefet a Habsburg-trónon, az új uralkodó visszavonta a helységnevekkel kapcsolatos rendelkezést, és azt parancsolta, hogy ismét a régi toponímiákat alkalmazzák a megszállt országokban.⁵⁷ Kezdetben a Scutari olasz városnevet nem lehetett használni, helyette a Schkodra

52 HL, 31. 7. 1916.

53 Stürgkh, 1922. 40.

54 AÖAW, Balkan-Kommission, Kt. 1: Konv. A4, Einladung der Balkan-Kommission zur Kommission für die Ortsnamen in Dalmatien etc. am 16. 11. 1916. Lásd még: Marchetti, 2013.

55 AÖAW, Konv. C1.

56 Kerchnawe, 1928b. 301–302.

57 HL, II. 468., k. u. k. MGG M, Kt. 1, Konv. Közlemények 1–86., Verlautbarungen Nr. 82 des MGG M, 20. 12. 1916.

K. u. k. Armeeoberkommando.			Beilage.
Zu K. Nr. 5514.			
Italienische Bezeichnung	Albanesischer Name	Deutsche Umschreibung	
Scutari	Shkodër-dra	Schkodra	
San Giovanni di Medua	Sh'njin-i	Schenjin	
Bojana	Bunë-na	Buna	
Alessio	Lesh-i	Lesch	
Dulcigno	Ulquin-i	Ultschin	
Durazzo	Durc-i	Durz	
Sasso bianco	Shkamb i Durc-it	Schkamb (Felsen) v. Durz	
Valona	Vlorë-ra	Vlora	
Saseno	Sasani	Sasan	
Klementi	Kelmend-i	Kelmend	
Ipek (türkisch)	Pejë-ja	Peja	

2. kép. Az albániai városok megnevezése a hadsereg-főparancsnokság által közreadott listán

formát kellett írni, ugyanígy Vlorát Valona helyett (2. kép),⁵⁸ majd ismét a Skutari lett a kívánatos megnevezés, az olasz név német változata.⁵⁹

Veith György osztrák–magyar tiszt hivatalos jelentését az albániai hadjáratról egy az Albánia megszállásával kapcsolatos osztrák koncepciót érintő megjegyzéssel kezdte. Azt írta: „mint barátok és felszabadítók mentünk az országba” („*man war als Freund und Befreier ins Land gekommen*”). Az I. világháború után az Albániában szerzett katonai tapasztalatokról készített jelentésében pedig azt hangsúlyozta, hogy segítettek az albánoknak „megtisztítani” az országot a korábbi megszállóktól, vagyis az olaszoktól, majd azzal folytatta, ugyanez kell hogy történjen az olasz kulturális nyomokkal (*Kulturspuren*) is, hogy elősegítsék Albánia függetlenségét.⁶⁰

Az albán kultúra támogatása a Monarchia részéről közvetlenül a megszállást követően megkezdődött. Pont annak az ellenkezője történt, mint ami Montenegróban és Szerbiában, ahol szintén éltek albánok. 1916 szeptemberében, csaknem kilenc hónappal a katonai igazgatás bevezetése után Julius Ledinegg, Mitrovica (ma Kosovska Mitrovica) civil parancsnoka jelentést küldött a hadsereg-főparancsnokság hírszerző részlegének a Habsburg megszálló politikáról „Új-Szerbiában”. Azt írta, a

58 Forrás: ÖStA-KA, NFA, Kt. 1628, MGG, 28. 3. 1916.

59 ÖStA-KA, NFA, Kt. 1628, MGG Serbien, Fasz. oranger Ordner, MGG Befehl Nr. 11, 27. 1. 1917.

60 HL, Manuskripte/TGY Jegyzetek, Nr. 544, Veith György, Der Feldzug in Albanien 1916–1918. 22.

megszállók úgy viszonyulnak a dél-szerbiai területhez, mint egy ellenséges országhoz („*Feindesland*”), s nem úgy tekintenek rá, mint egy volt török tartományra.⁶¹ Ledinegg úgy vélte, hogy az egykori török tartomány lakosaival hasonlóan kell bánni, mint az albániaiakkal, vagyis megszállt barátként. Véleménye sok osztrák–magyar tiszttel egyezett, akik számára ez a régió az Oszmán Birodalom integráns része volt, noha Szerbia és Montenegró 1912-ben, az első Balkán-háborúban elfoglalta. Számos tiszt jól ismerte a Szandzsákot, mivel 1908 előtt ott szolgált, s akkoriban olyan tapasztalatokat szerzett, hogy a muszlim lakosság barátságos és segítőkész, s ezért sajnálta az első Balkán-háború kitörését.⁶² Ledinegg azt kérte, tanúsítsanak támogatóbb magatartást az albánokkal és muszlimokkal szemben, akik a mostani harcok során is segítették az osztrák–magyar csapatokat. Ellenezte Szerbia „horvátosítását”, amit a katonai hatóságok a megszállás első hónapjaiban szorgalmaztak, de amivel 1916 nyarán felhagytak. Ledinegg az albán nyelv használatát támogatta – a horváttal szemben – Szerbia albán nyelvű területeinek iskoláiban.⁶³

A bécsi katonai hatóságok kizárólag amiatt tartották sikeresnek a megszálló rendszert Szerbiában, mert nyersanyagforrást és munkaerőt biztosított a Monarchia számára. „A királygyilkosok országa a tej és méz országává vált”, miként a történész Jonathan Gumz megjegyezte.⁶⁴ A katonai vezetők nem törődtek különösebben ennek a kizsákmányoló politikának a következményeivel, sem pedig azzal, hogy mennyire kedvezőtlenül hat a szerbekre és a montenegróiakra kisebbségeik támogatása.

*

Az osztrák–magyar intézkedések, hogy ellensúlyozzák az ellenséges kulturális hatásokat a Balkánon, kezdettől fogva hatástalanok voltak. A megszállók rendelkezései, amikor „ellenségesnek” minősítették a megszállt területek kulturális jelképeit, súlyosan korlátozták a lakosság lehetőségeit, hogy ápolja kultúráját. Főképpen gyakorlati okai voltak annak, hogy idővel ezeken a rendelkezéseken enyhítettek. Sőt időnként még a megszálló hatóságok is használták a betiltott cirill ábécét felhívásaikban annak érdekében, hogy a helyi népesség megértse az előírásokat.

Bár az olasz helyneveket betiltották Albániában, Montenegróban és a dalmát tengerparton, azok használata gyakoribb maradt, mint a horvát vagy albán megfelelőiké. Az Osztrák–Magyar Monarchia mindössze két és fél évig tartotta Albániát, Montenegrót és Szerbiát megszállása alatt, túl rövid ideig ahhoz, hogy hosszú távú politikai változásokat lehessen elindítani. Az említett példák mindazonáltal rámutatnak arra, hogy a belpolitika hatással van a megszálló politikára. Számos intézkedést, amelyet Ferenc József idején vezettek be, az új uralkodó, I. Károly 1916 novemberében, Ferenc József halálát követően eltörölt. Az elnyomó intézkedések visszavonásának másik oka az volt, hogy azok veszélyeztették a hivatalok eredményes működését.

61 ÖStA-HHStA, PA I, Kt. 975, Konv. Einzelne Verwaltungsmaßnahmen, Hptm d. R. Julius Ledinegg an AOK NA-Abt. 24. 9. 1916.

62 Scheer, 2013.

63 ÖStA-HHStA, PA, 24.9.1916; HL, Personalia, Kt. 161, Suhay Imre, Tagebuch Nr. 5, 15. 4. 1917; ÖStA-HHStA, PA, 18. 3. 1916.

64 Gumz, 2009. 3.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan levéltári források

AÖAW = Archiv der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien)

HL = Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

ÖStA-KA = Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv (Wien)

AOK = Armeeoberkommando

BA = Bildersammlung

NFA = Neue Feldakten

NL = Nachlasssammlung

ÖStA-HHStA = Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien)

KA = Konsulatsarchiv

PA = Politisches Archiv

2. Kiadatlan kézirat

Hubka

1947 Hubka von Czerncitz, Gustav: *Der Schwarzen Berge letzter Gospodar. Eine Streifschrift zur Ehrenrettung König Nikolaus I. von Montenegro*. Wien, Unveröff. handschriftl. Manuskript. ÖStA/NL, B/61:1–18, Nr. 10).

3. Kiadott források és szakirodalom

Blumi

2008 Blumi, Isa: *Reinstating the Ottomans: Alternative Balkan Modernities, 1800–1912*. New York, 2011.

2014 Blumi, Isa: Albania. In: *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Eds.: Daniel, Ute–Gatrell, Peter–Oliver, Janz et al. <http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/albania>. 2014.

Cetnarowicz

2008 Cetnarowicz, Antoni: *Die Nationalbewegung in Dalmatien im 19. Jahrhundert. Vom „Slawentum“ zur modernen kroatischen und serbischen Nationalidee*. Frankfurt, 2008.

Deusch

2008 Deusch, Engelbert: *Das österreichisch(–ungarische) Kulturprotektorat im albanischen Siedlungsgebiet*. Wien, 2008. (IDM Kulturführer.)

Djilas

1958 Djilas, Milovan: *Land ohne Recht*. Köln, 1958.

Footitt

2012 Footitt, Hilary: Introduction. In: *Languages and the Military: Alliances, Occupation and Peace Building*. Eds.: Footitt, Hilary–Kelly, Michael. Basingstoke, 2012. 1–11.

Fried

2012 Fried, Marvin Benjamin: The Cornerstone of Balkan Power Projection. Austro–Hungarian War Aims and the Problem of Albanian Neutrality, 1914–1918. In: *Diplomacy & Statecraft*, 23. (2012) 3. sz. 425–445.

Gumz

2009 Gumz, Jonathan E.: *The Resurrection and Collapse of Empire in Habsburg Serbia*. Cambridge, 2009.

Haselsteiner

1996 Haselsteiner, Horst: *Bosnien-Herzegovina: Orientkrise und südslavische Frage*. Wien, 1996. (Buchreihe des Instituts für den Donauraum und Mitteleuropa, 3.)

Judson

2006 Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Mass., 2006.

Jungerth

1918 Jungerth, Michael: *Entstehung und Organisation des k.u.k. MGG für Serbien*. Belgrad, 1918.

Juzbašić

2002–2003 Juzbašić, Dževad: Die Sprachenpolitik der österreichisch-ungarischen Verwaltung und die nationalen Verhältnisse in Bosnien-Herzegowina, 1878–1918. In: *Südost-Forschungen*, 61–62. (2002–2003) 235–272.

Kerchnawe

1928a Kerchnawe, Hugo: Die k.u.k. Militärverwaltung in Serbien. In: *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*. Hrsg. v. Kerchnawe, Hugo. Wien, 1928. (Carnegie-Stiftung für internationalen Frieden, Abteilung Volkswirtschaft und Geschichte) 53–269.

1928b Kerchnawe, Hugo: Die Militärverwaltung in Montenegro und Albanien. In: *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*. Hrsg. v. Kerchnawe, Hugo. Wien, 1928. (Carnegie-Stiftung für internationalen Frieden, Abteilung Volkswirtschaft und Geschichte) 270–304.

Klabjan

2011 Klabjan, Borut: „Scramble for Adria”: Discourses of Appropriation of the Adriatic Space before and after World War I. In: *Austrian History Yearbook*, 42. (2011) 16–32.

Knežević

2006 Knežević, Jovana: *The Austro-Hungarian Occupation of Belgrade during the First World War: Battles at the Home Front*. Phil. Diss. Yale. New Haven, 2006.

Kundmachungen

1916 *Kundmachungen und Verlautbarungen des k.u.k. Militär-General-Gouvernements in Montenegro in der Zeit von 1. März bis 31. Oktober 1916*. Cetinje, 1916.

Löhr

2010 Löhr, Hanns Christian: *Die Gründung Albaniens: Wilhelm zu Wied und die Balkan-Diplomatie der Großmächte 1912–1914*. Frankfurt, 2010.

Marchetti

2013 Marchetti, Christian: *Balkanexpedition. Die Kriegserfahrung der österreichischen Volkskunde – eine historisch-ethnographische Erkundung*. Tübingen, 2013. (Untersuchungen des Ludwig Uhland-Instituts der Universität Tübingen, Bd. 112.)

Mitrović

2007 Mitrović, Andrej: *Serbia's Great War 1914–1918*. West Lafayette, Ind., 2007.

Monzali

2009 Monzali, Luciano: *The Italians of Dalmatia: From Italian Unification to World War I*. Toronto, 2009.

Okey

2007 Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg „Civilizing Mission” in Bosnia, 1878–1914*. Oxford, 2007.

Opfer

2005 Opfer, Björn: *Im Schatten des Krieges. Besatzung oder Anschluss – Befreiung oder Unterdrückung? Eine komparative Untersuchung über die bulgarische Herrschaft in Vardar-Makedonien 1915–1918 und 1941–1944*. Münster, 2005. (Studien zur Geschichte, Kultur und Gesellschaft Südosteuropas, 3.)

Reill

2012 Reill, Dominique Kirchner: *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste and Venice*. Stanford, 2012.

Scheer

2009 Scheer, Tamara: *Zwischen Front und Heimat: Österreich–Ungarns Militärverwaltungen im Ersten Weltkrieg*. Frankfurt, 2009. (Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte, 2.)

2010 Scheer, Tamara: *Die Ringstraßenfront – Österreich–Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkriegs*. Wien, 2010. (Schriftenreihe des Heeresgeschichtlichen Museums, 15.)

2011 Scheer, Tamara: Manifestation österreichisch–ungarischer Besatzungsmacht in Belgrad (1916–1918). In: *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan. Perspektiven der Forschung*. Hrsg. v. Angelow, Jürgen. Berlin, 2011. 211–239.

2013 Scheer, Tamara: „Minimale Kosten, absolut kein Blut!”: Österreich–Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908). Frankfurt, 2013. (Neue Forschungen zur ostmittel- und südosteuropäischen Geschichte, 5.)

2014 Scheer, Tamara: The Perfect Opportunity to Shape National Symbols? Austro–Hungarian Occupation Regimes during the First World War in the Adriatic and the Balkans. In: *Acta Histriae*, 22. (2014) 3. sz. 677–694.

Schwanke

1982 Schwanke, Helmut: *Zur Geschichte der österreichisch–ungarischen Militärverwaltung in Albanien*. Univ. Diss. Wien, 1982.

Strupp

1914 Strupp, Karl: *Das internationale Landkriegsrecht*. Frankfurt am Main, 1914.

Stürgkh

1922 Stürgkh, Josef: *Politische und Militärische Erinnerungen*. Leipzig, 1922.

Svoljšak

2012 Svoljšak, Petra: The Language Policy of the Italian Army in the Occupied Slovenian Territories, 1915–17. In: *Languages and the Military: Alliances, Occupation and Peace Building*. Eds.: Footitt, Hilary–Kelly, Michael. Basingstoke, 2012. 70–85.

Verordnungs-Blatt

1916 *Verordnungs-Blatt der k.u.k. Militärverwaltung in Serbien*, 22. 3. 1916 – 31. 12. 1916.

Verordnungsblätter

1916–1918 *Verordnungsblätter der k.u.k. Militärverwaltung in Montenegro*, 19. Mai 1916 – 9. 9. 1918.

Wallisch

1917 Wallisch, Friedrich: *Die Pforte zum Orient. Unser Friedenswerk in Serbien*. Wien, 1917.

Wingfield-Klabjan

2013 Wingfield, Nancy M.-Klabjan, Borut: Introduction to Forum on Continuity and Change in South-Central Europe, 1914–1920. In: *Acta Histriae*, 21. (2013) 4. sz. 729–734.

TAMARA SCHEER

THE PERFECT OPPORTUNITY TO SHAPE NATIONAL SYMBOLS?

AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION REGIMES DURING THE FIRST WORLD WAR IN THE ADRIATIC AND THE BALKANS

Austria-Hungary incorporated parts of the Balkans and the Adriatic coast where it had long faced the Ottoman Empire only to have the Ottoman opposition replaced by Italy, Russia, and Serbia during the nineteenth century. Austria-Hungary occupied Montenegro as well as parts of Serbia and Albania during the First World War. In the occupied countries its army sought to counter enemy influence, especially that of Russia and Italy. In enemy states such as Serbia and Montenegro, Habsburg authorities introduced bans on some cultural symbols, including the Cyrillic alphabet. In Albania, which was classified as an occupied friendly state, the Habsburg occupiers supported Albanian culture to diminish Italian influence, including for example the changing of place names. The article shows that even when the occupier held administrative authority, measures it enacted could fail. The primary reason for failure was not purely political but lay rather in the fact that the measures endangered the smooth functioning of the occupation regimes' bureaucratic system.

A Balkan Committee és a macedóniai reformok
(1903–1908)

A Balkán puszkaporos hordójának számító *oszmán* Macedónia az I. világháború előtti Európa egyik legösszetettebb válsággóca volt, amellyel az európai nagyhatalmak szembesültek. Az 1902–1903-ban történt zavargások, illetve az Illés-napi felkelés (1903. augusztus 2.) nyomán az európai koncert egy reformcsomag bevezetését kezdeményezte az Oszmán Birodalomban, amelyet a történetírás műrzstegi program néven ismer. Nagy-Britannia – mint az egyik meghatározó hatalom – támogatta a reformokat, mert elsődleges érdeke volt, hogy a térségben valamiféle rend legyen, s az ottani konfliktusok ne eszkalálódhassanak egy európai háborúba.

A 19. század folyamán a brit Balkán-kép fejlődését alapvetően két tényező határozta meg: egyrészt a keleti kérdés mindenkori brit olvasata, illetve az a mentális vagy ideológiai kontextus, amelyben megjelenítették, értelmezték a Balkánt, az ottani eseményeket, az ott lakó népeket.¹ A jelen tanulmányban tárgyalt brit nyomásgyakorló csoport, az úgynevezett Balkan Committee tevékenysége is ebben a koordináta-rendszerben értelmezhető. A szervezet a brit belpolitika egy olyan faktoraként lépett föl, amely az 1876–1878-as bolgár agitáció modernizált örököseként tüntette fel magát, s közvetlen célja volt a brit közvélemény Balkán-képének a formálása, illetve a külpolitikai döntéshozatal befolyásolása.

Leften Stavrianos a szervezetről írt tanulmányát e sorokkal nyitja: „*Furcsa paradoxon, hogy oly keveset tudunk arról a szervezetről, amely alapításától kezdve [...] oly kiemelkedő szerepet játszott a balkáni ügyekben [...]*.”² Tanulmányomban e hiányosság részleges megszüntetésére teszek kísérletet. Elsődleges célom, hogy bemutassam, hogy a Balkan Committee milyen szerepet játszott a macedóniai reformok (1903–1908) idején, milyen eszközökkel próbálta meg célkitűzéseit érvényesíteni a közvéleményben, illetve a brit kormányzattal szemben, valamint feltárni, hogy a lobbicsoport által képviselt vélemények milyen szellemi háttérből táplálkoztak. A Committee tevékenységének bemutatása előtt röviden összefoglalom a brit Balkán-kép fejlődésének legfontosabb állomásait, valamint a műrzstegi programot kiváltó okokat.

1 A Balkán-kép értelmezését és fejlődését leíró munkákra lásd: Todorova, 2009; Said, 2000; Sundhaussen, 1999; Goldsworthy, 2013; Michail, 2011; Drapac, 2010; Wolf, 1994.

2 Stavrianos, 1941. 258.

A brit Balkán-kép fejlődése

A felvilágosodás idejére Európa gazdasági, kulturális centruma Nyugat-Európába helyeződött át. A korszak gondolkodói két, egymást kiegészítő s egyben szembeállítható földrajzi-kulturális egységet alkottak meg: Nyugat- és Kelet-Európát.³ Ezen két entitás szembeállítása révén vált megfogalmazhatóvá egy *civilizációs mérőskála*, ennek tetején a nyugat-európai értékrendszer vagy civilizáció állt, amelynek ellenpólusa a *visszamaradott és barbár Kelet* lett.⁴ A felvilágosodás alapeszményeinek – mint a *jó kormányzat*, a *törvények uralma*, az *egyén szabadsága* – nyugati mércével mért hiányát az Oszmán Birodalom *elmaradottságának*, *keleti despotizmusának*, *barbárságának* bizonyítékeként értelmezték a nyugati szemlélők.⁵

Miután a napóleoni háborúk összeurópai problémává emelték a keleti kérdést, Nagy-Britannia jelenléte a Földközi-tenger keleti medencéjében megerősödött. Az első konfliktus, amely a térségre irányította a brit figyelmet, a görög szabadságharc (1821–1829) volt. A nyugat-európai *filhellén* mozgalom megismertette a brit közvéleménnyel a török mészárlásokat, amelyek közfelháborodást váltottak ki. A mozgalmat többek között olyanok képviselték, mint Lord Byron és Percy B. Shelley, akik a balkáni nemzeti küzdelmeket hosszú távon a jó és a zsarnok harcaként abszolutizálták.⁶ A filhellének a 19. századi görögökben az ókori hellének közvetlen leszármazottait vélték felfedezni, a Nyugat-Európában lévő, polgárosodott görög kolóniákra jellemző magatartásformákat, mint a tanulásra és kereskedelemre való hajlandóság, kivétítettek az újkori Görögország lakóira.⁷ A korabeli filhellén írók és történészek nemcsak felelevenítették a görög–török, jó–rossz, illetve keresztény–muszlim dichotómiákra építő sztereotípiákat, hanem egy igen modern szemlélettel aktualizálták ezeket: az ipari-kapitalista Nyugat állt szemben a passzív, kizsákmányolandó *keleti* piacokkal.⁸

A görög szabadságharcot követő időszak a Balkán-félszigeten viszonylag nyugodt periódust hozott, amelyet csak a krími háború (1853–1856) szakított félbe, bár leginkább csak a dunai fejedelemségekben volt érezhető hatása. Az oszmán viszonylatban kiegyensúlyozott időszak kedvezett a brit gazdasági befolyás megerősödésének, s alapvetően ez határozta meg e szűkebb periódus brit szemléletét is. Az Oszmán Birodalom nemcsak egy stratégiai tényező volt az orosz előrenyomulással szemben, hanem a brit gazdaság szempontjából is fontos területté vált. Ez párosult azzal, hogy az Oszmán Birodalmon belül is megindult egy reformfolyamat, a *Tanzimat*,⁹ amely a külső szemlélőket arról győzte meg, hogy a birodalom keresztény alattvalóinak helyzete jelentősen javulni fog, ami hozzájárulhat az

3 Wolf, 1994. 5.

4 Uo. 13.

5 Çirakman, 2001. 58.

6 Goldsworthy, 2013. 45.

7 Miliori, 2002. 133.

8 Uo. 135.

9 A korabeli oszmán politikai terminológiában a *Tanzimat* nem reformot, hanem az oszmán államapparátus és infrastruktúrájának átszervezését jelentette. Az oszmán uralom alatt élő keresztények jogaira vonatkozó reformot az *islahat* szó jelölte. A fogalmi tisztázatlanság súlyos félreértéseket okozott az oszmánok és a nyugat-európai szemlélők között. Lásd: Gürpinar, 2012. 356–357.

oszmán állam stabilizálódásához is. A britek közül is sokan vélték úgy, hogy a reformok hosszú távú hatása és morális alapja valóban pozitív változást hozhat.¹⁰

Az 1860–1870-es évek eseményei a brit percepciók fókuszának változását hozták. Egyrészt az oszmán reform kifulladás 1870-es évekre, sőt maga az állam pénzügyi csőd közeli állapotba került, ami a nyugati hitelezők szemében korántsem volt biztató. Ezzel szoros összefüggésben a brit liberális értelmiségben generációváltás ment végbe, az új nemzedékből hiányzott már a krími tapasztalat, s az oszmán reformok sikertelenségét korántsem nézték olyan megbocsátóan. Ennek a percepciócsúszásnak a jól megragadható pontja a nagy keleti válság (1875–1878) időszaka volt. A válság idején kitört bolgár lázadást az oszmán katonaság és az irreguláris csapatok (*bási-bazuk*) olyan kegyetlenséggel fojtották el, hogy a nyugat-európai közvélemény élénken tiltakozni kezdett.

A liberális ellenzék vezetője, William E. Gladstone az 1876-os *Bulgarian Horrors and the Question of the East* című pamfletjében fejtette ki ezzel kapcsolatos nézeteit, amelyben a Disraeli-kormány törökbarát politikáját kárhóztatta. Az írás a viktoriánus Anglia legnagyobb társadalmi vitáját gerjesztette a külügyekről.¹¹ A cikk érdeme, hogy a szigetországban elkezdtek megkérdőjelezni azt a külpolitikai alapelvet, miszerint a brit érdekeket a térségben csak az oszmánok révén lehet megvédeni.¹² Gladstone keletikérdés-olvasata a tekintetben is új volt, hogy morális alapelveket épített bele, azaz a nagyhatalmak erkölcsi felelősségének tekintette, hogy az oszmán uralom alatt élő keresztényeket felszabadítsák. Ugyanakkor a bolgárok melletti agitáció nem csupán egy liberális külpolitikai programot jelentett, annak belpolitikai vonatkozásai legalább olyan fontosak voltak. Az oszmán uralom visszasságainak, az atrocitásoknak bemutatásával a liberálisok egyfajta önmeghatározásukat adták az oszmánokkal, illetve az őket támogató konzervatívokkal szemben. A balkáni ügyek támogatása ekkortól válik a brit liberálisok egyik fontos tevékenységévé, ami kiválóan összekapcsolhatóan bizonyult saját alkotmányos vagy egyéb liberális belpolitikai célkitűzéseikkel.¹³ Az elnyomott kis nemzetek iránti érdeklődés és „felszabadításuk” azonban még Gladstone szerint sem jelentett egyet a nemzeti önrendelkezés támogatásával.¹⁴ Inkább jelentette ez az európai koncert által kikényszerített reformot, amely során az Oszmán Birodalom keretei között megvalósul a balkáni népek *Home Rule*-ja.¹⁵ A nagy keleti válság és az azt követő időszak döntő fontosságú volt a Balkan Committee tagjaira nézve, hiszen többségük ekkor és ebben a szellemi atmoszférában szocializálódott.

A 19. században nagy népszerűségnek örvendő útleírásban, az *Eothenben* Alexander Kinglake azt írja, amikor Zimonynál átlépte a határt, úgy érezte, egy tel-

10 Uo. 349.

11 Michail, 2011. 4.

12 Drapac, 2010. 32.

13 A Balkán és a liberális célkitűzések összefonódását jól illusztrálja egy 1904-ben megjelentetett kötet, amelyben a – Balkan Committee-hoz is köthető – szerzők olyan témákat járnak körbe, mint az angol urbanizáció jelenségei, az írkérdés, a hit és a hazafiasság összeegyeztethetősége vagy a macedóniai helyzet, azaz a radikális liberálisok által legfontosabbnak tartott politikai kérdések. Oldershaw, 1904.

14 Perkins, 2014. 11.

15 Uo. 60.

jesen más civilizáció területére ért, és „maga mögött hagyta Európát”.¹⁶ Másrésről a britek többsége számára a Balkán továbbra is egy olyan színtér maradt, ahol csupán „törökök (mind muszlimok és rosszak) és macedóniaiak (keresztények és erényesek) laknak”.¹⁷ A britek szemében a Balkán a *Kelet* egy sajátos jegyekkel rendelkező alegysége maradt még a 20. századi első évtizedében is. Habár általában az oszmán uralom alatt élő elnyomott kis népek álltak a brit liberális szimpátia közép-pontjában, az egyes szerzők a különböző népeket jellegzetes, fizikai-szellemi karakterjegyekkel ruházták fel, amivel osztályozták és hierarchiába rendezték őket, nem utolsósorban pedig ily módon számos sztereotípiát elterjesztőivé váltak. Ez a gondolkodásmód a Balkan Committee tevékenységében is megjelent, a rangsor tetején a bolgárok álltak. Később ennek súlyos következményei lettek a szervezet hatékonyságára nézve, valamint az 1912–1913-as Balkán-háborúk idején ez okozta a szervezet felaprózódását a nemzeti törésvonalak mentén.

A Balkan Committee megalakulása

Mielőtt bemutatnám a Committee tevékenységét a macedóniai reformok idején, érdemes röviden összefoglalni, hogy alapítója, Noel Buxton milyen személyes impulzusok nyomán határozta el magát a lobbicsoport megalapítására. Buxton egy hagyományosan *whig* családban született 1869-ben, ami alapjaiban befolyásolta későbbi nézeteit. Apai ágon dédapja, Thomas Fowell Buxton a brit abolicionista mozgalom meghatározó alakja volt, aki még a *The Liberator* becenevet is elnyerte.¹⁸ Ez a családtörténeti örökség nagyban hatott az ifjú Noelre, annál is inkább, minthogy a korabeli liberális felfogás szerint egy elnyomó idegen uralom a rabszolgaság egyik formájaként is értelmezhető volt.¹⁹ Így az oszmán uralom alatt élő keresztények kitűnően párhuzamba állíthatóak voltak a rabszolgaság intézményével. Édesapja, Thomas F. Buxton, aki Ausztrália kormányzója volt 1895–1898 között, a nagy keleti válság idején felháborodva nézte a Disraeli-kormány törökbarát politikáját, egyértelműen Gladstone támogatói közé tartozott. Édesanyja, Victoria mélyen vallásos volt, gyermekeit így ennek megfelelő nevelésben részesítette.

A vallás egy másik fontos szál Buxton és a Balkan Committee létrejöttének kapcsolatában: etoni tanulmányai idején még jobban a vallás felé fordult, így ismerkedett meg Charles Gore-ral, a későbbi westminsteri kanonokkal, aki majd szintén a Committee tagságát erősíti. Gore révén szembesült a korabeli Nagy-Britannia szociális problémáival, a városi szegénység mindennapaival, s ezáltal találkozott ha-

16 Kinglake, 1845. 1. „I had come, as it were, to the end of this wheel-going Europe, and now my eyes would see the Splendour and Havoc of the East.” Vö. Durham, 1905. 110. „The soft Servian accent rang familiarly in my ears, West Europe faded away like a dream, and I plunged into the Near East and the whirlpool of international politics.”

17 Durham, 1905. vii.

18 Anderson, 1952. 17–21.

19 Perkins, 2014. 48.

sonló gondolkodású, a szociális reformok mellett elkötelezett személyekkel, akik utóbb Buxton lobbicsoportjának alapját adták. A londoni szegénység feltérképezése során került a Charles Masterman köré szerveződő társaságba. *The Heart of the Empire* címmel egy könyvet is megjelentettek a kérdésről, olyan szerzőgárdával, mint Masterman, Buxton, George Trevelyan, Reginald Bray, F. W. Lawrence, valamint a későbbi történész, George Peabody Gooch.²⁰

Az etoni évek után Buxton világ körüli útra indult, a Balkánon azonban 1899-ben járt először.²¹ Az ott tapasztaltak megdöbbenették Buxtont, aki az utazás után négy évet töltött a balkáni ügyek mélyebb megismerésével. Testvérével, Charles Roden Buxtonnal elszánták magukat egy olyan szervezet létrehozására, amely nyomást gyakorol a brit kormányra a macedóniai reformok érdekében.²² Ennek eredményeként megszületett a Balkan Committee.²³

A szervezet még az Illés-napi felkelés előtt ismertette programját a *Manchester Guardian* 1903. július 28-i számában. E szerint elsődleges céljuk, hogy jobban megértessék az európai Törökországban (*Turkey-in-Europe*) uralkodó helyzetet, újjáélesszék a közérdeklődést a balkáni népek sorsa iránt, amelyet a humanizmus mellett az „a felelősség is megkövetel, amelyet ez az ország magára vállalt a berlini egyezményben”. Előadások és a sajtó útján, továbbá parlamenti felszólalásokon keresztül kívántak „nemcsak pontos információkat szerezni, hanem elterjeszteni” is azokat.²⁴

Buxton a Committee megszervezésekor személyes kapcsolataira támaszkodott, valódi célja az volt, hogy létrejöjjön egy olyan elismert közszereplőkből és tudósokból álló tagság, amelynek a véleményét a kormány nem hagyhatja figyelmen kívül. James Bryce kinevezése a szervezet élére is ezt a célt szolgálta, mivel Bryce már rendelkezett korábbi tapasztalatokkal 1876-ból, valamint az 1890-es években napirendre kerülő örménykérdés révén.²⁵ Emellett az 1880-as években a

20 Anderson, 1952. 31.

21 Buxton, 1929. 49. Ebben a művében Buxton a Balkánon tett első látogatásáról általánosságokat ír, sőt csupán a legtöbb utazó által felsorolt toposzok jelennek meg, mint a *középkori viszonyok, jó keresztények, korrupt muszlimok, vad albánok*. Macedóniáról, az ottani állapotokról szinte semmit sem ír, ami érthetetlen az életút tükrében.

22 McCormick, 2004. 151.

23 A pontos alapítási dátum tekintetében nem egységes a szakirodalom. Általában az 1903-as Illés-napi felkelés (1903. augusztus 2.) utánra datálják a létrejöttét (például McCormick, 2004. 152.), azonban a Balkan Committee programadó cikke már 1903. július 28-án megjelent a *Manchester Guardian* hasábjain. Victoria Buxton, Noelt idézve ezt írja: „Habár Charlie [Buxton] nem jutott el a Balkánra azelőtt még, hogy a balkáni tevékenységeink már rég előrehaladtak, egyértelműen a Balkan Committee megalapítója volt 1902-ben” (De Bunsen, 1948. 54.). Robert Vogel tanulmányában szintén az 1902. év szerepel a szervezet létrejöttére (Vogel, 1990. 136.). James Bryce, aki a bizottság elnöke lett, 1903. július 5-i levelében fogadta el Buxton felkérését a tisztség betöltésére (idézi: Conwell-Evans, 1932. 3.). Ennek fényében valószínűleg a szervezet már az Illés-napi felkelés előtt informális keretek között működött, ám valószínűnek tartom, hogy az 1902-es sikertelen macedóniai felkelés (Gorna Dzumaja, ma Blagoevgrad) és annak európai visszhangja adta az utolsó lökést ahhoz, hogy a brit politikai élet formális szereplőjévé váljon. Ennek időpontját legkésőbb 1903 júliusának elejére tehetjük.

24 *Manchester Guardian*, 1903. július 28.

25 Bryce szerepéről az örmény mérszárlásokat követő brit agitációban és nyomásgyakorló csoportban (Anglo-Armenian Association) lásd: Salt, 1990. 308–328.

Gladstone-kormány tagja volt, így elnöki kinevezése szimbolikusan mutatja, hogy a Balkan Committee a gladstone-i hagyományok folytatója. Hasonló célja volt annak is, hogy Herbert Gladstone-t, William fiát a Committee alelnökének választották.²⁶ Ennek ellenére Bryce egyik levelében a tagok felkészületlenségére panaszskodik: „Hol vannak azok az emberek, akik velünk működtették a Keleti Kérdés Társaságot [Eastern Question Association] 1876 és 1880 között? Már nincsenek jelen a Képviselőházban. [...] A N. Buxton által összegyűjtött emberek közül sokan ragyogóak, azonban nem rendelkeznek kellő tapasztalattal az ilyen munkához, és ahogy mondd, legtöbbjük újságíró.”²⁷

A Committee által jegyzett kiadványokban szereplő nevek, listák összevetésével megkíséréltem egy taglistát készíteni, melynek segítségével vizsgáltam a szervezet társadalmi összetételét, valamint a tagok pártpreferenciáját, életkorát, társadalmi státuszát. Az általam összeállított névsor bizonyosan nem teljes, továbbá a támogatók között olyanok is lehettek, akik nem jelentek meg az iratokon. Ilyen például James D. Bouchier, a *The Times* balkáni tudósítója, aki egyértelműen a Committee-hez tartozott, de az általam átnézett iratokon egyszer sem szerepel a neve. Ennek ellenére úgy vélem, a meglévő adatok elemzése arányaiban jól illusztrálja azokat a tendenciákat, amelyeket a szervezet tagjaira vonatkoztatott attribútumadatok vizsgálatából állapítottam meg.

A Balkan Committee tagjainak legalább 53%-a a brit Liberális Párt sorait erősítette, 9%-uk a toryk közé tartozott. Jelentős azon tagok száma, akik szorosan kötődtek különböző brit nonkonformista egyházakhoz, valamint a szociális reformok elkötelezett támogatói közé tartoztak, de egyértelműen nem volt eldönthető a pártpreferenciájuk (11% + 25%). Mindemellett véleményem szerint a liberálisokhoz sorolhatóak, az egyetlen ír nemzeti parlamenti képviselővel, Hugh Law-val együtt, mert a szociális reformerek döntő többsége ekkoriban a Liberális Párt radikális soraiból került ki. Emellett, bár Noel Buxton törekedett arra, hogy a szervezet a politikai pártokon átívelő legyen, az 1876-os agitáció óta a Balkán tipikusan a brit liberálisok ügyének számított, amelynek a belpolitikai életben egyfajta toryellenes vetülete is volt. Mindebből megbecsülhető, hogy a Committee legalább kétharmadát liberális értékrendű személyek alkották.²⁸

A Committee tagjait életkori összetételük szerint hét korcsoportba osztottam be. A legdominánsabb korosztály a 31–40 éveseké, amely egyébként politikailag is a legaktívabb volt. Idetartoztak a Buxton fivérek, Henry Brailsford vagy G. P. Gooch. Az 51–60 és a 61–70 éves korosztály 18–18%-ot tesz ki. Előbbi csoport aktivitását tekintve igen vegyes képet mutat, míg utóbbi szintén az aktívabbhoz sorolható. Idetartoztak a Committee elnökei, James Bryce (1903–1905) és John Westlake (1907–1913). A többi korcsoport részaránya és politikai aktivitása alap-

26 Megjegyzem, Herbert Gladstone 1903–1908 között egyszer sem szólalt fel a parlamentben Macedóniával kapcsolatban.

27 Arthur Evans hagyaték, EVA/1/3/6. James Bryce levele Arthur Evansnek, 1903. október 17.

28 James Perkins a Balkan Committee egyik éves jelentésében az általam megállapított arányokkal közel megegyező adatot hoz. A listán szereplő 64 támogató közül 55 liberális, 3 konzervatív és 6 munkáspárti képviselőt talált. Perkins, 2014. 106.

ján viszonylag elhanyagolható. Társadalmi státuszát tekintve a tagság legalább fele a felső középosztályhoz tartozott, de az arisztokrácia aránya is majdnem elérte a 25%-ot.

Az anglikán egyház tagjai nagy számban vettek részt a szervezet munkájában: a Committee prominensebb tagjai között öt érsek is volt.²⁹ Emellett a különböző nonkonformista egyházak is bekapcsolódtak a macedóniai kampányba: a külügyminisztérium iratanyagában egy egész doboz maradt hátra 1903-ból közel száz levéllel, amelyben különböző hitközségek a kormányt erőteljesebb fellépésre ösztönzik Macedóniában.³⁰ A pontosabb kép megrajzolásához azonban további kutatásokra van szükség. Összességében megállapítható, hogy a Balkan Committee egy liberális kezdeményezés volt, amelynek tagjai döntően a felső középosztályhoz tartoztak, s amelyet áthatott egy keresztény ihletésű szociális érzékenység.

Az Illés-napi felkelés és a mürzstegi program

A 19–20. század fordulóján a balkáni kisállamok nemzeti aspirációinak metszéspontjába Macedónia területe esett.³¹ A terület korabeli népessége igen tarka képet mutatott, azonban pontos adatok nem állnak rendelkezésre annak etnikai megoszlásáról.³² A helyzetet tovább bonyolította, hogy a társadalmi fejlődés még nem érte el azt a szintet, hogy a helyi lakosság döntő többsége a modern értelemben vett nemzet, nemzetiség kategóriájában határozza meg önmagát, hanem továbbra is az oszmán időszak alatt megszilárdult vallási keretekben gondolkodott.³³ Ezt az identitásban még képlékeny népességet igyekeztek a szomszédos balkáni államok saját nemzeti közösségeikbe integrálni.

A századfordulón – a forradalmi terrorizmus megjelenésével – azonban a vetélkedés egyre erőszakosabb formát öltött. 1893-ban Szalonikiben fiatal macedóniai értelmiségiek létrehozták a Belső Macedón (és Odrini) Forradalmi Szervezetet (VMRO), amelynek célja az autonómia megszerzése volt. Ezzel szinte egy időben, 1895-ben Szófiában megalakult a bolgárbarát Felső Macedón-Odrini Bizottság, amely Macedónia és Bulgária egyesülését szorgalmazta. A bizottság az országban tevékenykedő különböző macedóniai szervezeteket akarta koordinálni, s a VMRO-ra is szerette volna kiterjeszteni a befolyását. A két szervezet viszonya,

29 Илчев, 2003. 274.

30 FO 96/183.

31 A tanulmányban Macedónia politikai-földrajzi definícióját használom, azaz azt a területet értem alatta, amely az Oszmán Birodalom három vilajetét, a Koszovói (Üszkübi), a Monasztíri (Bitolai) és a Szaloniki vilajetet foglalja magában.

32 A korszakban a statisztikák a nemzeti törekvések egyik eszközeként szolgáltak, így többnyire súlyos torzításokkal terhesek. Husszein Hilmi pasa, Macedónia főkormányzója a reformok miatt végeztetett el egy népesség-összeírást 1904-ben, amely azonban a korábbi oszmán gyakorlat szerint zajlott le, tehát konfessionális alapon rögzítette az adatokat. Ez alapján a következőképp alakult a terület népessége: 1 508 507 muszlim, 896 497 exarchátusbeli, 307 000 patriarchátusbeli, 100 717 szerb és 99 000 aromán. Hacisalihoğlu, 2003. 43.

33 Balogh, 2011. 63.

egy kisebb időszakot leszámítva, feszült volt. Az utóbbiak, a *verhovisták* robbantották ki az úgynevezett Gorna Dzsumaja-i felkelést 1902. szeptember 23-án, amelyet a bolgár katonatiszt, Ivan Concsev tábornok vezetett. A sikertelen felkelés után a VMRO is válaszút elé érkezett a jövőt illetően, azonban a szervezet vezetése korántsem volt egységes. A radikálisabb tagok azt a következtetést vonták le a sikertelen felkelésből, valamint a nagyhatalmi beavatkozás elmaradásából, hogy céljaikat csak még szélsőségesebb eszközökkel érhetik el, azaz európai tulajdonok elleni merényletekkel provokálhatják ki az intervenciót.³⁴ 1903 tavaszán több támadást is intéztek különböző kulcsfontosságú pontok ellen, de a legnagyobb visszhangot az áprilisi szaloniki merényletsorozat váltotta ki.³⁵

Az 1903-as év eseményei által keltett feszültségek a nyár folyamán olyan méretet öltöttek, hogy már csak idő kérdése volt egy újabb lázadás. A VMRO végül augusztus 2-án robbantotta ki az úgynevezett Illés-napi felkelést a Monasztiri vilajetben.³⁶ A kezdeti sikereket követően a felkelőket az oszmán csapatok fokozatosan visszaszorították, és szeptember végére az oszmán katonaság gyakorlatilag felszámolta a mozgalmat. A brit konzulok jelentéseiből jól látható, hogy a felkelésnek nagyon rosszak voltak a kilátásai. Francis Plunkett bécsi brit követ információi szerint a felkelők erőforrásai kimerülőben vannak, s csupán „az utolsó őrjöngő próbálkozásnak vagyunk szemtanúi az összeomlás előtt”.³⁷ A felkelés egyik központjának számító Krusevót, ahol rövid ideig egy „köztársaság” is létrejött,³⁸ augusztus 12-én az oszmán csapatok elfoglalták. Nicholas O’Conor konstantinápolyi brit követ erről szóló táviratában már látszik, hogy az oszmán hadsereg, valamint a hozzájuk csatlakozó irreguláris alakulatok hatalmas pusztítást végezve szerzik vissza a várost: „366 házat, 263 boltot, templomokat raboltak ki és égettek le a csapatok a [város] patriarchista negyedében – a bolgár negyedet és lakóit megkímélték, vesztegetést gyanítanak” – írta jelentésében.³⁹

A Macedóniából érkező hírek a nyugat-európai sajtóban egyre gyakrabban számoltak be a felkelést leverő katonaság kegyetlenségeiről, elkövetett atrocitásairól, amire a nyugati közvélemény hagyományosan érzékeny volt. A londoni *The Times* hasábjain is vissza-visszatértek az atrocitásokról szóló hírek, amelyek szerint válaszul a felkelők gerilla-harcmodorra a katonaság „földműveseket, nőket és gyerekeket mészárolt le”.⁴⁰ A Balkan Committee igen gyorsan reagált ezekre a hírekre, s már augusztustól kezdve gyűléseket rendezett országszerte, 1903 decemberéig több mint kétszázat.⁴¹ Az egyik legnagyobbat szeptember végén szervezték meg Londonban, ahol a szervezet vezetői felszólaltak a macedóniai keresztények érdekében, valamint azért, hogy a brit kormányt a megfelelő lépések megtételére sar-

34 Mazower, 2005. 265.

35 Uo. 266.

36 A szervezetről és a felkelésről lásd: Perry, 1988; Lange-Akhund, 1998. 118–129.

37 FO 881/8274/189 Sir F. Plunkett to Lansdowne, August 12, 1903.

38 Seres, 2005. 144–162.

39 FO 881/8274/221 Sir N. O’Conor to Lansdowne, August 19, 1903.

40 *The Times*, 1903. szeptember 30.

41 Rastović, 2006. 220.

kallják.⁴² Ezenkívül hamarosan létrehozták az úgynevezett *Macedonian Relief Committee*-t, amelynek a célja adományok gyűjtése, valamint a menekültek közvetlen segélyezése volt, amit Henry Brailsford és felesége, Jane Brailsford szervezett meg.⁴³ Utóbbi egy kórházat is létrehozott Ohridban a menekültek között elterjedő járványos betegségek megfékezése érdekében.⁴⁴ Henry Nevinston a Balkan Committee felkérésére csatlakozott Brailsfordékhoz, majd Nagy-Britannia-szerte adománygyűjtő körútra ment, ahol közel 35 ezer fontot sikerült összegyűjtenie!⁴⁵

Az Illés-napi felkelés és véres megtorlása aktivizálta a nagyhatalmakat is. Az augusztusi események ismét kiélezték a bolgár-oszmán viszonyt, ami háborúval fenyegetett a Balkánon, amit minden nagyhatalom el akart kerülni.⁴⁶ O'Connor Lansdowne-nak augusztus végén írt jelentésében röviden felvázolta a macedóniai helyzetet, rámutatva a bécsi pontok⁴⁷ egyértelmű kudarcára. Ennek ellenére úgy vélte, nem érdemes a vezetést kivenni a Monarchia és Oroszország kezéből, hiszen különböző okoknál fogva ők a legérdekeltebbek a kérdésben, azonban itt az ideje, hogy a többi nagyhatalom is aktívan fellépjen, drasztikusabb és mélyrehatóbb reformokat javasoljon.⁴⁸ Ez a jelentés azért is érdekes, mert alapjaiban a brit külpolitika 1903–1905 között követett alapelveit körvonalazza. Lansdowne támogatta a macedóniai reformokat, azonban azokat az európai koncert, elsősorban pedig a Monarchia és Oroszország vezetésével tartotta megvalósíthatónak.

Mindeközben a Béctől délnyugatra fekvő stájerországi Müritzstegben találkozott Ferenc József osztrák–magyar és II. Miklós orosz uralkodó, hogy egyeztetés a két ország Balkán-politikáját. Az egész szeptemberben folytatott tárgyalásokat végül a müritzstei egyezmény zárta le (1903. október 2-ai dátumozással),⁴⁹ amelyben felvázolták azokat a reformpontokat, amelyekkel orvosolni akarták a macedóniai helyzetet. A tervezet nagyjából az 1902-es szultáni statútumok és a bécsi pontok összegzésének felelt meg. Lansdowne külügyminiszter szeptember 29-én memorandum formájában küldte meg Bécsbe a brit kormány kiegészítő javaslatait, amelyet ugyan Plunkett már nem tudott átadni az osztrák–magyar külügyminiszternek, Goluchowskinak, mert a távirat csak október 1-jén érkezett meg, amikor az osztrák–magyar és orosz delegációk már vadászaton voltak Müritzstegben. A memorandumban a britek első helyen egy keresztény kormányzó kinevezését javasolták, aki nem kötődik sem a berlini egyezmény aláíróihoz, sem a Balkán-félszigethez. Emellett a csendőrséget újjászervező tisztek és tiszthelyettesek szolgálatba állítására, a Macedóniában állomásozó oszmán csapatok csökkentésére, valamint a se-

42 *Manchester Guardian*, 1903. szeptember 22. A tüntetésre szeptember 28-án került sor Londonban, amelyről beszámolt a *The Times* 1903. szeptember 29-i száma.

43 Nevinston, 1935. 141.

44 Durham, 1905. 180.

45 Nevinston, 1935. 154.

46 *Manchester Guardian*, 1903. szeptember 15.

47 A bécsi pontokról lásd: Sowards, 1989. 26.

48 Gooch–Temperley, 1928. O'Connor to Lansdowne, August 28, 1903. No. 12.

49 A tervezetet a Portának csupán október 23-án, a brit kormánynak csak október 24-én nyújtották át. Gooch–Temperley, 1928. Décisions arrêtées pour être transmises sous forme d'instructions identiques aux Ambassadeurs d'Autriche-Hongrie et de Russie à Constantinople. No. 20.

gélyszervezetek munkájának az elősegítésére tett javaslatot.⁵⁰ A londoni orosz és osztrák–magyar konzulok október 5-én arról tájékoztatták Lansdowne-t, hogy javaslatai összhangban vannak a már meghozott döntésekkel, a végleges formáról idejében tájékoztatják.⁵¹

A Porta több mint egy hónapig nem fogadta el a műrzstegi pontokat, mert abban a szultán saját szuverenitásának súlyos korlátozását látta, ám nagyhatalmi nyomásra végül november 25-én beleegyezett az egyezmény feltételeibe. Az oszmán időhúzás végig jellemezte a macedóniai reformok időszakát, hiszen a szultán abban reménykedett, hogy az osztrák–magyar–orosz kooperáció, majd az európai hatalmak egysége tartósan nem tartható fent. A brit közvéleménynél jóval türelme-sebb Lansdowne is már 1903 végén arról panaszkodott, hogy gyakorlatilag a reformok még el sem kezdődtek, a munka máris nagyon lassan folyik. A csendőrség újjászervezéséről azt írta, hogy *„habár már megegyeztek, hogy az olasz kormánynak kell kiválasztania egy tábornokot a főparancsnoksághoz, s az olaszok erre készek is, amint felkéri őket, ám úgy tűnik, a török kormány nehézségeket fog állítani már az első lépéseknél az ügy elé”*.⁵²

A Balkan Committee és a reformok (1903–1905)

A macedóniai reformok tekintetében vita tárgyat képezte a megreformálandó terület nagysága, a csendőrség újjászervezése, majd 1904–1905 fordulójától a vilajetek pénzügyi reformja került előtérbe. 1903 őszétől a Balkan Committee különböző kommunikációs csatornákon keresztül igen aktív munkához látott. Ebben az időszakban a legfontosabb kérdések egyrészről a már említett adománygyűjtő akció és a segélyalap megszervezése, másrészről az osztrák–magyar–orosz reformséma folytonos kritikája voltak. A Committee hálózata ekkoriban volt a legszélesebb, mind a sajtóban, mind a parlamentben ekkor volt a legaktívabb a tagok tevékenysége.

A műrzstegi pontok nyilvánosságra kerülése után a Committee is kifejtette álláspontját a kérdésben. Véleménye szerint a reformokat hatékonyan csak egy olyan európai kormányzó vezényelheti le, aki csak és kizárólag a nagyhatalmaknak felelős. Egy a *The Times*-ban megjelent, Arthur Evans és Noel Buxton által jegyzett cikkben azt fejtegették, hogy Európa *legreakciósabb és önérdekelt* hatalmainak vezető szerepe a reformokban nem lehet célravezető.⁵³ A Committee érvelésében mindvégig erőteljesen jelen volt az a motívum, mely szerint Nagy-Britanniának morális felelőssége a macedóniai helyzet javítása, hiszen a berlini rendezésben maga kardoskodott amellett, hogy a terület ne kerüljön ki a szultán fennhatósága alól. Ennélfogva a szervezet különböző kiadványaiban rendre olyan javaslatokat olvashatunk, hogy a britek lépjenek fel kezdeményezőként a kérdésben, s vegyék rá a

50 FO 881/8276/20 Plunkett to Lansdowne, October 1, 1903. Inclosure in No. 20.

51 Gooch–Temperley, 1928. 64–65.

52 Uo. Lansdowne to O’Conor, December 24, 1903. No. 21.

53 *The Times*, 1903. november 3.

többi hatalmat, hogy olyan reformsémát fogadjanak el, amivel a vilajetek kilátástalan helyzetén valóban javítani lehet.⁵⁴ Érdekes az is, hogy milyen hatalmakra utalnak ezek az írások. A Committee előtt a „valódi liberális hatalmak” egyfajta hármas szövetségének képe lebegett, azaz egy természetes és magától értetődő együttműködést vizionáltak Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország között. Már a *Manchester Guardian* 1903. július 28-i számában közölt programbeszédben tetten érhető az a szándék, hogy „a Franciaországban és Olaszországban működő hasonló célú bizottságokkal kapcsolatban fognak állni”.⁵⁵ Végül meg is valósult egy valódi összefogás: a három országban működő szervezetek prominensebb tagjai egy közös kötetet jelentettek meg, amelyben a Macedóniával kapcsolatos nézeteiket vetétk számba.⁵⁶

A másik fontos platform, ahol a Committee igyekezett hallatni a hangját, a parlament volt. Az Arthur Balfour által vezetett konzervatív kormány és főként Lansdowne külügyminiszter a macedóniai reformok kivitelezését – kiegészítő javaslatok megtételével – elsősorban a Monarchiára és Oroszországra kívánta bízni, alapvetően az európai koncert konfliktuskezelő mechanizmusain keresztül. Mindketten tudták, hogy a brit közvélemény, főleg a döntően liberális Committee, nem fogja hagyni, hogy tétlenek maradjanak a kérdésben. Francis Radovich szerint maga Balfour egyébként nem ellenezte Macedónia kiválását az Oszmán Birodalomból (és Bulgáriával való egyesülését), de csak a megfelelő feltételek teljesülése esetén tartotta elképzelhetőnek.⁵⁷ A Committee szerint Lansdowne-t a valódi lépések megtételétől éppen Balfour tartotta vissza.⁵⁸

A műrzstegi pontok alapján a nagyhatalmak hozzákezdtek a macedóniai csendőrség megreformálásához, egy olasz tábornok, Emilio De Giorgis parancsnoksága alatt.⁵⁹ Emellett további tiszteket és altiszteket küldtek a különböző körzetek egységeinek újjászervezésére, kiképzésére és felügyeletére. Az eredeti 25 fős létszám azonban hamarosan elégtelennek bizonyult a feladat ellátására, valamint a nagyobb hatékonyság érdekében az öt nagyhatalom között körzetekre osztották a vilajeteket.⁶⁰ A tisztek számának növelését a Porta azonban nagyon sokáig elutasította, csak 1905 elején fogadta el azt. A brit parlamentben elsősorban a Committee tagjai tettek fel kérdéseket a csendőrség újjászervezése és a brit szerepvállalást illetően, ami az esetek nagy többségében az osztrák–orosz reformprogram kritizálásával is párosult.

54 Илчев, 2003. 279.

55 *Manchester Guardian*, 1903. július 28. Franciaországban Victor Bérard nevéhez fűződik egy a Balkan Committee-hoz hasonló szervezet létrehozása. A macedónkérdéshez fűződő álláspontjukat ő maga foglalta össze: Bérard, 1904. Olasz részről Luigi Villari neve említhető meg. Lásd: Rodogno, 2011.

56 Villari, 1905.

57 Radovich, 1981. 502.

58 Arthur Evans hagyaték, EVA/1/3/6 James Bryce levele 1903. szeptember 20.

59 A csendőrség megszervezését és reformját már 1879-ben megkezdte az oszmán kormányzat szerte a birodalomban, azonban az állami költségvetés nem tudta biztosítani a működéshez szükséges alapokat. Özbek, 2008. 47–67.

60 Lange-Akhund, 1998. 162.

James Bryce alsóházi felszólalásában a kiküldött tisztek hatáskörére és működési területére kérdezett rá. Ez a két kérdés állandó jelleggel felbukkan a parlamenti naplók oldalain, mivel a Committee egyrészt a tisztek végrehajtó hatalmának hiányát kifogásolta, másrészt a Drinápolyi vilajetre is szeretne volna kiterjeszteni a reformokat. Percy külügyi államtitkár-helyettes Bryce-nak adott válaszában kifejtette, hogy a tisztek csak De Georgis tábornoknak felelnek majd, valamint a megreformálandó terület 19 350 négyzetmérföld,⁶¹ a brit tisztek működési területe pedig a Drámai szandzsák volt.⁶² Lansdowne és Percy a parlament mindkét házában következetesen védelmébe vette a műrzségi programot, valamint a Monarchia és Oroszország vezető szerepét. A felsőházban Lord Newton a reformokat vezető monarchiakat támadta az osztrák–orosz tisztek létszámának növelése kapcsán. Newton interpretációja szerint a tisztek jelenléte ellenére a helyzet Macedóniában csak rosszabb lett, a tisztek számának emelése, ami a többi nagyhatalommal való egyeztetés nélkül történt, „újabb bizonyíték [...], hogy Ausztria és Oroszország csak a saját érdekeinek megfelelően cselekszik, azzal az alapvető és esetleges céllal, hogy a megfelelő pillanatban felosszák a területet egymás között”.⁶³ Válaszában Lansdowne cáfolta a két ország erre vonatkozó szándékait, sőt a macedóniai helyzet fokozatos javulásáról számolt be.⁶⁴ A csendőrség reformja valóban hozott részleges, ám nem látványos sikereket. 1904 és 1908 között 156 török tisztet mentettek fel a szolgálat alól, közülük 103-at már 1904–1905 folyamán. Csendőrséghez tartozó kiképző iskolák, állomások jöttek létre, a korrupt vagy alkalmatlan tiszteket leváltották vagy áthelyezték más körzetbe.⁶⁵

Az egyik leghevesebb parlamenti vitára 1905 februárjában került sor a király beszédét követően. Ebben számos, a Balkan Committee-hez köthető képviselő szólalt fel, tulajdonképpen egyfajta összefoglalóját adva az elmúlt két esztendő eseményeinek. A felszólalók többsége további lépések megtételét sürgette, sőt indirekt módon egy autonóm Macedónia létrehozását is körvonalazták. Stevenson képviselő szerint elérkezett az idő, hogy a reformok végrehajtását egy, a nagyhatalmaknak felelős kormányzó kezébe adják.⁶⁶ John H. Kennaway és Edmund Fitzmaurice arról beszéltek, hogy a helyzet sokkal aggasztóbb a tartományokban, mint 1900-ban volt. Utóbbi arra is igyekezett rámutatni, hogy „aki ismeri azokat a vidékeket, amelyek egykor a Porta közvetlen uralma alatt álltak, de ma független államok a Balkán-félszigeten, egy pillanatra sem habozhat elismerni, hogy ezen országok fejlődése nemhogy figyelemreméltó, hanem fenomenális volt!”. Ebből arra következtetett, hogy a jó kormányzat (és fejlődés) csak akkor érhető el, ha megszüntetik a Porta

61 Ez hozzávetőleg 50 116,3 négyzetkilométert jelent. A három vilajet területét általában 65 ezer négyzetkilométerre szokták becsülni (Jelavich, 1996. 83.). Ugyanakkor a reformokat nem vezették be a három vilajet teljes területén, mivel a privilégiumait féltő albán lakosság azokat korántsem fogadta kedvezően. Ez az oka, hogy a felszólalásban megjelölt terület kisebb, mint a vilajetek összterülete.

62 PD-HC, 25 April 1904. Vol. 133. c. 1047. A kérdésre lásd még: PD-HC, 4 May 1904. Vol. 134. c. 382. és PD-HL, 5 August 1904. Vol. 139. cc.1097–1100.

63 PD-HL, 5 August 1904. Vol. 139. c. 1097.

64 Uo. c. 1100.

65 Lange-Akhund, 1998. 192.

66 PD-HC, 27 February 1905. Vol. 141. c. 1347.

beavatkozását a közvetlen közigazgatásba.⁶⁷ Hugh Law Nagy-Britannia morális felelősségét tárta a Ház elé beszédében. *„Az összetört szívek és elszenesedett gerendák [roottrees] Macedóniában, a hontalan bolyongók százai, a nők, akiket őrlületbe kergettek a török katonaság tettei – mindezen nyomorúság Nagy-Britannia ajtója előtt hever.”*⁶⁸

A beszédekre a külügyi államtitkár-helyettes, Percy reagált egy hosszú válszban, amelyben beszámolt a képviselőknek a macedóniai reformok állásáról. Ebben kitért arra, hogy a Porta elé fognak tární egy pénzügyi reformprogramot is, amelynek részleteiről még egyeztetéseket folytatnak. Alapvetően ezúttal is védelmére kelt a műrzstegi programnak, mint rámutatott, a csendőrség megszervezéséhez Krétán három évre volt szükség, míg a mostani séma csupán egy éve kezdődött el.⁶⁹ Ennek kapcsán elég hevesen kritizálta a felszólaló képviselőket: *„A tisztelt tagjai az ellenzéknek, akik oly előszertettel festik le a török közigazgatást mint a korrupció Augiász-istállóját, kellene az utolsóknak lenni, akik arra panaszkodnak, hogy a [hivatalok] megtisztításának folyamata nem fejeződött be egyetlen nap alatt.”*⁷⁰ A Percy válaszáat hevesen bíráló képviselők után maga a miniszterelnök, Balfour szólalt fel a kérdésben. Véleménye szerint a macedóniai helyzet leghatékonyabb rendezése az európai koncert működésén keresztül lehetséges csupán, minden önálló brit lépés csak rossz irányba terelné a dolgok alakulását. A vita lezárásaként nyíltan szembement a Balkan Committee állásfoglalásával is, mint mondta, *„azok a terhek, amelyeket ez az ország magán visel, már eléggé nagyok, s ez a kormány semmi esetre sem fogja azokat tovább terhelni egy őrült, filantropikus, kalandorpolitikával a Közel-Keleten”.*⁷¹

A nagyhatalmak a macedóniai reformok finanszírozása érdekében egy pénzügyi ellenőrző-tanácsadó testület felállítását is megpróbálták elérni a Portánál. Mika Sounpää finn történész szerint ez elsősorban brit kezdeményezés volt, és összefüggött az egész oszmán vámszolgálat megreformálásával.⁷² A testület célja az volt, hogy a vilajetek bevételeit kezelje és ésszerűen felhasználja a reformok kivitelezéséhez, a közigazgatásban dolgozók kifizetéséhez, valamint a vilajetek pénzügyi deficitjének csökkentéséhez, amely 1905-ben már elérte a 600 ezer török fontot.⁷³ A pénzügyi reform megvalósításában kiemelkedő szerepe volt Lansdowne-nak is. 1905-ben a Monarchia és Oroszország két évre szóló mandátuma a végéhez közeledett, s a brit külügyminiszter elérkezettnek látta az időt, hogy a többi nagyhatalom is aktívabb szerepet játsszon a reformok kivitelezésében. Ezt a nagyhatalmaknak címzett körjegyzékében fejtette ki, ahol többek között a pénzügyi reformokat illető tervezetek összehangolását javasolta.⁷⁴ A Porta természetesen ellenezte a terveze-

67 Uo. c.1361.

68 Uo. c.1369.

69 Uo. c.1376.

70 Uo.

71 Uo. cc.1394–1395.

72 Sounpää, 2015. 389–390. A tanulmány rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok Rácz Andrásnak.

73 Lange-Akhund, 1998. 292.

74 CAB/37/76/68 Draft or Letter to Count Benckendorff and Count Mensdorff.

tet, de egyúttal a vámtarifa 8%-ról 11%-ra való emelését követelte a hatalmaktól 1905. február 15-én.

Az év döntően a Porta és a nagyhatalmak közötti diplomáciai tárgyalásokkal telt a pénzügyi reformokat illetően. A Porta októberben továbbra is hevesen tiltakozott a külföldi pénzügyi delegátusok macedóniai jelenléte és a helyi közigazgatásba való beavatkozásuk ellen.⁷⁵ A nagyhatalmak kollektív jegyzékekkel próbálták nyomást gyakorolni az oszmánokra, azonban folyamatos elutasításba ütköztek. A pénzügyi bizottság elfogadtatása érdekében egy flottademonstrációt kezdtek szervezni, az ötlettel Lansdowne és Balfour is egyetértett.⁷⁶ Miután az öt hatalom megegyezett az erődemonstrációról, és a figyelmeztető jegyzékek ellenére a Porta továbbra sem engedett, 1905. november 26-án az európai hatalmak hadihajói felvonultak a Dardanellákhoz. A Porta végül december 5-én engedett a nagyhatalmi nyomásnak és elfogadta a pénzügyi bizottság felállítását, sőt 12-én meghosszabbította a főkormányzó, a civil tanácsadók és csendőr-parancsnok (*Général-Réorganisateur*) megbízási idejét is.⁷⁷ A pénzügyi reform elfogadása egyben azt is jelentette, hogy a Monarchia és Oroszország elvesztette kizárólagos pozícióját a macedóniai reformok irányításában, s helyette egy öthatalmi reformprogram kezdett kibontakozni.

A Balkan Committee ezt egyértelműen sikerként könyvelhette el, sőt bizonyos értelemben a szervezet elért működése csúcsára. 1905 vége nemcsak a macedóniai reformokban hozott fordulatot, hanem a brit belpolitikai életben is. A decemberben tartott országos választásokon vereséget szenvedtek a konzervatívok, és Henry Campbell-Bannerman alakíthatott kormányt a liberálisokkal. A Balkan Committee prominensebb tagjai közül néhányan magas kormányzati pozícióba kerültek, ami végül nem a szervezet befolyásának növekedését hozta, hanem hosszú távon a tagok aktivitását csökkentette. James Bryce először Írországiért felelős államtitkár, 1907-ben pedig Nagy-Britannia washingtoni nagykövete lett. Herbert Gladstone a belügyminisztériumban kapott szerepet, Edmund Fitzmaurice külügyi államtitkár-helyettes lett, R. B. Haldane pedig a hadügyminisztérium élére került. Habár a Committee támogatói maradtak, érthető módon nem tudtak olyan súllyal részt venni annak munkájában, mint korábban. Az 1905-ben időközi választáson parlamentbe került Noel Buxton a decemberi választásokon vereséget szenvedett, így 1910-ig ő sem tudta képviselni a Committee érdekeit az alsóházban. Mindemellett a döntően liberális tagságú Committee nemigen mehetett szembe az éppen megválasztott liberális kormánnyal, ami lehetővé tette az új külügyminiszternek, Edward Greynek, hogy a közvéleménytől függetlenebb külpolitikát folytathasson. A várakozások ellenére Grey nem érvényesítette a Committee nézeteit a brit Macedónia-politikában, alapvetően elődje politikáját folytatva az európai koncert mechanizmusain keresztül támogatta a reformokat.⁷⁸

75 Gooch-Temperley, 1928. O'Connor to Lansdowne. October 21 1905. No. 43.

76 Uo. Lansdowne to Mr. Spring-Rice. November 6 1905. No. 61.

77 Sowards, 1989. 63.

78 Samardijev, 2002. 25.

A Balkan Committee és a reformok (1906–1908)

A nagyhatalmak mindeközben számos problémával szembesültek Macedóniában. A már korábban elfogadott csendőrségi és pénzügyi reform kivitelezése lassan haladt előre. Előttük hevert a török vámtarifa emelésének a kérdése, valamint az osztrák–oroszigazságügyi reform tervezete is. Közben Macedóniában a helyzet egyre sötétebb képet mutatott. Az alapvetően bolgár megmozdulásnak tekintett Illés-napi felkelés, valamint a remény, hogy a mürzstegi program 3. pontja előírányzata szerint esetleg a közigazgatási határokat az etnikai megoszlásnak megfelelően módosítani lehet, aktivizálta a területre áhító környező államokat is. 1904 tavaszától nemzeti alapon szerveződő gerillacsapatok szivárogtak át Macedóniába, hogy felvegyék a harcot mind az oszmán erőkkal, mind a rivális, más nemzetiségű bandákkal. Ez a küzdelem, amelyet a görög történetírás *macedón harc* (1904–1908) néven tart számon, az egyik tényező, amely jelentősen korlátozta a nagyhatalmi reformprogram sikeres kivitelezését a vilajetekben.⁷⁹

A török vámtarifa emelésének elfogadása fontos előfeltétele volt annak, hogy a nagyhatalmak további reformokra tudják rákényszeríteni a Portát. A Monarchia és az oroszok tulajdonképpen azonnal elfogadták a török javaslatot, azonban a nagyobb kereskedelmi érdekekkel rendelkező nagyhatalmak nehezebben adtak zöld utat a módosításnak. Nagy-Britanniában az új liberális kormánynak is komoly fejtörést okozott a kérdés. Edward Grey egyrészt segíteni akarta a reformokat, azonban a szabad kereskedelmet támogató liberális kormány államtitkáráként nehezen mondhatott igent egy, a brit kereskedelmet mélyen érintő vámemelésre. Másrészről meg kellett felelnie azoknak is, akik a macedóniai keresztényeket képviselték, elsősorban itt a Balkan Committee-ra kell gondolni. A tarifaemelés a parlamentben csak úgy igazolhatta, ha kilátásba helyezi, hogy a brit kereskedelmi érdekek valamilyen módon kompenzációra számíthatnak, illetve ha garantálja, a megnövekedett bevételek nagy része a macedóniai vilajetekbe fog áramlani.⁸⁰

A Committee természetesen különböző fórumokon felszólalt a kérdésben, azonban – ahogy Grey is helyesen látta – a tarifaügy jóval túlmutatott Macedónián, ami a szervezet hatékony fellépését csökkentette. A Committee csak abban az esetben támogatta az illetéknövelést, ha a brit kormány megfelelő garanciákat kap arra, hogy az így befolyt pluszjövedelmeket nem a túl nagy oszmán katonai kiadások fedezésére fordítják, valamint a Porta garanciákat ad, hogy csökkenti a Macedóniában állomásozó csapatok számát és bevonja a Drinápolyi vilajetet is a reformokba.⁸¹ A szervezetnek írt válaszban a *Foreign Office* leszögezte, amíg a kereskedelemre és a vámok felhasználására nézve nem kapnak az oszmánoktól kielégítő biztosítékokat, nem hagyja jóvá a tarifaemelést.⁸² A parlamentben attól is tartottak, hogy a megnövekedett bevételeket az oszmánok a bagdadi vasút további építéséhez fogják felhasználni. Rees képviselő leszögezte, hogy a kormány csak úgy en-

79 A *macedón harc*ról lásd: Lange-Akhund, 1998. 201–269.; Livianos, 1999. 195–221.

80 FO 800/79/15 Grey to O'Connor. 15 February, 1906.

81 FO 371/149/11030 The Balkan Committee to Sir E. Grey. 27 March 1906.

82 FO 371/149/11030 Foreign Office to the Balkan Committee. 6 April 1906.

gedheti meg az illetéknövelésből származó jövedelmek felhasználását, ha garanciákat kap arra nézve, hogy a Perzsa-öböl menti szakasz megépítésének jogát a britek kapják meg.⁸³ A kérdés ekkorra már lezárult, a nagyhatalmak hosszas tárgyalások után (1907. április 25.) végül zöld utat adtak a 3%-os vámemelésnek, azzal a kikötéssel, hogy az így befolyó pluszjövedelem 75%-át Macedóniára kell fordítania az oszmán kormánynak.⁸⁴

A vámtarifaügyet leszámítva úgy tűnt, hogy a macedóniai helyzet és maga a Balkan Committee is egyre inkább háttérbe szorul mind a *Foreign Office*, mind a közvélemény szempontjából. Grey Macedóniára irányuló politikája alapvetően a be nem avatkozásra és az európai egyetértésre épült, idővel pedig a világpolitikában lezajló események a macedón problémát átmenetileg másodlagos kérdéssé tették.⁸⁵ A sajtó is igen megosztott volt mind a balkáni eseményeket, mind a Balkan Committee tevékenységét illetően.⁸⁶ Leften Stavrianos szerint Grey „alapvetően érdektelen volt a macedónkérdéssel kapcsolatban, nehogy megsértse a muszlim közvéleményt Egyiptomban”.⁸⁷ Néhány kortárs is felvetette, hogy a birodalmi paradigma az, amely visszatartja Nagy-Britanniát az erőteljesebb lépések megtételétől, hiszen „Indiában megpróbálja a muzulmán közvélemény támogatását maga mögött tudni a hindu nemzeti mozgalom féken tartása érdekében, ezért óvatosan kerül minden konfliktust egy muzulmán hatalommal”.⁸⁸ Saját maguk és a macedón ügy elszigetelődésének elkerülése érdekében a Balkan Committee 1907-ben egy erőteljes kampányba kezdett, amelyet az újonnan megválasztott elnök, John Westlake vezetett.⁸⁹

A reformok ezen szakaszában a Monarchia és Oroszország a vilajetek igazságügyi szervezetét kívánta megreformálni, aminek pontos kereteiről a nagyhatalmak és a Porta már szokásosnak mondható módon hosszas tárgyalásokat folytattak. A Balkan Committee hiábavalónak tartotta a nagyhatalmak erre tett erőfeszítéseit, mert – ahogy a műrzstegi előírások eddig – az igazságügyi reform sem lesz hatékony és eredményes véleményük szerint. Ehelyett a nagyhatalmakat arra hívta fel, hogy éréjk el a Portánál a reformapparátusban tevékenykedő tisztek és tanácsadók végrehajtó hatalmának elismerését.⁹⁰ A Balkan Committee a Macedóniában kibontakozó nemzeti ellentéteket, illetve a reformok sikertelenségét a törökök műveként

83 PD-HC, 23 July 1907. vol. 148. c. 1356.

84 Lange-Akhund, 1998. 300.

85 Erről lásd: Ormos-Majoros, 1998. 190–197.

86 Az általam áttekintett napilapok, folyóiratok közül egyértelműen a Committee mellett foglalt állást a *Manchester Guardian* és többnyire a *Daily Mail* is. A kezdeti támogatás után a *The Times* a kormányzat álláspontját képviselve egyre kritikusabb hangvétellel írt a szervezetről. Jo Ann Chandler munkájában szélesebb spektrumban vizsgálta a nagy-britanniai lapok *Balkan Committee*-hez fűződő attitűdjét. A liberális lapok (például a *Westminster Gazette*) általában pozitívan, a konzervatív lapok viszont, mint a *Pall Mall Gazette*, a *Morning Post* vagy a *The Spectator*, kritikusan viszonyultak a Committee-hez. Lásd: Chandler, 1967.

87 Stavrianos, 1941. 260. Stavrianos állításának ellentmond, hogy a Committee egyik röpiratán szerepel Sir Edward Grey neve a támogatók között. Илчев, 2003. Dok. 5.

88 *The Nation*, 1907. január 24.

89 Symonds, 1914. 111.

90 *Manchester Guardian*, 1907. február 4.

interpretálta, s a macedón harcban valóban részt vevő bolgár, görög vagy szerb bandák tevékenységét sosem kritizálta.⁹¹

Noel Buxton és testvére, Victoria De Bunsen akkoriban megjelentettek egy rövid pamfletet a térségben tett utazásukról, amelyben a macedóniai állapotokat festették le. Erőteljesen kritizálták a reformokat, azok lassúságát és eredménytelenségét, aminek az okát abban látták, hogy „a már ismerős komédia játszódik le ismételtelen, amelyben a megkötött kezű európaiakon a török csak kacag”.⁹² A kiadványban meggyilkolt macedóniai földművesekről közöltek fényképeket, amelyeket azszal kommentáltak, hogy a reformok idején az erőszak és a bűnözés hatalmas mértékben nőtt.⁹³

1907. július 9-én a Committee delegációt küldött a külügyminisztériumba, ahol Edward Greynek fejthették ki véleményüket a szükséges lépések megtételéről.⁹⁴ Grey itt azonban csak megerősítette korábban is hangoztatott álláspontját, miszerint nem javasolhat egy olyan horderejű reformot, mint az *európai ellenőrzés* a többi nagyhatalom együttműködése nélkül.⁹⁵ A találkozóról Grey O’Conornak számolt be, s beismerte, a Committee valószínűleg csak részben elégedett meg a mondanivalójával, azonban „úgy gondolom, a tényeknek megfelelő volt”. Ugyanakkor Grey O’Conornak leírta, hogy ha a törököknek nem sikerül a bandákat 5-6 hónapon belül felszámolni, az európai felügyeletre vonatkozó követelések jelentősen megerősödhetnek.⁹⁶ Grey meglátása szerint a legfőbb problémát a rivális bandák tevékenysége okozza Macedóniában, a megreformált csendőrségnek pedig minél hamarabb fel kell számolni a bandaharcokat, különben minden egyéb reform hiábavaló.

Az általam áttekintett forrásokban sajnos nem találtam arra vonatkozó utalást, hogy a Balkan Committee konkrétan milyen megoldási javaslatot adott elő a Foreign Office-ban. A Committee által szerkesztett különböző kiadványokból, illetve a Committee-hez köthető szerzők írásaiból a szervezet elképzelései Macedónia jövőjét illetően azonban részben rekonstruálhatóak. Érvelésükben már a kezdetektől alapvető hivatkozási pontként szerepelt a berlini egyezmény 23. cikkelye, amely reformok bevezetésére kötelezte az Oszmán Birodalmat. Ehhez az alapvető nemzetközi jogi szerződéshez társultak olyan, a Committee által precedens értékűnek tartott nagyhatalmi beavatkozások, melyek következtében az Oszmán Birodalomhoz tartozó egyes területek autonómiát kaptak, mint Libanon vagy Kréta.⁹⁷ Az autonómián kívül a tagok más lehetőségekkel is számoltak. Buxton szerint Macedónia problémáját vagy *megszállással, nagyhatalmi ellenőrzéssel, önkormányzattal, vagy a balkáni államok általi annexiójával* lehet orvosolni.⁹⁸ Véleménye szerint a legjobb

91 McCormick, 2004. 156.

92 *Macedonian Massacres*, 1907. 12.

93 Uo.

94 *Daily Mail*, 1907. július 9.

95 *Daily Mail*, 1907. július 10.

96 FO 800/79/104 Grey to O’Conor, 11 July 1907.

97 Ezekre lásd: Rodogno, 2011. Különösen a 4–6. és 9. fejezetek, illetve Ferwagner, 2013.

98 Buxton, 1907. 102.

megoldás a nagyhatalmak általi ellenőrzés lett volna, mivel ezzel átmenetileg elkerülték volna a nehéz döntést Macedónia végső sorsáról, valamint a *megfelelő gépezet már rendelkezésre állt, csupán a kellő végrehajtó hatalomra lenne szükség hozzá.*⁹⁹

A nagyhatalmak ellenőrzése alatt álló, kvázi autonóm Macedónia tervezését a legteljesebben Henry Brailsford vázolta fel művében. Szerinte minden tulajdonképpen kormányzatot vissza kell hívni Macedóniából, amit Konstantinápolyból neveztek ki. A feladatukat egy nemzetközi bizottság venné át, amely az öt protektori nagyhatalom delegátusaiból állna. Ezek csupán saját kormányaiktól függnének és széles végrehajtói hatalommal lennének felruházva.¹⁰⁰ Brailsford odáig ment, hogy csendőrségi körzetek helyett az egyes nagyhatalmak különböző *miniszteri tárcákat* kapnának, amelyek a szultántól is teljes függetlenséget élveznének.¹⁰¹ James D. Bourchier véleményét is érdemes felidézni: *„Az ifjú és zűrzavaros demokráciák még nem érték el a politikai érettség azon fokát, ahol a kompromisszumok lehetségesek [...] Európa felügyelete [tutelage] alatt kell még maradniuk. Reménykedjünk benne, hogy Európa ráébred majd ezen engedetlen [wayward] gyermekek iránti kötelezettségére.”*¹⁰² Jól látszik, hogy mindhárom vélemény egy külön egységet szeretett volna létrehozni Macedóniából az Oszmán Birodalmon belül, amely az európai nagyhatalmak gyámkodása alatt áll. A Committee tagjai annak ellenére, hogy liberálisként szinte rajongással követték a balkáni nemzeti küzdelmeket, a nagyhatalmi beavatkozásokat pedig humanitárius akciókként tüntették fel, alapvetően azt a gondolatot, hogy a Balkánon szükség van valamilyen külső hatalomra, nem kérdőjelezték meg.¹⁰³

A reformok 1907 vége felé sem haladtak a nagyhatalmak által remélt ütemben, miközben a *macedón harc* egyre intenzívebb lett. Grey O’Conornak írt táviratában már annak lehetőségét is felvetette: a többi nagyhatalmat rábírja egy átütőbb reformterv megalkotására, hogy együttes fellépéssel rákényszerítsék a Portát annak elfogadására.¹⁰⁴ December végén már arról írt, amennyiben a Porta elutasítja az igazságügyi reformot, ismét a nagyhatalmakhoz fordul, hogy vagy együttes nyomást gyakoroljanak, vagy hagyjanak fel a további munkával: *„Arra nem állok készen, hogy megbontsam a Koncertet, de nem vagyok hajlandó a Parlamentben úgy tenni, hogy a hatalmak tenni fognak valamit, holott nem.”*¹⁰⁵

⁹⁹ Uo. 103.

¹⁰⁰ Brailsford, 1906. 322.

¹⁰¹ Uo. 325.

¹⁰² Bourchier, 1905. 88–89.

¹⁰³ Hammond, 2004. 603–604.

¹⁰⁴ FO 800/79/119 Grey to O’Conor 17 December 1907.

¹⁰⁵ FO 800/79/128 Grey to O’Conor 30 December 1907.

Összegzés

A macedóniai reformprogram 1908-ra a különböző ellentétes erők hatására kifutott. Az 1908 júliusában kirobbant ifjútörök forradalom pedig azzal az ígérettel kecsegtetett, hogy a macedóniai problémát az új rendszer kielégítően rendezni fogja. A Balkan Committee is bizakodva szemlélte az új török politikát, s a brit kormányt az új, „alkotmányos és progresszív” rendszer támogatására szólította fel.¹⁰⁶ Ebből is látszik, hogy a brit (radikális) liberálisokból álló szervezet ekkor még nem a nemzeti önrendelkezés elve mellett lobbizott, hanem Macedónia belső öngazdátását, „*Home Rule*-ját” akarta megvalósítani az Oszmán Birodalmon belül.

A Balkan Committee bevallotta a gladstone-i liberális hagyomány örököse volt, azonban újszerű volt abban a tekintetben, hogy intézményesített formát öltött, amelyen keresztül direkt módon formálni akarta a brit közvéleményt. A Balkán radikális-liberális interpretációja kapcsolódott a liberálisok és szociális reformerek belpolitikai küzdelmeihez, továbbá az a szemlélet is, ahogy elképzelték a társadalmi reformok kivitelezését, kitapintható a macedóniai reformok során kifejtett álláspontjukban is. Noel Buxton elképzelését, miszerint a szociális reformokat, a társadalmi különbségek enyhítését csak fokozatosan, egy progresszív elit vezénylete alatt lehet kivitelezni, a Macedóniában létesítendő nagyhatalmi reformkormányzás és felügyelet megfelelőjének tekinthetjük. A Balkan Committee tevékenysége mozgatórugóinak feltárása így túlmutat a szervezet kiadványainak, a korabeli sajtó elemzésén, a teljesebb kép kialakításához a brit társadalom- és mentalitástörténet területén kell további mélyfúrásokat végezni.

Noel Buxton célkitűzése, hogy egy olyan prominens tagokból álló szervezetet hozzon létre, amelynek véleményét a mindenkori brit kormányok nem hagyhatják figyelmen kívül, alapvetően sikerült. De vajon döntő szerepet töltött be a Balkan Committee a macedóniai reformok idején a balkáni ügyekben, ahogy Leften Stavrianos megállapította? Véleményem szerint a Committee a macedóniai reformok és a brit külpolitika alakításában nem tudott meghatározó szerepet játszani. Mind Lansdowne, mind Edward Grey udvariasan akceptálta megállapításait, kritikájukat, de külpolitikájukat önállóan, saját belátásuk szerint alakították. A Balkan Committee, s főleg vezetői a külügyminisztérium szemében mint „bajkeverők” jelentek meg, sőt Noel Buxtont egyenesen „intelligens seggfejként” vagy „*un imbécile*”-ként jellemezték a minisztérium egyes alkalmazottai.¹⁰⁷

A Balkan Committee sikeres volt abban a tekintetben, hogy saját célkitűzéseit a gladstone-i hagyományba integrálhatónak mutatta be, amelynek még mozgósító ereje volt a brit társadalomban. Annak az igénynek a megfogalmazása pedig, miszerint a szervezet tagjainak személyes tapasztalata és tudása, azaz szakértelme alapján a külpolitikai döntéshozatalba meghatározó szereplőként léphet fel, pedig döntő fontosságú. A Committee egyrésztől tanulóteret jelentett azok számára, akik a Balkán-háborúk tájkéán létrejött újabb lobbicsoportokban (Albanian Committee,

¹⁰⁶ *The Times*, 1908. szeptember 5.

¹⁰⁷ Michail, 2011. 41.

Macedonian Committee, Anglo-Hellenic League, The Serbian Society of Great Britain) tovább dolgoztak egyik vagy másik balkáni nép érdekében, másrésztől modelként szolgált a későbbi szervezetek számára, amelyek tevékenysége döntő fontosságú lett Közép-Kelet-Európa 1918 utáni történetére nézve.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

Arthur Evans hagyaték
School of Slavonic and East European Studies Archive, University College of London
The National Archives (London)
CAB = Records of the Cabinet Office
FO = Foreign Office

2. Kiadott források és szakirodalom

- Anderson
1952 Anderson, Mosa: *Noel Buxton. A Life*. London, 1952.
- Balogh
2011 Balogh Ádám: *A nacionalizmus szerepe a görög külpolitikai gondolkodásban (1897–1912)*. Szeged, 2011.
- Bérard
1904 Bérard, Victor: *Pro Macedonia*. Paris, 1904.
- Bourchier
1905 Bourchier, James David: The Balkan States. Their Attitude towards the Macedonian Question. In: *The Balkan Question: The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities*. Ed.: Villari, Luigi. New York, 1905. 44–89.
- Brailsford
1906 Brailsford, Henry N.: *Macedonia. Its Races and their Future*. London, 1906.
- Buxton
1907 Buxton, Noel: *Europe and the Turks*. London, 1907.
1929 Buxton, Noel: *Travels and Reflections*. London, 1929.
- Chandler
1967 Chandler, Jo Ann: *The Balkan Committee: Activities and Influence on British Foreign Policy 1903 to 1908*. BA thesis, Kalamazoo College. Michigan, 1967.
- Çirakman
2001 Çirakman, Asli: From Tyranny to Despotism: The Enlightenment's Unenlightened Image of the Turks. In: *International Journal of Middle East Studies*, 33. (2001) 1. sz. 49–68.
- Conwell-Evans
1932 Conwell-Evans, Thomas P.: *Foreign Policy from a Back Bench 1904–1918*. London, 1932.

De Bunsen

1948 De Bunsen, Victoria: *Charles Roden Buxton. A Memoir*. London, 1948.

Drapac

2010 Drapac, Vesna: *Constructing Yugoslavia: A Transnational History*. London, 2010.

Durham

1905 Durham, Edith: *The Burden of the Balkans*. London, 1905.

Ferwagner

2013 Ferwagner Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840–1861)*. Szeged, 2013.

Goldsworthy

2013 Goldsworthy, Vesna: *Inventing Ruritania. The Imagination of Imperialism*. London, 2013.

Gooch–Temperley

1928 Gooch, George Peabody–Temperley, Harold: *British Documents on the Origins of the War 1898–1914*. Vol. 5. *The Near East: The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia, 1903–9*. London, 1928.

Gürpınar

2012 Gürpınar, Doğan: The Rise and Fall of Turcophilism in Nineteenth-Century British Discourses: Visions of the Turk, 'Young' and 'Old'. In: *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39. (2012) 3. sz. 347–372.

Hacısalihoğlu

2003 Hacısalihoğlu, Mehmet: *Die Jungtürken und die mazedonische Frage (1890–1918)*. München, 2003.

Hammond

2004 Hammond, Andrew: The Uses of Balkanism: Representation and Power in British Travel Writing 1850–1914. In: *The Slavonic and East European Review*, 82. (2004) 3. sz. 601–621.

Илчев

2003 Илчев, Иван: *Балканският комитет в Лондон (1903–1946)*. София, 2003.

Jelavich

1996 Jelavich, Barbara: *A Balkán története*. I. köt. A 18. és a 19. század. Bp., 1996.

Kinglake

1845 Kinglake, Alexander W.: *Eothen*. London, 1845.

Lange-Akhund

1998 Lange-Akhund, Nadine: *The Macedonian Question 1893–1908: From Western Sources*. Boulder, 1998. (East European Monographs.)

Livianos

1999 Livianos, Dimitris: „Conquering the Souls”. Nationalism and Greek Guerrilla Warfare in Ottoman Macedonia 1904–1908. In: *Byzantine and Modern Greek Studies*, 23. (1999) 195–221.

Macedonian Massacres

1907 *Macedonian Massacres. Photos from Macedonia*. London, 1907.

Mazower

2005 Mazower, Mark: *Salonica: The City of Ghosts*. New York–London, 2005.

McCormick

2004 McCormick, Robert B.: Noel Buxton, the Balkan Committee and Reform in Macedonia, 1903–1914. In: *Antiquity and Modernity: A Celebration of Europe History and Heritage in the Olympic Year 2004*. Ed.: Pappas, Nicholas C. J. Athens, 2004. 151–166.

Michail

2011 Michail, Eugene: *The British and the Balkans: Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950*. London, 2011.

Miliori

2002 Miliori, Margarita: Ambiguous Partisanship. Philhellenism, Turkophilia and Balkanology in XIXth century Britain. In: *Balkanologie*, 6. (2002) 1–2. sz. 127–153.

Nevinson

1935 Nevinson, Henry W.: *Fire of Life*. London, 1935.

Oldershaw

1904 Oldershaw, Lucian: *England: A Nation: Being the Papers of the Patriot's Club*. London, 1904.

Ormos–Majoros

1998 Ormos Mária–Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Bp., 1998.

Özbek

2008 Özbek, Nadir: Policing the Countryside: Gendarmes of the late 19th Century Ottoman Empire (1876–1909). In: *International Journal of Middle East Studies*, 40. (2008) 1. sz. 47–67.

PD–HC

1919–1956 *Parliamentary Debates: House of Commons*. Fourth Series, vols. 133., 134., 141., 148. London, 1919–1956.

PD–HL

1945–1946 *Parliamentary Debates: House of Lords*. Fourth Series, vol. 139. London, 1945–1946.

Perkins

2014 Perkins, James Andrew: *British Liberalism and the Balkans, c. 1875–1925*. PhD thesis. Birbeck, University of London, 2014.

Perry

1988 Perry, Duncan M.: *The Politics of Terror: The Macedonian Revolutionary Movements 1893–1903*. Durham–London, 1988.

Radovich

1981 Radovich, Francis A.: Britain's Macedonian Reform Policy 1903–1905. In: *The Historian*, 43. (1981) 4. sz. 493–508.

Rastović

2006 Rastović, Aleksandar: Balkanski Komitet o Makedoniji. In: *Istorijski Časopis*, 53. (2006) 217–235.

Rodogno

2011 Rodogno, Davide: *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914. The Emergence of a European Concept and International Practice*. Princeton, 2011.

Said

2000 Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Bp., 2000.

Salt

1990 Salt, Jeremy: Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform: 1894–1896. In: *Middle Eastern Studies*, 26. (1990) 3. sz. 308–328.

Samardijev

2002 Samardijev, Bojidar: On the Role of Public Opinion in Great Britain Regarding the Reforms in European Turkey and the Idea of Autonomy of Macedonia (1903–1908). In: *Études Balkaniques*, 2002. 2. sz. 15–30.

Seres

2005 Seres Attila: A „Krusevói Köztársaság” megalakulásának és hatalmi szervezetének főbb történeti problémái. In: *A Balkán és a keleti kérdés a nagyhatalmi politikában*. Szerk.: Árvay Viktor–Bodnár Erzsébet–Demeter Gábor. Bp., 2005. 144–162.

Sounpää

2015 Sounpää, Mika: Foreign Advisors and Modernisation before the First World War: British Diplomacy, Sir Richard Crawford, and the Reform of the Ottoman Empire's Customs Service, 1906–11. In: *The International History Review*, 37. (2015) 2. sz. 386–404.

Sowards

1989 Sowards, Steven W.: *Austria's Policy of Macedonian Reform*. Boulder, 1989.

Stavrianos

1941 Stavrianos, Leften: The Balkan Committee. In: *Queen's Quarterly*, 48. (1941) 3. sz. 258–267.

Sundhaussen

1999 Sundhaussen, Holm: Europa balkanica. Der Balkan als historischer Raum Europas. In: *Geschichte und Gesellschaft*, 25. (1999) 4. sz. 626–653.

Symonds

1914 Symonds, Arthur: The Balkan Committee 1905–1913. In: *Memories of John Westlake*. Ed.: Williams, John Fischer. London, 1914.

Todorova

2009 Todorova, Maria: *Imagining the Balkans*. Oxford, 2009.

Villari

1905 *The Balkan Question: The Present Condition of the Balkans and of European Responsibilities*. Ed.: Villari, Luigi. New York, 1905.

Vogel

1990 Vogel, Robert: Noel Buxton: The „Trouble-maker” and his Papers. In: *Fontanus*, 3. (1990) 131–150.

Wolf

1994 Wolf, Larry: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, 1994.

BALÁZS BALATONI

TROUBLEMAKERS

THE BALKAN COMMITTEE AND THE REFORMS IN MACEDONIA (1903–1908)

The Canadian historian, Leften Stavrianos once wrote that „it is a curious paradox that so little is known of the organization which has played so prominent a role in Balkan affairs from the date of its establishment in 1903 [...]”. The aim of the paper is to contribute to the history of a British pressure-group, the so-called Balkan Committee by examining its activities during the Macedonian Reforms (1903–1908). Ottoman Macedonia, the powder-keg of the Balkans, was one of the most complex crisis centres of pre-1914 Europe. After the disturbances in 1902–1903 and especially after the *Ilinden* uprising, the Concert of Europe was about to introduce reforms in the three *vilayets* of Macedonia (Salonica, Monastir, Kosovo) which became known as the Müzzsteg Programme. Great Britain, as a main supporter of Concert diplomacy, supported Austria–Hungary and Russia, the two most interested Powers in the region, in their undertakings, as order and relative stability was a primary objective for British interests in the Balkans. The Balkan Committee was founded in such international context.

Based on different primary sources (archival, parliamentary papers, the press, and published contemporary accounts) the author argues that the Balkan Committee was an institutionalized heir to the (pro-Bulgarian) Gladstonian liberal heritage. Moreover, the Committee’s approach to Balkan affairs reflects its radical-liberal members’ political objectives in domestic politics. The attempt of the Committee to influence decision-making process was decisive: the appearance of experts of Balkan affairs with personal experience and knowledge (with different national affiliations) became a crucial factor as it legitimated the Committee’s (and later other pressure-groups’) claim to dissent over foreign policy.

Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az I. világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra

Tanulmányom célja röviden, összefüggéseiben bemutatni annak a folyamatnak az első lépcsőfokát, melynek során a nemzetközi menekültügy a Népszövetség égisze alatt intézményesült, és nemzetközi jogi keretek közé illesztették.¹ Az I. világháborút követően az orosz és örmény menekültekkel, jogi státuszukkal, migrációs folyamataikkal és ellátásukkal kapcsolatban felmerülő problémákat érintő nemzetközi fellépést, ennek délkelet- és kelet-közép-európai – ezen belül különösképpen magyar – vonatkozásait tárgyalom. Írásom a bolgár, örmény és magyar nemzeti levéltárak iratanyaga, elsősorban népszövetségi dokumentumai alapján a térség általános menekültügyét, majd mindezen folyamatok magyar vonatkozásait mutatja be.²

Jelenleg Európa, így Magyarország is, újkori történetének egyik legnagyobb méretű menekültáradatával néz szembe, s bár a nyilvánvalóan óriási kihívásra az egyes európai államok, úgy tűnik, különféle stratégiákkal kívánnak válaszolni, mégis egy egységes, az ENSZ és az Európai Unió jogrendszere által messzemenően és részleteiben szabályozott jogi és intézményi keretek között teszik ezt. Az Európai Unió és a földrajzi Európa csaknem összes állama – Andorra, Koszovó és San Marino, valamint az el nem ismert államok, Transznisztria, Hegyi-Karabah, Abházia és Dél-Oszétia kivételével – aláírta az ENSZ által kezdeményezett, a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi egyezményt és az azt kiegészítő 1967. évi jegyzőkönyvet, valamint vállalta és saját jogrendszerébe átültette az abban foglalt jogokat és

1 Ezúton szeretném megköszönni Őze Sándornak tanulmányaim során tanúsított iránymutató támogatását.

2 A magyar szakirodalomban méltatlanul marginális helyzetbe szorult az I. világháború utáni, az orosz és örmény menekültek kapcsán kialakult nemzetközi menekültügy tanulmányozása, annak magyar aspektusairól nagyobb, átfogó tanulmány nem is született. A hazai és nemzetközi menekültügy későbbi időszakainak vizsgálatakor a történeti háttér felvázolása kapcsán kerültek elő adalékok a témával kapcsolatban, így Frey Dóra, Soós Katalin és Kardos Gábor tanulmányaiban. Tóth Judit monográfiája is röviden kitér a nemzetközi menekültügy történetének kezdeti szakaszára. Kapronczay Károly a magyar, illetve a Magyarországra érkező menekültek – tehát a magyar menekültügy – történetét röviden ismertető tanulmánya visszanyúl egészen a hazánkba érkező besenyő, jász és kun lakosság letelepedéséig, mindazonáltal az orosz és örmény menekültek kérdését nem érinti. Az orosz menekültügyet Lakatos Judit két tanulmánya, az örmény menekültügyet pedig Birkás Anna és Rózsa Mihály tanulmányai mutatták be, a kérdés magyar aspektusait figyelmen kívül hagyva. Lásd: Birkás, 2011; Frey, 2012; Kapronczay, 1993; Kardos, 1989; Lakatos, 2004; Rózsa, 1987; Soós, 1998; Tóth, 2004.

kötelezettségeket.³ Az Európai Unió 1999 óta munkálkodik egy Közös Európai Menekültügyi Rendszer létrehozásán, az Európa Tanács és az Európai Parlament 2005-től napjainkig számos, a menekülteket és státuszukat, a menedékkérelmi eljárást, a befogadási feltételeket érintő irányelvet fogalmazott meg.⁴ Ilyen volt az Európai Parlament – a legújabb magyar menekültügyi fejleményeket nagyban érintő, Magyarországot a kormány által 2015 júniusa óta felfüggeszteni kívánt – 604/2013/EU rendelete (az úgynevezett új dublini vagy Dublin III. rendelet), amely a jelen kor menekültügyének talán legnagyobb ellentéteket és feszültséget szülő kérdéskörét, az úgynevezett harmadik országbeli állampolgár nemzetközi védelem iránti kérelmének elbírálását szabályozza.⁵

Az I. világháború során és azt követően Európa hasonlóan nagy kihívással találta szembe magát: néhány év leforgása alatt csaknem kétmillió orosz és örmény menekült érkezett területére, ám ekkor még nem létezett egy egységes, nemzetközi alapokon nyugvó menekültjog és menekültügyi intézményrendszer, így a sokszor úti és személyazonosító okmányokkal sem rendelkező menekültek jogi státusza, migrációs és integrációs lehetőségei, ellátása – bár többé-kevésbé az egész kontinenst érintő, egységes fellépést igénylő problémaként jelentkezett – sokáig kizárólag az adott államok belügye maradt. Korunk menekülthullámaához viszonyítva nem csupán méreteiben, de a kihívás komplexitásában is hasonló, sőt talán még összetettebb volt az I. világháborút követő orosz és örmény menekültügy, hiszen a menedéknyújtás, az integráció, a menekültek ellátása, a repatriáció lehetősége, sőt a felfebb említett harmadik országbeli állampolgár elhelyezésének kérdése is sürgető, ám szabályozatlan problémaként merült fel, amelyre a megalakuló Népszövetség tagállamai, a történelem során először, egységes módon próbáltak megoldást találni. A továbbiakban tekintsük át e folyamat kezdeti szakaszát, s a Szovjet-Oroszországtól nyugatra, délnyugatra fekvő kelet-európai országokat érintő vonatkozásait.

A menekültügy jogi rendezése a Népszövetségben

Az I. világháború során 1916-ig bezárólag mintegy 3,6 millió orosz katona halt vagy sebesült meg, s körülbelül hárommillió került hadifogságba.⁶ Az 1917-es „orosz forradalmat” követő polgárháború, az éhínségek és járványok addig soha nem tapasztalt veszteségekkel jártak az országban. Az éhínségek csak az 1921-es évben ötmillió emberéletet követeltek,⁷ a polgárháborúban mintegy négymillió fő esett el, s

3 Lásd: States Parties to the 1951 Convention relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol. UNHCR, United Nations High Commissioner for Refugees. <http://www.unhcr.org/3b73b0d63.html> (letöltés ideje: 2015. aug. 31.). Az egyezmények szövegét lásd: Nagy–Jeney, 2002.

4 Lásd: Közös Európai Menekültügyi Rendszer, 2014.

5 Az Európai Parlament és a Tanács 604/2013/EU rendelete, 2013. 31–59. A harmadik országbeli állampolgárok menedékkérelmével és a biztonságos harmadik ország (*safe third country*) elméletével kapcsolatos jogi problémákról, azok fejlődéstörténetéről bőszéges információval szolgál: Hurwitz, 2009.

6 Wade, 2000. 18.

7 Pipes, 1997. 389–390.; Johnson, 2000. 73–76.

mindez az európai történelem valaha tapasztalt legnagyobb menekülthullámainak egyikét indította meg, hozzávetőleg másfél millió főt érintve.⁸ Az orosz menekültek hatalmas tömegeivel nagyjából megegyező méretű örmény menekülthullám indult meg az Oszmán Birodalom területéről 1915-ben. A birodalom ifjútörök kormánya az I. világháború során, majd Musztafa Kemál Atatürk nacionalista hadserege a világháborút követően több mint egymillió örmény életét oltotta ki a 20. század egyik első genocídiuma, az örmény népirtás során, s több mint egymillió örmény származású lakost juttatott a menekültlét ingoványos sorsára.⁹ A következő években közel 250 ezer örmény telepedett meg Oroszországban, 240 ezer a Közel-Keleten, mintegy 400 ezer menekült érkezett Európába, a többiek az amerikai kontinensen kerestek menedéket.¹⁰

A nemzetközi menekültjog hosszan formálódott (első átfogó rendezése az 1951. évi genfi egyezményben öltött testet), a folyamat kiindulópontját egy *ad hoc* humanitárius probléma, az orosz menekültek, illetve a polgárháború, éhínség és járványok sújtotta civil lakosság egészségügyi ellátását célzó konferencia jelentette. A tanácskozársra a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és a Vöröskereszt Társaságok Ligája szervezésében 1921. február 16-án került sor. A konferencia jegyzékben kérte a Népszövetség Tanácsától a menekültek ügyének napirendre vételét és egy, a menekültek ügyével foglalkozó főbiztos kinevezését. A kérelem kapcsán 1921 júniusában tárgyalták első alkalommal a Népszövetség Tanácsa ülésén a kérdést. Ezt követően a Népszövetség Titkársága létrehozta a főbiztosi posztot, 1921. szeptember 1-jén pedig Fridtjof Nansen norvég sarkkutató és diplomata személyében menekültügyi főbiztost nevezett ki.¹¹

Ezzel párhuzamosan, 1921. augusztus 15–16-án tanácskozott Genfben tizenhárom állam, huszonnégy Vöröskereszt-szervezet, huszonhárom karitatív szervezet és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal részvételével az orosz menekültekkel foglalkozó nemzetközi konferencia,¹² s még ebben a hónapban sikerült felállítani a Szovjet-Oroszországban dülő éhínségek enyhítését célzó Nemzetközi Orosz Segélyszervezetet is.¹³ A menekültkérdés – ekkoriban még pusztán az orosz menekültügy – végső megoldását a repatriációban, a menekültek hazatelepítésében látták a meghatározó európai politikai és diplomáciai fórumokon,¹⁴ a helyzet – huma-

8 Long, 2009. 133–154.

9 Hovannisian, 1992; Miller, D.–Miller, L., 1993.

10 Tololyan, 2004. 37–38.

11 Részletesen: Simpson, 1939. Fridtjof Nansen életéről és menekültügyi tevékenységéről: Huntford, 1997; Noel-Baker, 1961.

12 A konferencia a következőket határozta el: „a) A menekültek foglalkozás szerinti osztályozása a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal együttműködésben; b) a foglalkoztatással kapcsolatos rendelkezések vázlatos kidolgozása; c) az orosz menekültek jogi helyzetének szabályozása.” Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. MNL OL K78/XIII-8. 43. cs. Eredeti iktatási szám: A.23.1929.VII.

13 A konferencián részt vevő diplomatákról és képviselőkről részletesen beszámolt Baranyai Zoltán genfi magyar követ Bánffy Miklós külügyminiszternek írott, 1921. augusztus 20-ra datált, 28/pol. számú levelében. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

14 A Magyarországot érintő repatriációs folyamatokról, azok nehézségeiről bővebben a tanulmány későbbi fejezetében.

nitárius katasztrófával fenyegetve – azonban egyre csak súlyosbodott. A menekültek száma napról napra nőtt, így például Lengyelországba 1922 nyarán hozzávetőleg naponta 3000 orosz menekült érkezett.¹⁵ Az állapotok konszolidálása érdekében szükséges volt tehát a menekültek elhelyezésének segítése, további migrációs és esetleges integrációs folyamatainak támogatása érdekében egy speciális személyazonossági igazolvány kibocsátása a menekültek részére. A menekültek többsége ugyanis nem rendelkezett sem úti okmánnyal, sem pedig személyazonossági igazolvánnyal, illetve sokan közülük hontalanként állampolgársággal sem.¹⁶

E valóban súlyos helyzet megoldása érdekében tanácskozott Genfben 1922. július 3–5. között tizenöt kormány képviselőjének részvételével egy kormányközi konferencia az orosz menekültek számára kibocsátandó személyazonossági igazolványáról.¹⁷ (Később Nansen-útlevél néven vált ismertté az okmány.) A konferencián elfogadott nyilatkozat szerint „a nehéz helyzet, amelyben most oly sok orosz menekült találja magát, s amely igencsak ismeretlen volt korábban, a most megkezdett folyamattal enyhítésre kerül, amint az érdekelt kormányok beiktatják az egyezményt [és határozatait], amelyet a konferencia elfogadott”.¹⁸ A tárgyalások során megfogalmazott egyezmény rendelkezett a személyazonossági igazolvány kiállításának és érvényének részleteiről, így a következő években az egyezményt aláíró államok – 1922 és 1929 között összesen 52 állam – területén megkezdődhetett a menekültek részére szóló nemzetközi személyazonossági igazolványok könnyített eljárás melletti iktatása. Az igazolványokat két példányban, két nyelven – francia és a helyi nyelven – kellett kibocsátani, feltüntetve a menekült személyes adatait, külső ismeretőjegyeit. Az igazolvány birtokában a menekült a fennálló útlevélkényszert megkerülve immár jogosult volt migrációs folyamatának folytatására.

A nemzetközi menekültügy fejlődéstörténetében a következő lépcsőfokot az addig csupán orosz menekülteknek kiállított személyazonossági igazolványnak az örmény menekültek részére történő kiterjesztése jelentette. Az ezzel kapcsolatos tervezetet, amely a személyazonossági igazolványok érvényességét már egészen pontosan meghatározta, Fridtjof Nansen nyújtotta be 1923. szeptember 28-án a Népszövetség Tanácsa elé. Eszerint az igazolványok jogosítványai nem állhatnak ellentétben a kibocsátó állam jogszabályaival; nem jogosítják fel továbbvándorlását követően a menekültet a kibocsátó államba való visszatérésre; mindazonáltal a ja-

15 Az orosz menekültek lengyelországi helyzetéről beszámolt a lengyel követ az 1922 júliusában, Genfben tartott nemzetközi konferencián. A tanácskozás jegyzőkönyve: Governmental Conference on Identity Papers for Russian refugees. 2nd meeting. Monday, July 3rd, at 15.30. MNL OL K84/24. 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.R.R./C.I./P.V.2 (I).

16 Ekkoriban az útlevél és egyéb úti okmányok rendszere, valamint a határátlépés szabályozása Európában még kiforratlan volt, amint azt Nagy Boldizsár is megfogalmazta: „Csak az első világháborút követően alakult ki a vándorlás korlátozásának egyetemes rendszere, amely a belépést útlevélhez és vízumhoz, a letelepedést pedig feltételek teljesítéséhez kötötte.” Nagy, 2012. 29.

17 Követi úton a konferencián részt vevő államok a következők voltak: Ausztria, Bulgária, Csehszlovákia, Finnország, Franciaország, Görögország, Japán, Lengyelország, Magyarország, Nagy-Britannia, Románia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szerb–Horvát–Szlovén Királyság.

18 A konferenciáról szóló hivatalos népszövetségi kiadvány: Papers of Identity. Memorandum of the High Commissioner for Russian Refugees. MNL OL K84/24. 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.79(b) 1922.

vaslat leszögezte, hogy az igazolványt vízum (Travel Visa) adása mellett iktassák be a szerződő államok.¹⁹ A szerződést végül 1924. május 31-én kötötte meg 34 – majd 1929-ig bezárólag további öt – állam, s ezzel a nemzetközi közösség az örmény menekültek csoportjait is beemelte a nemzetközi védelem rendszerébe. Bár e két szerződés a menekültek státuszát érintő első nemzetközi megállapodásokként a nemzetközi menekültjog kialakulásának első lépéseiként értelmezhető, s hatásosan támogatta a menekülteket migrációs és integrációs folyamataikban, mégsem határozta meg pontosan és általánosságban a menekültek jogi státuszát, a befogadó államhoz fűződő viszonyát, s nem rögzítették a „menekült” általános definícióját. A két szerződés csupán – etnikai hovatartozásuk alapján – az orosz és örmény menekültekre vonatkozott.

A menekültfogalom valamivel pontosabb meghatározására 1926-ban került sor, az örmény és orosz menekültek helyzetével foglalkozó nemzetközi konferencián, az azt lezáró egyezmény keretében. A dokumentum még pusztán a két szóban forgó etnikai csoportra vonatkozott. *„A Konferencia a »menekült« fogalmának következő meghatározását fogadja el: Orosz: Bármely orosz származású személy, aki nem áll, vagy többé már nem állhat a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormányának védelmében, s nem szerzett más állampolgárságot. Örmény: Bármely örmény származású személy, aki az Oszmán Birodalom egykori alattvalója, s nem áll, vagy többé már nem állhat a Török Köztársaság Kormányának védelmében, s nem szerzett más állampolgárságot.”*²⁰

Amint láthatjuk – a mai legáldefinícióval ellentétben –, a menekültstátusz pusztán egy-egy etnikai csoporthoz tartozó hontalan személyekre vonatkozott az egyezmény értelmében. A konferencia ezenfelül lefektette az orosz és örmény menekültekkel kapcsolatos nemzetközi menekültügyi tevékenységek fő alapelveit: *„1) Az orosz és örmény menekültek részére kibocsátandó személyazonossági igazolványok rendszerének szabályozása; 2) Az orosz és örmény menekültek számának és helyzetének konkrét meghatározása; 3) A menekültek utazásának és letelepülésének megkönnyítését szolgáló segélyezési alap létrehozása.”*²¹ A szerződés elfogadása után összeállítottak egy kimutatást az orosz és örmény menekültek helyzetéről, amelyet 1929. augusztus 15-én terjesztettek a Népszövetség X. közgyűlése elé. Az adatsor összesen 180 ezer európai és 200 ezer kis-ázsiai munkanélküli és 70 ezer munkára képtelen (idős, beteg, gyermek) menekülről, valamint 60 ezer, immáron önálló és a világ különböző pontjain – „Ausztráliától a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságig” – letelepedett, orosz és örmény menekülről adott számot – megjegyzendő, hogy ezek az adatok igen hiányosak.²²

19 Plan for the issue of a certificate of Identity to Armenian Refugees. Submitted for the Consideration of interested governments by Dr. Nansen, High Commissioner for Russian Refugees in Execution of the Resolution of the Council of the League, Adopted on September 28th, 1923. MNL OL K78/XIII-7. 43. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.173.1924.CXIII. ANNEX I. (C.L.72 (a).1924).

20 Arrangement of 12 May 1926.

21 Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. MNL OL K78/XIII-8. 43. cs. Eredeti iktatási szám: A.23.1929.VII.

22 Uo.

A Népszövetség közgyűlése a menekültek támogatásának költségeit minden évben szigorúan meghatározta, s évről évre költségvetési statisztikákat adott ki a tagállamok számára. Ezek alapján az orosz és örmény menekültek támogatására, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatallal való szoros együttműködésben, az 1925. évre 203 ezer, az 1926. évre 303 ezer, az 1927. évre 325 325 svájci frankot irányzott elő a közgyűlés.²³

A nemzetközi menekültügy e kezdeti szakaszának végpontját az 1928. évi egyezményben határozhatjuk meg, mivel ekkor rögzítették a szerződő felek először a menekültek jogait és kötelezettségeit a befogadó állammal szemben. Az 1928. június 30-án aláírt *„Egyezmény az orosz és örmény menekültek jogi státuszáról”* immár a menekültek jogállásáról, polgári jogairól is nyilatkozott, valamint egy sor alapvető kérdésben rendelkezett: a menekülteknek jogukban áll a befogadó országban oktatásban részesülni, peres ügyeiket bíróság előtt tárgyalni, munkát vállalni, s kinyilvánította a menekülteknek a többségi társadalommal való azonos mértékű adózáshoz való jogát stb.²⁴ A következő nagyobb jelentőségű, a menekülteket érintő multilaterális szerződést 1933-ban kötötték meg, a gazdasági világválság okozta nagyarányú gazdasági recesszió miatt azonban csupán néhány állam ratifikálta. A dokumentum az 1930-as évek megváltozott menekültügyi problémáira adott első válaszként immár a két világháború közötti nemzetközi menekültügy egy új korszaka nyitányának tekinthető. Szintén ebben az évben szervezték meg a Németországi Menekültek Főbiztosságát, a nemzetközi menekültügy új szakaszának képét vetítve előre.

A menekültek befogadása és helyzete Kelet-Európában

A jogalkotói folyamatok háttéréül egy óriási humanitárius katasztrófa, hányattatott emberi sorsok szolgáltak, a menekültek kálváriájának fő helyszínei pedig a tranzit-országoknak tekintett kelet-európai államok voltak. Az örmény menekültek európai vándorlásának és letelepedésének egyik fő útvonalát, a Konstantinápoly és Berlin közötti, elsősorban Görögországot, Bulgáriát, Romániát, Magyarországot, Csehszlovákiát és Ausztriát magában foglaló tengely jelentette.²⁵ A kelet-európai örmény menekülthullám – a köztudatban elterjedt vélekedéssel szemben – a népiirtás kezdeti szakaszát követően még hosszú ideig nem volt jelentős. Az első menekülthullám, kényszermigráció elsősorban a Közel-Kelet és Oroszország, illetve a Földközi-tengeren át Nyugat-Európa (elsősorban Marseille) irányába indult, a kelet-

23 Resolution adopted by the Assembly at its meeting held on Thursday, September 25th, 1924 (morning). MNL OL K78/XIII-1. 42. cs. Eredeti iktatási szám: A.114.1924.II., A.42.1927.X.

24 *Arrangement of 30 June 1928*. Az egyezményről bővebben: Hathaway, 2005. 84–87.

25 Konstantinápoly és Kelet-Trákia területén is zajlott az örmény népiirtás még az 1920-as évek elején is, így például Rodostó (ma: Tekirdag) örmény lakossága, miután a görög és szövetséges haderő 1922-ben elhagyta a várost, a bevonuló kemalisták és irregulárisok fosztogatásai, faji alapú üldöztetései elől kénytelen volt Bulgáriába menekülni. Bővebben lásd: Extract from report from Inter-Allied Mission, Rodosto; Dated 22nd. November 1922. ЦДА, КМФ 24/891/2. 7.

európai útvonal az 1920–1922. évi görög–török háború idején és azt követően vált kulcsfontosságúvá.

A délkelet- és kelet-közép-európai országokba érkező, ott hosszabb ideig tartózkodó, illetve letelepülni kényszerülő örmény menekültek pontos számának meghatározása még várat magára, eddigi kutatásaim alapján azonban a korábbiakhoz képest tisztább képet alkothatunk a menekültek létszámáról és általános helyzetéről. Az 1920-as évek elején, a szövetséges haderők Konstantinápolyban való állomásozása idején a város menekülttáboraiban és egyéb helyeken menedéket kereső örmény menekültek létszáma körülbelül 42 ezer főre tehető, ám számuk a szövetséges haderő kivonulását követően rohamosan csökkent. 6000 fő a város tizenhárom menekülttáborának²⁶ valamelyikében tartózkodott. A két legnagyobb menekülttábor 1923 szeptemberében 1706, illetve 1288 menekültnek adott otthont, míg a legkisebb, a Szeplőtelen Fogantatás Örmény Nővérei Kongregációjának menekülttábora 69 főt fogadott be. A menekülttáborok egészségügyi ellátását az Örmény Árvák és Menekültek Segélyszervezete biztosította, élén H. H. Hacsaturjánnal. A tábor költségvetését felerészben a *Near East Relief of America*, felerészben a londoni *Lord Mayor's Fund* biztosította. A város területén ekkor szétszórta, különböző háztartásoknál elhelyezve, bármiféle ellátást nélkülözve, hozzávetőleg 30 ezer örmény menekült várta sorsa jobbra fordulását.²⁷ Fridtjof Nansen mindössze három évvel később készült jelentése szerint 1926 júliusában már csupán 4972 örmény menekült tartózkodott a városban.²⁸

1924-ben Trákiában összesen 7500 örmény menekült tartózkodott,²⁹ míg Görögország egész területén a görög–török háborút követően nem kevesebb mint 88 ezer örmény menekült élt, ám számuk 1924 augusztusára 55 ezerre csökkent.³⁰ Bulgáriában 1925 végén hozzávetőleg 20 ezer örmény menekült tartózkodott, elsősorban a nagyobb városokban: Szófiában, Plovdivban, Ruszéban, Burgaszban és

26 Francia írásmóddal ezek a következők voltak: Ainaly-Tchechmé, Bechiktache, Kadiköy, Koum-Kapou, Courou-Tchechmé, Galata, Hasskeuy, Makrikeuy, Ortakeuy, Psamatia, Sakiz-Agatch, Scutari, valamint a Szeplőtelen Fogantatás Örmény Nővérei Kongregációjának menekülttábora.

27 H. H. Hacsaturján jelentése alapján a segélyszervezetnek a város török adminisztráció alá kerülését követően 6000 idősebb örmény menekültet kellett külföldön elhelyeznie. 5000 főt Franciaországban, 668 főt Szíriában, 99 főt Argentínában, 6-6 főt Görögországban és Olaszországban, valamint 14 főt az Amerikai Egyesült Államokban sikerült letelepíteni. Lásd: Lawford Childs, Report on the Armenian Refugee Situation in Constantinople. High Commission for Refugees, Constantinople, Office Pera, Hanal Bachi, Rue Serkis, 11. October 25, 1923. ÖNL, 430/1/1259. 576.

28 Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. ÖNL, 1168/1/362. 1–25.

29 Les réfugiés arméniens de Thrace. ÖNL, 430/1/1314. 2362.

30 A korabeli görög diplomácia – nyilvánvaló okokból – ennél sokkal nagyobb léptékű menekülthullámról adott számot. Argüropolosz Periklész, Görögország követe a Népszövetség Tanácsának 29. ülésén 120 ezer örmény menekülről beszélt. Lásd: Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL, 430/1/1314. 2653. Elliot Grinnell Mears 1929-ben a görögországi örmény menekültek számát 30 ezer főben határozta meg. Vö.: Mears, 1929. 302. A jelen tanulmányban feltüntetett létszámok a nemzetközi szakirodalom által talán leginkább elfogadott adatokkal egyeznek. Lásd: Clogg, 2002. 95.

Várnában.³¹ Carlile Aylmer Macartney és Enrico Aci Monfosca korabeli becslései alapján az 1920-as évek végén Romániában mintegy 12 ezer örmény menekült tartózkodott,³² míg Csehszlovákiában, Magyarországon és Ausztriában hozzávetőleg mindössze 200-200 fő.³³ A trákiai menekültekről készült kimutatás szerint a menekültek csupán 25%-a volt felnőtt férfi, míg 35%-a nő és 40%-a gyermek. Egy, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal és a bolgár kormány által közösen készített jelentés adatai szerint az 1922–1923-ban Bulgáriába érkező örmény menekültek 18%-a volt férfi, 28%-a nő és 54%-a gyermek³⁴ – ezek az arányok is jól mutatják, hogy a népi-irtás elsősorban férfi áldozatokat követelt. A trákiai menekültek 25%-a kézműves (artisan), 30%-a földműves (cultivateur), 25%-a munkás (ouvrier) volt, 20%-a pedig kiskereskedelemmel foglalkozott.³⁵ A 20 ezer főt számláló bulgáriai örmény menekültek 45%-a alkalmi, illetve gyári munkaerőként, míg 55%-a mezőgazdasági, illetve kisipari munkásként tudott elhelyezkedni a balkáni országban.³⁶

Az örmény menekülthullám által leginkább érintett két délkelet-európai állam, Görögország és Bulgária, a háborúkat követően fennálló hasonló szociálgeográfiai és gazdasági helyzetéből fakadóan hasonló politikát folytatott az örmény menekültekkel szemben. (Ugyanakkor mind a két ország hatalmas gondokkal küzdött: Görögországba hozzávetőleg egymillió görög menekült Kis-Ázsiából és a Balkánról,³⁷ míg Bulgáriában körülbelül 220 ezer bolgár menekült várt ellátásra,³⁸ ami a háború sújtotta államokra és azok gazdaságára hatalmas terhet rótt.) A hivatalos görög és bolgár álláspont a repatriáció előmozdítását tartotta megoldásnak, ebben a Népszövetség – és Fridtjof Nansen is – támogatta a két balkáni államot. A két állam diplomatai a Népszövetség Tanácsának ülésein és közgyűlésein újra és újra hangsúlyozták, hogy bár mindent megtettek az örmény menekültek ellátása érdekében – Görögország 1924-ig 70 millió drachma (280 ezer angol font),³⁹ míg Bulgá-

31 Andrej Ljapcsev bolgár külügyminiszter – későbbi miniszterelnök – a Menekültügyi Főbiztosságnak címzett válaszlevelében szereplő menekültügyi kimutatás, 1925. december 24. ЦДА, 176/10/459. 39–43.

32 Vö.: Macartney, 1934; Monfosca, 1929.

33 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, KMF 176/10/459. 69–96.

34 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 53.

35 A kimutatás továbbá leszögezi: a nők többsége is munkaképes volt, számos tehetséges szőnyegkészítő és kézműiparos volt közöttük. Lásd: Les réfugiés arméniens de Thrace. ÖNL, 430/1/1314. 2362.

36 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 53.

37 Más, korabeli becslések ezt a számot jóval magasabb értékben láttatják. James Barton 1930-ban 1,4 millió, míg Sir John Arthur Ransome Marriot másfél millió görög menekültől beszélt. Barton, 1930. 161., 165.; Marriot, 1951. 409.

38 A már említett kimutatás alapján 1913 és 1925 között összesen 221 194 etnikailag bolgár menekült érkezett Bulgáriába. 111 309 fő a fővárosban, 109 885 fő pedig falvakban talált menedéket, köztük 3304 özvegy és 6594 árva. Vö.: Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Annex I. Bulgarian refugees who immigrated into Bulgaria during the years 1913–1925. ЦДА, 24/891/3. 18.

39 Council/29th Session/P.V.2 (1), p. 2653, League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL, 1168/1/362. 1–25.

ria, más nemzetközi szervezetek segítségével, 1925-ig hozzávetőleg 2 millió 200 ezer leva értékben támogatta őket⁴⁰ –, ezt nem képesek tovább fenntartani.

Az örmény menekültek Görögországból és Bulgáriából történő kitelepítése tűnt az egyetlen kiútnak. Mindazonáltal a „repatriáció” az örmény menekültek szülőföldjére, Nyugat-Örményország és a volt Oszmán Birodalom egyéb területeire – amint az az érintett felek előtt is nyilvánvaló volt – elképzelhetetlennek tűnt, így született meg a Kaukázusba, a „Jereváni Köztársaságba” (Szovjet-Örményországba) való telepítésük ötlete. 1923-ban Fridtjof Nansen egy tervezetet készített, miszerint a Népszövetség támogatásával 50 ezer örmény menekültet telepítenének Örményország Szardarabad régiójába. Hamarosan Bulgária is csatlakozott a kezdeményezéshez. 1925. szeptember 17-én, a Népszövetség hatodik közgyűlése előtt Ivan Madzsarov bolgár követ, tolmácsolva kormánya álláspontját, kijelentette, hogy a bolgár hatóságok a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Hatóságával együttműködésben folytatni fogják az örmény menekültek kitelepítését⁴¹ (az előző, 1924. évben nem kevesebb mint 8000 örmény menekültet telepítettek ki).⁴²

Létrehozták az Örmény Menekültek Letelepítésének Kérdését Tanulmányozó Bizottságot, élén Fridtjof Nansennel (tagjai: G. Carle, C. E. Dupuis, Pio Lo Savio és Vidkun Quisling, Norvégia későbbi kollaboráns kormányfője).⁴³ A bizottság 1926. évi jelentése szerint a konstantinápolyi és görögországi örmény menekültek „azonnali repatriációt igényelnek”, s megkezdődött az akció végrehajtásának előkészítése. A szovjet-örmény kormánnyal együttműködésben több tervezet is napvilágot látott. Gondos agrárföldrajzi és gazdasági számítások alapján – a megművelhető, öntözőrendszerrel ellátott földterületek felmérése, a gazdaságok hozamának és fenntarthatóságának megállapítása után – végül 15 ezer (10 ezer görögországi és 5000 konstantinápolyi) örmény menekült „repatriációjának” megvalósítását látták kivitelezhetőnek.⁴⁴ Bár a kor szóhasználata a repatriáció kifejezést alkalmazta, fontos látnunk, hogy az örmény menekültek csupán egy elhanyagolható része származott eredetileg a kaukázusi területekről, így nem repatriációról, pusztán tömeges kitelepítésekről beszélhetünk.

A menekültek Örményországban történő letelepítésének költségét gyeszjatinánként (régi orosz terület-mértékegység, 1,09 hektár) 200, összesen 9 millió rubelben határozták meg.⁴⁵ Számos terv született, hogy miként is lehet ekkora összeget előteremteni. Nansen elsődleges elképzelése szerint a német bankokban a szövetséges hatalmak által zárolt oszmán bankszámlákon található ötmillió fontot

40 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДДА, 24/891/3. 54.

41 Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite à la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations. ЦДДА, 176/10/459. 98–99.

42 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДДА, 24/891/3. 53.

43 A bizottság szoros együttműködésben állt a Léon Pachalian vezette Örmény Menekültek Központi Bizottságával.

44 Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. ÖNL, 1168/1/362. 1–25.

45 Uo.

– mely vélhetően „nagy részben örmény pénzből állt” – fordították volna a menekültek letelepítésére, mindazonáltal, amint azt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal is megfogalmazta, a vizsgálatok „nem találtak arra nézve bizonyítékot, hogy a pénz felhasználására az örmények jogi követeléssel léphetnének fel”.⁴⁶ Egy másik elképzelés szerint a tagállamok kölcsön formájában teremteték volna elő a szükséges összeget, melyet maguk a menekültek fizettek volna vissza idővel. A különböző örmény filantróp szervezeteken és a német kormányon kívül azonban más adományozó nem jelentkezett, így végül az örmény menekültek Örményországba történő tömeges letelepítésére nem került sor.

A délkelet-európai államok közül minden kétséget kizáróan a román kormány képviselte a legradikálisabb álláspontot az örménykérdés, így az örmény menekültügy kapcsán is. 1920. december 17-én a Népszövetség közgyűlésén Take Ionescu román külügyminiszter azzal a javaslattal állt elő, hogy a sèvres-i békeszerződésben meghatározott örmény határok, Örményország integritása védelmére és a „sokat szenvedett örmény nép” támogatására egy 40 ezer fős „szövetséges expedíciós haderőt állítsanak fel”, mely célra Románia készen állt „pénzzel, eszközökkel és emberekkel szolgálni”.⁴⁷ Eképpen indirekt módon az örmény menekültügy végső megoldását is kilátásba helyezte, hiszen a Sèvres-ben meghatározott örmény határokon belül a repatriáció is reális lehetőségként jelentkezett volna. Mindazonáltal a román javaslatot egy szűk év leforgása alatt vissza is vonták, Ionescu a következő, 1921. évi, VI. közgyűlésen elismerte: „Nem rendelkezünk hatékony [had] erővel, így csupán Örményország morális támogatásával szolgálhatunk.”⁴⁸

Az érintett kelet-közép-európai államok viszonylagos passzivitást tanúsítottak az örmény menekültüggyel kapcsolatban. Bár a Népszövetség különböző intézményeiben aktívan szereplő Örmény Nemzeti Delegáció már 1922 nyarán felvette a kapcsolatot Tomáš Garrigue Masarykkal és Edvard Benešsel, a kölcsönös bizalom, együttérzés és jó szándék kifejezésénél tovább nem jutottak.⁴⁹ Csehszlovákia – ugyan mind az 1924., mind az 1926. évi egyezményt aláírta, valamint részt vett az 1926. május 10-én az orosz és örmény menekültek kérdésében tartott nemzetközi konferencián – kijelentette, mivel az ország területén tartózkodó örmény menekültek száma jelentéktelen, „nincs mit hozzátennie” az örmény menekültügyet érintő további tárgyalásokhoz. Egyúttal jelezte, hogy a csehszlovák kormány az állam területén tartózkodó 30 ezer orosz és 200 örmény menekült támogatására

46 International Labour Office, Geneva, 14th August 1925. ÖNL, 1168/1/344. 73.

47 League of Nations. Situation in Armenia. Motion Proposed by M. Jonnesco on Behalf of the Roumanian Government. Document de l'Assemblée 259. 17 décembre 1920. ÖNL, 1168/1/362.

48 Sixième Commission; Examen des Demandes d'Admission des États. Question Politiques; Troisième Seance (Publique); Tenue le jeudi 15 Septembre 1921, à 17 heures 15. M. le comte de Gimeno, Président. Voeu en faveur de la Constitution d'un Foyer National Arménien. ÖNL, 430/1/1233. 12278–12282.

49 Az Örmény Nemzeti Levéltár három ilyen levelet őriz: Lettre adressés au Président Massarik. Prague, le Juin 1922; Lettre adressés à M. Benés, Président du Conseil, Ministre des A. E. de la République Tchéco-Slovaque. Prague, le 9 Juin 1922; Letter of the Armenian Delegation, Prague, July 8, 1922 ; Letter of the Armenian Delegation, Prague, July 11, 1922. ÖNL, 430/1/1245. 11676–11679.

1921–1925 között hozzávetőleg 283 millió koronát költött és a személyazonossági igazolványok kibocsátását a továbbiakban is támogatni fogja.⁵⁰

A kelet-közép-európai államok annál inkább érdekeltek voltak az orosz menekültügy alakulásában, hiszen a térséget – a balti államoktól egészen Törökországig – érintette leginkább az orosz menekülthullám a polgárháború kitörésétől egészen az 1930-as évek elejéig. A menekültek száma az 1926. évben Finnország területén 14 314, Észtországban 19 000, Csehszlovákiában 30 000, Ausztriában 2465,⁵¹ Bulgáriában 28 340 fő volt.⁵² A lengyel–orosz határon 1922 elején csaknem 150 ezer orosz menekült várt a lehetőségre, hogy folytathassa útját nyugat irányába (a Lengyelországban tartózkodó orosz menekültek létszáma azonban a későbbiekben – egyes adatok szerint – elérte a 200 ezer főt).⁵³ Andrej Mohola kimutatása alapján 1922-ben az orosz menekültek száma Lettországon hozzávetőleg 16–17 ezer, Litvániában 4000, Romániában 35–40 ezer, Jugoszláviában 33 500, Görögországban 3000, Törökországban 30–35 ezer volt.⁵⁴

A Népszövetség Egészségügyi Bizottsága, élén Ludwik Rajchmannal, már 1922-ben felhívta a figyelmet az orosz menekültek katasztrofális egészségügyi állapotára – mint azt feljebb láthattuk, éppen e probléma megoldási kísérletei kapcsán kezdett kialakulni a nemzetközi menekültügyi intézményrendszer –, a lett, litván és lengyel határon mozgó orosz menekültek körében terjedő tifusz, kolera és egyéb járványok gyors terjedésében rejlő veszélyekre. Varsóban 1921 novemberében 143, decemberében 180 menekültet diagnosztizáltak tifusszal.⁵⁵

Bulgáriában 1921-ben érte el az újonnan érkező orosz menekültek létszáma a legmagasabb szintet – míg 1919-ben és 1920-ban összesen 8640 orosz menekült érkezett, addig 1921-ben csaknem 21 460 fő.⁵⁶ Az orosz menekültek munkavállalási és tanulmányi kilátásai ugyancsak problémásnak bizonyultak az újonnan függetlenedő, háború sújtotta kelet-európai államokban. Bulgáriában telente hozzávetőleg 10 ezer, nyáron 4500 munkaképes, ám munkanélküli orosz menekülről adtak számot a hatóságok,⁵⁷ a menekültek közel felének volt állandó munkája 1925 júliusában, míg hozzávetőleg 6000 fő rendelkezett átmeneti, alkalmi munkával.⁵⁸ A munkavállaló és munkanélküli orosz menekültek aránya az egyes országok-

50 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, KMF 176/10/459. 69–96.

51 Uo.

52 Kimutatás az orosz menekültekről. 1926. február 13. ЦДА, KMF 176/10/459. 39.

53 Report of the Health Committee. Council /16th Session/P.V.11. Eleventh Meeting (Public) held Saturday. January 14th, 1922, at 9:30. a.m. ÖNL, 430/1/1237. 12983–12989.

54 A teljes táblázatot lásd: Lakatos, 2011. 36.

55 Report of the Health Committee. Council /16th Session/P.V.11. Eleventh Meeting (Public) held Saturday. January 14th, 1922, at 9:30. a.m. ÖNL, 430/1/1237. 12983–12989. A Népszövetség Egészségügyi Szervezetének és Bizottságának munkájáról bővebben: Borowy, 2010. 11–29.

56 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 49.

57 Kimutatás az orosz menekültekről. 1926. február 13. ЦДА, KMF 176/10/459. 39.

58 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 49.

ban nagyon eltérő lehetett – míg Svédországban a menekültek fele munkanélküli volt, addig Csehszlovákiában mindössze 12-15%-a.⁵⁹ Bulgáriában összesen 256 orosz menekült folytatta tanulmányait,⁶⁰ Észtországban 1130, Finnországban 559, Csehszlovákiában 600, Ausztriában pedig mindösszesen 10 fő. Az orosz menekültek számára kiállított Nansen-útlevelek száma Ausztriában 1030, Észtországban 17 209, Finnországban 800 volt, Lengyelországban csak az 1925. évben 4600 útlevelet állítottak ki.⁶¹

Az úgynevezett „fehér” vagy „fehérgárdista” orosz emigráció és az orosz menekültügy kapcsolatának vonatkozásában él egy hibás toposz a nemzetközi és a magyar szakirodalomban. Számtalan tanulmány a „fehér emigráció” (*l’émigration blanche*) alatt nem csupán azokat a tiszteket, nemeseket és gazdag városi polgárokat érti, akik a polgárháború idején ideológiai és politikai meggyőződésük miatt, valamint a megtorlástól való félelmükben hagyták el hazájukat, s települtek a nyugati világba, hanem az 1917. évet követő orosz kényszeremigráció egészét. Ezek az írások egybemossák őket a menekültek egyéb kategóriájával, egy egységes entitásként kezelve e valójában messzemenően sokrétű csoportot.⁶² E toposz nyomán került Tóth Judit monográfiájába is az európai orosz menekültek meghatározása: „arisztokraták, gyárosok, magas rangú állami alkalmazottak”.⁶³

Téves ez a kép, mivel az orosz menekültek túlnyomó többsége egyszerű földműves, munkás-, paraszti származású személy volt, miként a kelet-európai államok által befogadott orosz menekültekről készült statisztikák mutatják. Finnországban egy 1926-ban végzett felmérés szerint a vizsgált 10 829 orosz menekült túlnyomó többsége, 6749 személy (62,3%) mezőgazdasági vagy ipari munkás volt, s csupán 582 személy (5,4%) volt szellemi szabadfoglalkozású. Tovább ár-

59 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, КМФ 176/10/459. 72.

60 Kimutatás az orosz menekültekről. 1926. február 13. ЦДА, КМФ 176/10/459. 39.

61 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, КМФ 176/10/459. 74–75.

62 Erre számtalan példát sorolhatnánk fel, nem csupán az Európába érkező orosz emigránsokat bemutató szakirodalomból, hanem akár a Kínába menekülő 25–50 ezer orosz menekült történetét feldolgozó művekből is. Az orosz menekülthullám történeti kutatásában megfigyelhető bizonytalanságokra (háborús menekültek – politikai menekültek) hívja fel a figyelmet Irina Szabennyikova is, rámutatva arra, hogy a témát kutató történészek elsősorban az emigráció politikai és ideológiai vetületeit, az orosz emigránsok politikai és szellemi vezetőinek hagyatékát vizsgálják. Bár igaz Richard Pipes azon megállapítása, miszerint „Oroszország számára ez az exodus olyan tehetség-, tudás- és tapasztalatvesztést jelentett, amit lehetetlen számokban kifejezni” (Pipes, 1997. 390.), a menekültek túlnyomó többsége valójában paraszti, illetve munkásszármazású személy volt. Lásd: Sabennikova, 2011. 35–63., Wang, 2013. 30–34.

63 Tóth Judit műve mindazonáltal az európai és magyar menekültügy és a menekültjog fejlődéstörténetének kiváló forrása. Lásd: Tóth, 2004. 231. Halász Iván Tóth Judittal ellentétben már egy „sokrétű” orosz emigrációról beszél, azonban ő is hangsúlyozza, hogy tagjai között „a bolsevizmus elől menekülő arisztokrata és polgári családok egyes tagjai, a fehér hadseregek tisztjei, kozákok, katonák és civilek” voltak. Tanulmánya a hercegek, arisztokraták, tábornokok, monarchista „ellenforradalmárok” története. Vö.: Halász, 2011. 9–33.

nyalja a képet, hogy 1036 (9,6%) kereskedőről szól a kimutatás.⁶⁴ Bulgáriában 1925-ben a 14 471 orosz menekült 64%-a (9250 személy) volt ipari, illetve mezőgazdasági munkás, s csupán 371 fő tartozott a szorosabb értelemben vett „értelmiségi” kategóriájába: 100 orvos, 65 mérnök, 170 tanár, 16 professzor és 20 pap, akik a menekültek 2,6%-át tették ki.⁶⁵ Hasonló foglalkozás- és képzettségbeli megoszlást, társadalmi rétegződést mutatnak a magyar források is, ezekből kiderül, hogy hazánk orosz ajkú lakosságának mindössze 3,3%-a volt értelmiségi az 1928. évben. Mielőtt megvizsgálánk a Magyarországra menekültekről készült pontos statisztikákat, tekintsük át a magyar diplomáciai szerepvállalást a nemzetközi menekültügy kialakításában.

Magyarország és a nemzetközi menekültügy az I. világháborút követő években

Bár Magyarország csupán 1922. szeptember 18-án vált a Népszövetség tagállamává, már a tagságát megelőző években is részt vett a menekülteket érintő legfontosabb nemzetközi tárgyalásokon. Képviseltette magát a Nemzetközi Orosz Segélyszervezetet felállító genfi nemzetközi konferencián, ahol a szervezet főmegbízotti posztjára Fridtjof Nansen javasolta Baranyai Zoltán magyar küldött is, mindazonáltal a magyar állam pénzügyileg nem támogatta a mozgalmat.⁶⁶ A szűkös költségvetésre hivatkozva a pénzügyi támogatás elhárítása a későbbiekben is jellemző maradt, a menekültügy azonban – tekintve az elcsatolt területek magyarságát és a Magyarországra érkező magyar menekültek százezreit – a magyar politikai diskurzus nagy érdeklődésére számíthatott, amit csak fokozott a menekültügy és a hadifoglyok ügyének összefonódása ezekben az években.⁶⁷

Az 1921. augusztus 15–16-án tartott genfi konferencián is részt vett Baranyai Zoltán, ám „csupán a személyzetben adandó segéllyel” jelezte Magyarország

64 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. ЦДА, KMF 176/10/459. 72.

65 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА, 24/891/3. 49.

66 A hivatalos indoklás szerint pénzügyi nehézségek miatt „Magyarország az oroszországi éhínség leküzdéséért irányuló akcióban legnagyobb sajnálatára részt nem vehet”. Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklós külügyminiszter részére, Genf, 1921. szeptember 13. 39/pol. MNL OL K107/43/2/b/1, 52. cs. Az orosz éhínségek leküzdésére a magyar sajtóban ekkor egy sajátos javaslat merült föl, amely a menekültek ügyét az éhínségek ügyével kívánta összekapcsolni. Az írás szerint a nyugatra menekült orosz értelmiségiek gárdájából toborzott szakértők segítségével lehetne a helyzetet orvosolni: „Oroszországot legeredményesebben akként lehet segíteni, ha az éhezők érdekében megindított akciót összekapcsolják a menekült oroszok érdekében kezdett mozgalmal. [...] Elsősorban orosz szakértőkre van tehát szükség, mivel pedig a polgárháború éppen ezek sorát ritkította meg, rendkívüli módon, a külföldre menekült oroszokat kell rávenni arra, hogy hozzáfogjanak hazájuk közigazdasági újjáépítéséhez.” Terv Oroszország talpraállításáról. In: Magyar Külpolitika, 3. (1922) 12. sz. 2.

67 Nansen ezekben az években nem csupán a menekültügy és a szovjet-oroszországi éhínségek, de a hadifoglyok ügyének is főbíztosa volt.

lehetséges részvételi szándékát a kibontakozó humanitárius mozgalomban. Baranyai javaslatára a konferencia azonban elfogadott egy addicionális indítványt is, amelyet az éhínség elleni nemzetközi küzdelem egyfajta morális, nem kötelező érvényű feltételként fogadtak el: „A konferencia kifejezi azt az óhaját, hogy a jelenleg még Oroszországban található külföldi foglyok és internáltak rögtön szabadon bocsátassanak.” Így végül bár a magyar kormány semmilyen kötelezettséget nem vállalt az oroszországi éhínségek kapcsán kibontakozó nemzetközi mozgalomban, sikerült a magyar külpolitikai érdekek e nem elhanyagolható szegmensét – ha csak szimbolikus formában is, de – érvényre juttatnia.⁶⁸

Az orosz menekültek részére kibocsátandó személyazonossági igazolványok kérdését első ízben tárgyaló 1922. július 3–5-i genfi nemzetközi konferencián a magyar kormányt báró Abele Egon magyar királyi konzul képviselte. A konferencia jegyzőkönyve szerint „Abele báró (Magyarország) kijelentette, hogy nincs feljogosítva a Kormánya részéről történő hivatalos elkötelezettség kifejezésre juttatására, de úgy érezte, kijelentheti, hogy a személyazonossági igazolványok kiállítása, az úti- és a vízumköltségek csökkentése a menekültek részére nem ütközhet akadályba Magyarországon sem”.⁶⁹ A konferencia végén a részt vevő diplomaták aláírták a személyazonossági igazolványokról szóló nemzetközi egyezményt, amit a magyar követ a „kapott utasítás értelmében [...] ad referendum megjegyzéssel” tett meg.⁷⁰ Ezzel a lépéssel a magyar állam még nem csatlakozott az egyezményt aláíró és a személyazonossági igazolványokat elismerő államok sorához, Baranyai azonban 1922. augusztus 21-én Bánffy Miklósnak írt levelében az egyezmény aláírását tanácsolta: „Véleményem szerint kívánatos volna, ha Magyarország is csatlakoznék e határozathoz azzal a feltétellel, hogy a még kérdésbe jövő bulgár, jugoszláv, román kormányok is magukévá teszik.”⁷¹ Az egyezmény aláírására magyar részről végül 1923 elején került sor, s 1936 szeptemberéig összesen 3935 személyazonossági igazolványt állított ki a magyar adminisztráció orosz menekülteknek.⁷²

Az egyezmény pontjainak az örmény menekültekre történő kiterjesztését előirányzó 1924. évi konferenciákon Magyarországot ismét Baranyai Zoltán képviselte. Baranyai és Daruváry Géza külügyminiszter levelezéséből kitűnik a magyar diplomáciai körök örmény menekültekkel kapcsolatos álláspontja: „Miután ezt a jobb sorsra érdemes örmény népet az entente beugratta a törökellenes mozgalomba, sőt, a világháború során, nyíltan maga mellett szerezte meg, s utána cinikusan föláldozta a lausanne-i békeszerződésben, a N.Sz. összes tagállamaival szeretné meg-

68 Baranyai Zoltán, genfi magyar királyi követ Bánffy Miklós külügyminiszternek írott, 1921. augusztus 20-ra datált, 28/pol. számú levele. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

69 Governmental Conference on Identity Papers for Russian refugees. 2nd meeting. Monday, July 3rd, at 15:30. MNL OL K84/24, 79. cs. Eredeti iktatási szám: C.R.R./C.I./P.V.2 (I).

70 Báró Abele, m. kir. konzul jelentése az orosz menekültek útlevelügyében tartott nemzetközi konferenciáról. Bern, 1922. július 6. MNL OL K84/24. 79. cs.

71 Baranyai Zoltán 135/pol.-1922. számú levele Bánffy Miklós m. k. k. m. úrnak, Genf, 1922. augusztus 21. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

72 Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

*fizettetni a nép megmaradt töredékeinek elhelyezését és rekonstruálását.*⁷³ Baranyai másik levelében felidézte a brit származású Thomas Frank Johnson őrnagy, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal magas rangú hivatalnoka szavait, miszerint az örmény menekültek támogatása „becses és fontos” feladat, s e tekintetben egyetértés volt köztük.⁷⁴ Magyarország az egyik első állam volt, amely az örmény menekültek számára nemzetközi személyazonossági igazolványt állított ki, 1936 szeptemberéig bezárólag összesen 31 darabot.⁷⁵

Idővel Magyarországon is kialakult a Népszövetség menekültügyi intézményeivel kapcsolatban álló menekült- és munkaügyi intézményrendszer. Az osztrák és a magyar állam együttműködött a két állam területére érkező menekültek ügyében: az 1925. elején megkötött megállapodás szerint az osztrák és a magyar kormány közösen üzemeltette a Menekültügyi Főbiztosságot is képviselő Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Henri Raymond vezette bécsi irodáját. A 18 ezer svájci frank éves költségvetéssel működő iroda költségeinek kétharmadát (12 ezer frank) az osztrák és a magyar állam közösen fedezte, 2:1 arányban, az osztrák állam évi 8000, a magyar évi 4000 frankkal járult hozzá a kiadásokhoz.⁷⁶

Bár a korábbi, feljebb is részletezett egyezmények javasolták az aláíró államoknak a menekültek részére az útiköltségek esetében kedvezmények nyújtását, azt kötelezővé nem tették, így a kérdés a továbbiakban is tárgyalások témáját képezte. Az 1926. tavaszi újabb egyeztetések során a magyar kormány állásfoglalásával kapcsolatban Walko Lajos telegramban értesítette a külügyminisztériumot: *„A múltban csoportos átutazások ötven percentes kedvezményben részesültek, államközi kölcsönösség esetére ötven percentes díjmérsékléshez hozzájárulnánk.”*⁷⁷

Az 1926. május 12-én aláírt egyezményt megelőző konferenciákon a magyar diplomácia aktívan képviseltette magát. A magyar királyi külügyminisztérium részletes utasítást adott Baranyai részére a magyar állásfoglalás tekintetében. A minisztérium által megfogalmazott sarkalatos pontokat vizsgálva egy merőben modern szempontrendszer ismerhetünk meg, amely alapján a magyar diplomácia – a későbbi években is konzekvens módon – kiállt a személyazonossági igazolványok menekülteket terhelő költségeinek radikális csökkentése mellett, valamint a mene-

73 Örmény menekültek segélyezése. Baranyai Zoltán 296/43. számú levele Daruváry Géza külügyminiszternek. Genf, 1924. március 26. MNL OL K107/43/2/a. 52. cs.

74 644/43. sz. Genf, 1924. július 10. MNL OL K107/43/2/a. 52. cs.

75 Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

76 A Külügyminisztérium 14785/1. számú, 1926. január 4-re datált levele a genfi követségi tanácsosnak. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs. Mindemellett Magyarországon kialakult az elcsatolt területekről érkező, több mint félmillió fős magyar menekülthullám ellátását szolgáló intézményrendszer is: 1920. április 19-én felállították az Országos Menekültügyi Tanácsot, élén Bethlen Istvánnal, majd április 28-án megalakult az Országos Menekültügyi Hivatal is, amely eleinte a miniszterelnökség, majd 1922-től a népjóléti és munkaügyi minisztérium hatáskörébe tartozott. Bővebben: Szűts, 2010. 114–133.; Petrichevich Horváth, 1924.

77 Walko Lajos telegramja. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

kültek azon joga mellett, hogy bármikor visszatérhetnek az igazolványt kiállító állam területére.⁷⁸

Baranyai beszámolójából kiderül, hogy a konferencia résztvevői a személyazonossági igazolványok kiállításának fejében a menekültek részéről öt svájci frank hozzájárulást tartottak szükségesnek, amelyet „a magyarországi orosz menekültek helyzetére való tekintettel” Baranyai felszólalásai során több ízben is megvalósíthatatlannak tartott. A magyar diplomácia ezen álláspontját számos esetben, a későbbi évek során is kifejezésre juttatta.⁷⁹ Egy későbbi kimutatásból az is kiderül, hogy Magyarországon „a Nansen útlevelek utáni kiállítási, vagy meghosszabbítási díj nincs rendszeresítve, csupán a nyomtatvány önköltségi ára fejében kell a menekülteknek 48 fillért fizetni”.⁸⁰ A konferencia emellett „azt is javasolta, hogy, bizonyos kivételek mellett, minden állam engedje meg a kivándorló menekülteknek, hogy bizonyos időn belül visszatérhessenek. Ez a föltétel [Baranyai megfogalmazása szerint] elkerülhetetlennek látszik...”⁸¹ Ez, a magyar diplomácia által is hangsúlyozottan javasolt pont nem került be az egyezménybe, s így a későbbi évek menekültpolitikájának is állandó vitás kérdését jelentette. A Népszövetség VIII. közgyűlésén került elő ismét a probléma, ahol a korábbi egyezményeket érintő lehetséges módosításként tárgyalták a javaslatot.⁸² A korábbiakhoz hasonlóan a pénzügyi támogatást a magyar kormány végül az 1926. évi konferencián is megtagadta.⁸³

78 Walko Lajos utasítása Baranyai számára a következő volt: „A III.9-ik pontra vonatkozólag kívánatos lenne, ha minden menekült orosz és örmény egyaránt, tekintet nélkül arra, hogy mikor érkezett, útlevelet birtokában legyen. [...] elfogadhatónak tartanék egy megállapodást, hogy minden állam azon menekülteket, kiknek ő állított ki »Nansen-féle« útlevelet, bármikor ismét bebocsássa saját állama területére. Csak ilyen módon lehetne megkönnyíteni a menekültek elhelyezésének lehetőségét. Ezt a proposíciót a szerzett tapasztalatok alapján ajánlhatnók. [...] Az útlevelet egyöntetű típusa (alak, szín, szöveg) nemcsak kívánatos, de szükséges is, mert ha többféle típus létezik, úgy az ellenőrzés kétségtelenül nehezebb. [...] Mivel a menekültek nagy része vagyonatlan, az útlevelet díját a minimális összegben kellene megállapítani. Ez az összeg az útlevelet nyomtatvány árát és kiállítási költségeinek kiadásait a lehetőség szerint ne haladja meg.” Magyar királyi belügyminisztériumi rendelet. 118.672/1926. szám. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

79 Többek között 1928 márciusában is: „A Magyarországon tartózkodó orosz és örmény menekültek mindannyira vagyonatlanok s nagyrészüket maga is segélyre szoruló, úgy hogy tőlük egy létesítendő alap céljára 5-5 franknak a bekívánása teljesen lehetetlen.” 20.5201-s. 1928. március 31. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

80 Menekültek statisztikája Nansen-hivatal részére. 609/1936. hivatkozási szám. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

81 Baranyai Zoltán 59891/4. számú levele Walko Lajos külügyminiszternek, Genf, 1926. június 25. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

82 Russian and Armenian Refugees. Report to the Eight Ordinary Session of the Assembly. Geneva, September 5th, 1927. MNL OL K78/XIII-6. 42. cs.

83 A menekülteket érintő humanitárius mozgalom pénzügyi támogatásának kérdése leghamarabb az 1928. évben került ismét napirendre. Ezzel kapcsolatban a külügyminisztérium kikérte a pénzügyminisztérium véleményét. Bud János pénzügyminiszter ekkor a következő sorokkal utasította el a felkérést: „A lakóhelyéről elűzött és minden vagyonától megfosztott örmény menekültek szenvedéseit talán egy nemzet sem tudja oly mértékben átérezni, mint éppen a magyar nemzet. A trianoni békeszerződés és az utódállamok erőszakos intézkedései folytán ugyanis a magyarok százezrei jutottak hasonló sorsra, akik vagyonuktól hirtelen megfosztva mind a megkisebbedett és területe nagy részének hirtelen elvesztése folytán gazdasági rendszerében feldúlt, a háború és az azt követő idegen megszállások által súlyosan meggyengült mai Magyarország felé menekültek és ezen súlyos helyzetbe jutott országtól vártak segítséget. [...] Ilyen körülmények között tehát, amikor a magyar államnak is megvannak a maga menekültjei, akiknek támogatása költ-

A magyar kormány a repatriáció lehetőségének tekintetében is állást foglalt, s azt követendő példaként tüntette fel: „A magyar kormány sem a múltban, sem most semmiképpen sem akadályozza meg az itt tartózkodó orosz állampolgárokat hazameneteli szándékukban, sőt azt a maga részéről is mindenkor elősegíteni fogja.”⁸⁴ A szovjet kormány azonban általában teljesíthetetlen feltételeket szabott a hazatéréssel kapcsolatos tárgyalások során. 1928 nyarán és őszén nyolc személy repatriációjával kapcsolatban Moszkva kijelentette, hogy addig nem adja ki a beutazási engedélyt ezen személyek számára, amíg egy általuk kijelölt megbízott ki nem vizsgálja magyarországi tartózkodásuk körülményeit Budapesten. Ezt a magyar diplomácia integritása fenntartása érdekében nem engedhette meg, így Nansen közbenjárását kérte.⁸⁵ Ekkor Nansen éppen a Szovjetunió területén tartózkodott, így a genfi magyar követség T. F. Johnsonnal vette fel a kapcsolatot. Johnson és Nansen levelezéséből kitűnik, hogy Georgij Csicserinnel, a Szovjetunió külügyi népbiztosával tartott egyeztetéseinek egyértelművé vált Nansen számára, hogy „a szovjet kormány nem óhajt foglalkozni orosz állampolgároknak olyan országokból való hazaszállításának kezelésével, melyekben a szovjet kormánynak nincsenek hivatalos képviselői”. Ezenkívül Csicserin azt is kijelentette: „garanciára van szüksége arra vonatkozólag, hogy az Oroszországba visszatérő orosz állampolgárok nem szovjetellenesek”.⁸⁶

Egy későbbi követi jelentésből kiderül, hogy „az orosz szovjet-kormány Nansen főbiztos közbenjárására sem hajlandó ezen orosz állampolgárok hazaszállítására”, így „más mód nem marad, minthogy a hazatérni óhajtok egyenkénti kérvények útján kíséreljék meg a beutazási engedély elnyerését. Az itteni Menekültügyi Hivatal pártolóan terjeszteni e kérvényeket a szovjetkormány elé.”⁸⁷ Az is előfordult, hogy a magyar hatóságoknak nagy nehézségek árán sem sikerült egy Magyarország területéről kitiltott orosz származású menekült Szovjetunióba való telepítését megoldani (ilyen volt Jacques Mindvgyuk, Nansen-útlevelemmel is rendelkező orosz menekült kitiltásának az ügye).⁸⁸

A Magyarországon élő orosz menekültek számát általában 4000–5000 főre teszi a hazai és a nemzetközi szakirodalom. Halász Iván egy orosz nyelvű szakcikkre hivatkozva 5045 főben adja meg a menekültek létszámát 1930-ban,

ségvetésének súlyos megterhelését jelenti, bármily részvétellel tekintünk is más hasonló sorsban levő nemzetekre, pénzügyileg nem lehetünk segítségükre.” Bud János pénzügyminiszter 147.863/1927. I. számú levele a magyar királyi Külügyminisztérium részére, 1928. február 5-én. MNL OL K107/43/2/c. 53. cs.

84 Miniszteri levél Hevesy Pál Miniszter Residens Urnak Genfben, Budapest, 1928. június 1. 115.215/7. MNL OL K107/43/2/b/1, 52. cs.

85 A nyolc orosz személyt név szerint is említik a források: Julianne Rutkovszkij, Pelagia Virlickaja, Sergej Novikoff, Vera Simonova, Pierre Leybin, Dora Bereczova, Jacques Mindvgyuk, Nadejda Gussava. A népszövetségi magyar királyi követség 1845. számú jelentése, 1928. október 30. MNL OL K107/43/2/b/1, 52. cs.

86 82. pol. számú levél Gróf Khuen-Héderváry Sándor rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter úrnak. Genf, 1928. július 11. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

87 A népszövetségi magyar királyi követség 1845. számú jelentése, 1928. október 30. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

88 A Külügyminisztérium 125.998=7. számú levele a népszövetségi magyar királyi képviselőnek. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

ám kijelenti, hogy a „korabeli becslések is körülbelül 3000–4000 orosszal számolnak a két világháború között”.⁸⁹ Árnyalja a képet a magyar királyi belügyminisztérium VII. osztálya által 1928 májusában készült, a „Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról” című kimutatás, amely nem csupán az orosz menekültek számáról, de társadalmi összetételéről is részletes adatokkal szolgál. A dokumentum szerint a Magyarországon tartózkodó oroszok összlétszáma – mindenkit, a családtagokat és gyermekeket is beleszámítva – 4764 fő. Az „önálló személyek családtagok nélkül” mindössze 2552 főt tettek ki. 887 házastársat említ a statisztika, közülük csupán 128 volt orosz, 759 fő magyar származású. A családokban 1325 gyermek élt, akiknek hozzávetőleg 85%-a orosz–magyar vegyes házasságból született, összesen 1160-an voltak magyarországi születésűek és csupán 165-an születtek Oroszországban. A 2552 fő azonban nem volt mind menekült. 285 személy a háború előtt érkezett Magyarországra, mint „szovjetházás” 112 fő költözött házastársával, 1696 fő hadifogolyként érkezett hazánkba, és csupán 459 fő tartozott a szűkebb értelemben vett menekült kategóriába.

A Magyarországon élő oroszok társadalmi viszonyairól alkotott képet is nagymértékben árnyalja a kimutatás. Foglalkozását tekintve 765 munkás, 690 földműves, 595 iparos, 206 magánzó, 83 értelmiségi, 52 kereskedő, 161 egyéb. Bár a magyarországi orosz közösség központja valóban Budapesten volt (iskolák, templomok, társadalmi elit), a szakirodalom mégis megalapozatlanul nagy hangsúlyt helyez a magyar főváros és az orosz elit szerepére az orosz közösség tekintetében. Míg 1928-ban 960 orosz tartózkodott Budapesten, vidéken 1592, mely utóbbiak közül 1110-en falvakban, 482-en városokban. Így tehát kijelenthető, hogy a magyarországi orosz emigrációnak csupán egy kis szelete volt része a „fehérgárdista” cári „nómenklatúrának” és arisztokrata társadalomnak, többségük paraszti vagy munkásszármazású hadifogoly, vagy a háborúk, üldöztetések és éhínségek elől menekülő személy volt, ráadásul több mint egytizedük a háborút megelőzően érkezett Magyarországra.⁹⁰ A részletekbe bocsátkozó kimutatás forrásértékének kétségbevonását nem tartom megalapozottnak, mégis feloldhatatlan ellentmondásba ütközőnek tűnik a kimutatás azon pontja, amely mindösszesen 459 főt sorol a menekültek kategóriájába, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a magyar hatóságok 1936 szeptemberéig 3935 személyazonossági igazolványt állítottak ki orosz menekültek részére.

A két világháború között Magyarországon tartózkodó örmények számát illetően az 1936. évi kimutatás 33 főről tesz említést, mindazonáltal számuk valószínűleg több volt. Eghia Hovhanessian örmény menekült visszaemlékezése szerint az Oszmán Birodalomból érkező örmény menekültek száma Budapesten 1922-ben 80–90 körül mozgott, míg 1934-ben az Erdélyből betelepülő örményekkel együtt a fővárosban hozzávetőleg kétezren, az ország teljes területén pedig ötezren éltek.⁹¹ A két világháború között az örmény származású menekültek Budapesten elsősor-

89 Halász, 2011. 26.

90 Kimutatás a Magyarországon tartózkodó orosz állampolgárokról. A m. kir. Belügyminisztérium VII. osztálya, 1928. május 29. MNL OL K107/43/2/b/1. 52. cs.

91 Hovhannesian, 1934. 276.

ban szőnyegkereskedelemből és szőnyegek restaurálásából éltek, amit Budapest belvárosában található boltjaikban végeztek a Ferenciek terén, a Váci utcában, az Irányi utcában, a Kossuth utcában, a Cukor utcában, a Régiposta utcában és az Eskü téren. Egyikük, Rsduni Hrant Szerkisz a Magyar Nemzeti Múzeum antik szőnyegeknek restaurátorává is vált.⁹²

*

Összefoglalóan megállapítható, hogy a nemzetközi menekültügy intézményesülése és – nemzetközi szerződések formájában – jogi keretek közé terelése az I. világháborút követően az orosz és örmény menekültek kapcsán, a magyar diplomácia aktív részvételével zajlott le. A Népszövetség égisze alatt szervezett humanitárius segélymozgalom és a menekültek státuszának részleges tisztázása elsődleges fontosságú volt a menekültek tragikus sorsának további alakulása tekintetében – ezt elvitatni nem lehet. Mindazonáltal fontos a képet árnyalni: a ma érvényben lévő menedékjog – a menekültek nemzetközi és helyi védelem alá helyezése – ekkor még nem forrott ki, amit bizonyít a menekültek fogalmának feljebb köölt, 1926. évi meghatározása, amely etnikai kritériumok alapján adta meg a menekültstátuszt. A „menekültjogot” első ízben 1927-ben a Népszövetség Tanácsának 46. ülésén kívánták kiterjeszteni más etnikai csoportokhoz tartozókra is. A javaslatot azonban, amely arra irányult, hogy a szír, káldeus–asszír, rutén, montenegrói, zsidó, török és közép-európai menekültekre is vonatkozzanak azok a jogok, amelyeket az orosz és örmény menekültek korábban elnyertek, elvetették.⁹³ Döntését a következőkben indokolta a Tanács: *„A pusztá tény, miszerint személyek bizonyos csoportja bármely nemzeti kormány támogatása nélkül való, még nem teszi a csoport tagjait menekültekké, hiszen ezen az alapon minden állampolgársággal nem rendelkező, illetve vitatható állampolgársággal bíró személyt el kellene ismernünk [menekültként].”*⁹⁴

A másik pont, amelyben mai szemmel nézve kitűnik az I. világháborút követő nemzetközi menekültügy kezdetlegessége és a humanitás szempontjából való hiányossága, a menekültek „repatriációja” kapcsán ragadható meg. A túlnyomó többségében a mai Törökország területéről származó örmény menekülteknek a Szovjet-Kaukázusba történő áttelepítését ugyanis aligha lehet repatriációnak nevezni. Ezzel kapcsolatban számos aggasztó körülményről adnak számot a források.

92 További részletek: Avanesian, 2003. 6–9.; Avanesian–Szám, 2010. 154.; Avedikian–Dzsotjáné Krajcsír, 1998; Korbuly, 1942.

93 Közép-Európa menekültjeit említve, azt pontosítva a Tanács üléséről szóló jegyzőkönyv a következőkben határozza meg a menekültek e csoportját: „...elsősorban korábbi magyar állampolgárok, akiknek száma: 10 000 fő Ausztriában, Franciaországban és Romániában”. Ebből a megfogalmazásból is világosan látszik, hogy a Népszövetség nem az elcsatolt területekről hazánkba érkező menekülteket kívánta e tervvel támogatni. MNL OL K78/XII-1. 42. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927.VIII.

94 Az ülés teljes jegyzőkönyvét lásd: Extension to other categories of refugees of the measures taken to assist Russian and Armenian refugees. Extract from the minutes of the sixth meeting of the forty-sixth session of the council. Held on September 15, 1927. MNL OL K78/XII-1. 42. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927. VIII. Hasonló eset történt 1935-ben, amikor a norvég kormány tervezetét a Menekültekről és hontalanokról szóló általános egyezményről a közgyűlés elutasította. Rózsa, 1987. 139.

Megtörtént, hogy a Görögországból kitelepítendő 10 ezer örmény menekült névsorának összeállítása során az önkéntesség mindent felülíró alapelvét semmibe véve olyan örmény menekülteket is a repatriációs listára kényszerítettek a görög hatóságok, akik nem kívántak a Szovjetunióban letelepedni. „Sokan közülük jeleztek, hogy korábbi politikai tevékenységük nem teszi lehetővé Szovjet-Örményországban való tartózkodásukat.”⁹⁵ A hatóságok önkényes lépése az örmény menekültek demonstrációját váltotta ki 1925 novemberében.

Magyarország aktívan részt vett az I. világháborút követő nemzetközi menekültügyi rendszer kialakításában, s konzekvens módon, éveken át kiállt a menekültek részére kibocsátandó útlevelek lehető legkisebb előállítási költsége, valamint a menekültek azon joga mellett, hogy bármikor visszatérhetnek a Nansen-útlevelet kiállító állam területére.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ЦДА

Централен държавен архив (Központi Állami Levéltár, Szófia)

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

Külügyminisztériumi Levéltár Népszövetségi Képviselő (K 107)

ÖNL

Örmény Nemzeti Levéltár, Jereván (Հայաստանի ազգային արխիվ, Երևան)

2. Kiadott források és szakirodalom

Arrangement of 12 May 1926

1926 Arrangement of 12 May 1926 relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees. In: *League of Nations, Treaty Series*, LXXXIX. (1926) No. 2004. (<http://www.refworld.org/docid/3dd8b5802.html>)

Arrangement of 30 June 1928

1928 Arrangement of 30 June 1928 relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees. In: *League of Nations Treaty Series*, LXXXIX. (1928) No. 2005. (<http://www.refworld.org/docid/3dd8cde56.html>)

Avanesian

2003 Avanesian Alex: Krumplicukor. Avetis Tarpinian története. In: *Diaszpóra* 21, 1. (2003) 2. sz. 6–9.

Avanesian–Szám

2010 Avanesian Alex–Szám László: *Az örmény egyház története*. Bp., 2010.

⁹⁵ Johnson levele Nansennek, 1925. november 21. ÖNL, 1168/1/344. 139–140.

Avedikian–Dzsotjánne Krajcsír

1998 Avedikian Viktória–Dzsotjánne Krajcsír Piroska: *Magyarországi örmények*. Bp., 1998.

Az Európai Parlament és a Tanács 604/2013/EU rendelete

2013 Az Európai Parlament és a Tanács 604/2013/EU rendelete (2013. június 26.) egy harmadik országbeli állampolgár vagy egy hontalan személy által a tagállamok egyikében benyújtott nemzetközi védelem iránti kérelem megvizsgálásáért felelős tagállam meghatározására vonatkozó feltételek és eljárási szabályok megállapításáról. In: *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, L 180. (2013. 06. 29.) 31–59.

Barton

1930 Barton, James: *Story of Near East Relief (1915–1923): An Interpretation*. New York, 1930.

Birkás

2011 Birkás Anna: A menekültlét arcai. Örmény menekültek és a menekültügy kialakulása. In: *Korall*, 12. (2011) 46. sz. 42–65.

Borowy

2010 Borowy, Iris: The League of Nations Health Organization: From European to Global Health Concerns? In: *International and Local Approaches to Health and Health Care*. Eds.: Andresen, Astri–Hubbard, William–Rymin, Teemu. Bergen, 2010. 11–29.

Clogg

2002 *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*. Ed.: Clogg, Richard. London, 2002.

Frey

2012 Frey Dóra: Menekültek és menekülők. A második világháborút követő kényszermigráció nemzetközi jogi háttere. In: *Jogi tanulmányok*, 16. (2012) 2. sz. 95–107.

Halász

2011 Halász Iván: Az orosz fehér emigránsok és Magyarország az 1920-as évek elején. In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk.: Halász Iván. Budapest–Esztergom, 2011. 9–33.

Hathaway

2005 Hathaway, James C.: *The Rights of Refugees under International Law*. Cambridge, 2005.

Hovannisian

1992 *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. Ed.: Hovannisian, Richard G. New York, 1992.

Hovhannesian

1934 Hovhannesian, Eghia: *Armenia népe*. Gödöllő, 1934.

Huntford

1997 Huntford, Roland: *Nansen: The Explorer as Hero*. London, 1997.

Hurwitz

2009 Hurwitz, Agnes: *The Collective Responsibility of States to Protect Refugees*. Oxford, 2009.

Johnson

2000 Johnson, Paul: *A modern kor. A XX. század igazi arcai*. Bp., 2000.

Kapronczay

1993 Kapronczay Károly: Menekültek Magyarországon. In: *Valóság*, 36. (1993) 2. sz. 39–51.

Kardos

1989 Kardos Gábor: A menekült státusz nemzetközi jogi szabályozása és elnyerése a nemzetközi gyakorlatban. In: *A nemzeti kisebbségek és a menekültek jogai*. I. köt. Szerk.: Timoránszky Péter. Bp., 1989. 17–37.

Korbuly

1942 Korbuly Domonkos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Bp., 1942.

Közös Európai Menekültügyi Rendszer

2014 Közös Európai Menekültügyi Rendszer. Luxemburg, 2014.

Lakatos

2004 Lakatos Judit: Az orosz menekültek ügye a Népszövetségben (1920-as évek). In: *Történeti tanulmányok. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Kiadványa*, 12. (2004) 205–224.

2011 Lakatos Judit: Az orosz menekültek ügye a Nemzetek Szövetségében (1920-as évek). In: *Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945)*. Szerk.: Halász Iván. Budapest–Esztergom, 2011. 34–50.

Long

2009 Long, Katy: Early Repatriation Policy: Russian Refugee Return 1922–1924. In: *Journal of Refugee Studies*, 22. (2009) 2. sz. 133–154.

Macartney

1934 Macartney, Carlile Aylmer: *National States and National Minorities*. Oxford, 1934.

Marriot

1951 Marriot, John Arthur Ransome: *The Eastern Question: A Historical Study in European Diplomacy*. Oxford, 1951.

Mears

1929 Mears, Elliot Grinnell: *Greece Today: The Aftermath of the Refugee Impact*. Stanford, 1929.

Miller, D.–Miller, L.

1993 Miller, Donald E.–Miller, Lorna Touryan: *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley, 1993.

Monfosca

1929 Monfosca, Enrico: *Le Minoranze Nazionali contemplate dagli Atti internazionali*. Firenze, 1929.

Nagy

2012 Nagy Boldizsár: *A magyar menekültjog és menekültügy a rendszerváltozástól az Európai Unióba lépésig. Erkölcsi, politikai-filozófiai és jogi vizsgálódások*. Bp., 2012.

Nagy–Jeney

2002 *Nemzetközi jogi olvasókönyv. Dokumentumok, szemelvények*. Szerk.: Nagy Boldizsár–Jeney Petra. Bp., 2002.

Noel-Baker

1961 Noel-Baker, Philip: *Nansen's Place in History*. Oslo, 1961.

Petrichevich Horváth

1924 Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Bp., 1924.

Pipes

1997 Pipes, Richard: *Az orosz forradalom története*. Bp., 1997.

Rózsa

1987 Rózsa Mihály: A Népszövetség menekültügyi tevékenysége. In: *Századok*, 121. (1987) 1. sz. 134–154.

Sabennikova

2011 Sabennikova, Irina: Russian emigration in 1917–1939: Structure, geography, comparative analysis. In: *Social Sciences*, 42. (2011) 1. sz. 35–63.

Simpson

1939 Simpson, John Hope: *The Refugee Problem*. London, 1939.

Soós

1998 Soós Katalin: Ausztria és a magyar menekültügy 1956–57. In: *Századok*, 132. (1998) 5. sz. 1019–1051.

Szűts

2010 Szűts István Gergely: „A szükséglakások felét menekültek kapják...” Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. In: *Korall*, 11. (2010) 40. sz. 114–133.

Tololyan

2004 Tololyan, Khachig: Armenian Diaspora. In: *Encyclopedia of Diasporas*. Eds.: Ember, Melvin–Ember, Carol–Skoggard, Ian. Springer, 2004. 35–46.

Tóth

2004 Tóth Judit: *Státuszjogok*. Bp., 2004.

Wade

2000 Wade, Rex A.: *The Russian Revolution, 1917*. Cambridge, 2000.

Wang

2013 Wang, Haochen: Citizens of No State: Daily Life of Shanghai White Russians, 1920s–1930s. In: *Primary Source*, 4. (2013) 1. sz. 30–34.

PÉTER PÁL KRÁNITZ

RUSSIAN AND ARMENIAN REFUGEES AND REFUGEE POLICIES IN EAST EUROPE AFTER THE FIRST WORLD WAR, WITH A SPECIAL REGARD TO HUNGARY

The article depicts the first steps of the emergence of an international refugee law and institutions of refugee affairs in the contexts of Russian and Armenian refugees – fleeing war, persecution and genocide in Turkey and Russia – taking refuge in Northern-, Southeast- and East-Central Europe. It shows how the concept of the so called “repatriation” dominated the refugee policies of Bulgaria and Greece when it came to international (not Greek or Bulgarian) refugees. Through the 1920s, some 50 000 (later only 15 000) Armenian refugees were to be replaced in Soviet Armenia, and although such a mass deportation of refugees was not implemented, displacement of refugees in fact occurred. In terms of Armenian refugees, Romania had the most radical plan for a solution: the establishment of an allied military force defending Armenian territories. As for Russian refugees, the article demonstrates the numbers and general conditions of those taking refuge in Scandinavia, Finland, the Baltic states, Poland and Czechoslovakia, highlighting the falseness of a wide-spread topos of historical science, namely that the Russian refugees were a community of aristocrats, magnates and officers of administration or military. The article clearly demonstrates that an overwhelming majority of the Russian refugees were in fact laborers, workmen and peasants. Concerning Hungarian refugee affairs, a consequently adopted refugee policy can be drawn, as representatives of Hungary, over decades, maintained their distinct standpoints on one hand, on the possible lowest fee of identity certificates provided to Russian and Armenian refugees, and on the other hand, on the right of the refugees to return to the state that issued his/her certificate.

Fennmaradni vagy elbukni?

Osztrák politika az I. világháború alatt¹

„Ausztria–Magyarország fennmaradása vagy bukása csak szövetségesével együtt képzelhető el. Az azonban nem tudható, hogy melyik fog bekövetkezni.” Az 1917 augusztusában gróf Ottokar Czernin osztrák–magyar közös külügyminiszter által megfogalmazott helyzetértékelés első gondolatdarabja olvasható Lothar Höbelt osztrák történész legújabb monográfiájának főcímében. Bár más céllal hangzott el, és a német szövetséges megnyugtatót szolgálta, az idézet mégis híven tükrözi azt a kötetben megfogalmazott szerzői felfogást, miszerint a Nagy Háborút – sok esetben megcáfolva a szakértők jóslatait – meglepő fordulatok jellemezték. A Habsburg Monarchia pedig egyáltalán nem egy eleve és szükségszerűen bukásra – retrospektív megközelítésben szétesésre – predesztinált birodalom volt az I. világháború éveiben. A Bécsi Egyetem emeritus professzora az osztrák belpolitika történetének és az osztrák–magyar külpolitika diplomáciatörténetének egyik legfrissebb összegzését kínálja ezzel a kötetével. A tárgyalás középpontjába a belpolitika és a külpolitika kapcsolódási felületeit, kölcsönös függésének lényegi elemeit helyezte.

A szerző – művét hat kronológiai fejezetre osztva – az 1914 szeptembere és 1918 októbere közötti alig több mint négy év eseményeire koncentrált, az olvasó tehát ne számítson a kötetben a júliusi válsággal és a háború lezárásával kapcsolatos kérdések tárgyalására. Az 1914 ősze és 1915 ősze közötti „bessz” időszakát, ami egyúttal az első fejezet címe, a remélt sikerek helyett a katonai kudarcok jellemezték. Ez a konjunkturális lejtmenetet kifejező gazdasági fogalom a katonai és politikai hatalom viszonyában azt kívánja érzékeltetni, hogy ennek az évnak a végére a katonai vezetés hatalma csúcspontjára jutott, állam volt az államban, és uralmát ily módon a teljes hátországra is kiterjesztette. A hadvezetés és a politikai vezetés hatalmi játszmájának fontos eseményeként említette meg a szerző – többek között – a cseh helytartó, Franz Thun herceg elmozdítását pozíciójából. Ami a cseh hadseregegyeségek összeomlását illeti, annak ellenére, hogy a kutatások még kezdeti stádiumban vannak, a szerző véleménye szerint az összeomlást nem valamiféle politikai ellenállás, hanem a tiszték és a katonák közötti nyelvi kommunikáció zavara okozta. Úgy véli továbbá, hogy a felégárlást, mint okot, gyakran a katonai vezetés találta ki, és terjesztette saját hibáinak elfedése érdekében. Azt az antanttal szemben megfogalmazott vádat, miszerint támogatta az irredentizmust, és fellázította a nemzetiségeket a Monarchia ellen, azzal kívánta a történész árnyalni, hogy utalt arra: gyakran maguk az osztrák politika és hadvezetés képviselői éltek a

1 Höbelt, Lothar: *„Stehen oder Fallen?” Österreichische Politik im Ersten Weltkrieg*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2015. 323 p.

„kívülről inspirált felszabadító háború” eszközrendszerével, mint ahogy ez Józef Piłsudski paramilitáris alakulatai esetében történt.

Az 1915 ősze és 1916 májusa közötti tizenkét hónapot a váratlan sikerek éveként interpretálta Höbelt, és a „hossz” jelzővel illette. Itt olvashatunk először a kötet egyik kiemelt, valamint állandóan visszatérő gondolatáról, az ausztro-lengyel megoldás és a Közép-Európa-konceptió politikai junktimának téziséről. Ezt az összekapcsolódást a belpolitikai érdekharcok és a szövetségi viszony szerteágazó érdekrendszerén keresztül mutatja be, ami egyedi hozzáállásnak tekinthető a kérdés historiográfiájában. Höbelt hosszú évtizedek kutatásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy az osztrák politika fő áramában az ausztro-lengyel megoldás kiemelt figyelmet és támogatást kapott. (Az ausztro-lengyel elképzelés és a Közép-Európa-konceptió szoros egymásra hatására és összefüggésére mindig is csak a németek figyeltek.) A kongresszusi Lengyelország beolvasztása a Habsburg Monarchiába – vagy harmadik egyenrangú, szuverén államként trializmus formájában, vagy a magyarok ellenkezése miatt az osztrák birodalomfélbe történő csatolása szubdualista keretekben – Németországgal csak akkor lett volna elfogadható, ha az osztrák vezetés egyetért a németekkel történő szorosabb gazdasági együttműködés kialakításával, beleértve egy vámunió létrehozásának lehetőségét is.

A háborús konjunktúra lejtmenetét és hegymenetét követően a Bruszilov-offenzíva következtében létrejött patthelyzet bemutatása, az 1916 júniusa és decembere közötti hét-nyolc hónap történései képezik a harmadik fejezet tárgyát. Höbelt úgy véli, hogy magának az ausztro-lengyel megoldásnak a kegyelemdöfést az offenzíva adta meg. Berlinben már 1916 elején ejtették az ügyet, függetlenül a Közép-Európa-konceptiótól. A háború végéig számos alternatíva látott még napvilágot. Mérlegelték például 1916 közepén a független Lengyelország ütközőállamként történő létrehozásának lehetőségét Károly István főherceggel az élén, örökletes királyság keretében. 1916. november 5-én csak annyi valósult meg ebből, hogy proklamáltak egy király nélküli lengyel királyságot és egy kormány nélküli lengyel államot. Höbelt véleménye szerint a Nagy Háború első két évében a politikai és katonai konjunktúrák egyértelműen rekonstruálhatók. Sikertelenség és krízis az első évben, sikerek és eufória a második évben. Hasonló katonai cezúrák a háború második felét már nem jellemezték, a belpolitika és a külpolitika kapcsolata ugyanakkor egyre intenzívebbé vált.

A negyedik fejezetben a világtörténelem eseményei közül a legnagyobb fordulatként értelmezett két eseményre koncentrált a szerző, azaz az USA hadba lépésére, valamint az orosz forradalomra. Az összekötő kapcsot a két esemény között Erich Ludendorff személye kínálja, aki a korlátlan tengeralattjáró-háború koncepciójával provokálta az USA-t, valamint befolyásos szerepet játszott Lenin Oroszországba történő visszajuttatásában. Az osztrák történész külön kiemelte: összességében nem lehet azt állítani, hogy Ausztria–Magyarország passzív szerepet játszott az I. világháborúban, azaz nem tekinthetjük a birodalmat a német militarizmus eszközének, ahogyan ezt a konzervatív osztrákok és – ahogyan fogalmazott – a „progresszív porosz junkerfalók” korábban dogmává emelték. Ezt a kliséit azonban Höbelt kétségen felül igaznak látja ennek a két világháború eseménynek a vonatkozásában.

Az ötödik fejezet az utolsó feszültség pillanatait mutatja be 1917 ősze és 1918 ősze között. Ismét tanúi lehetünk az ausztro-lengyel megoldás feltámadásának, immáron perszónalunió formájában Károly királlyal Lengyelország élén, amiért cserébe a Német Császárság Romániában jutott volna korlátlan befolyáshoz. Míg a központi hatalmak vezetése 1916-ban egy lengyel hadseregért cserébe kész lett volna elfogadni a lengyel álla-

mi függetlenséget, 1917-ben anélkül kényszerült erre, hogy megkapta volna a remélt katonai támogatást.

Höbelt két esetben tett hosszabb „kitérőt” feldolgozása során. Az egyik kitérőben a már említett amerikai szerepvállalást elemzi kimerítően. A korlátlan tengeralattjáró-háborút második hadüzenetként értékeli, és az első hadüzenet clarki értelmezésének megfelelően szintén úgy gondolja, hogy 1917 első hónapjaiban a döntéshozók vállalták a kiterjedt háború kockázatát, az amerikai hadba lépés dimenziói azonban egyáltalán nem tudatosodtak a döntéshozókban. Ennek az eseménynek a fontosságát az osztrák történész szerint az adja, hogy egészen egyszerűen eldöntötte az Osztrák–Magyar Monarchia sorsát.

A másik kitérőben a szerző a Nagy-Horvátország-koncepció elmulasztott esélyeit latolgatja. Míg korábban, 2009-ben napvilágot látott munkájában a trialista koncepciókat általában véve átmeneti és múló jelenségként láttatta,² ebben a kötetben ennek a múló jelenségnek a tárgyalása külön fejezetet kapott. Höbelt értékelése szerint a dualista államalakulat átalakításában az egyetlen politikailag reális lehetőséget a Nagy-Horvátország-koncepció jelentette, a délszláv kérdés rendezésének egyik alternatívája a sok közül. A szerző ebben az esetben az esélyeket azért tartotta reálisabbnak a csehkérdéshez képest, mert a délszláv kérdésben az antant kevésbé képviselt határozott véleményt, mint a csehben, azaz az emigráns lobbij befolyása kisebb volt.

Höbelt szerint annak ellenére, hogy Magyarország mind a lengyel, mind pedig a délszláv trializmust elutasította, nem állja meg a helyét az a hihetőnek hangzó népszerű nézet, miszerint minden rosszért, azaz az alternatívák sikertelenségéért a magyarok gögje okolható. A szerző egyébként is rendkívül alaposan ismerteti az osztrák nemzetiségi politikázás folyamatát és szereplőit, így joggal hihetünk neki, amikor azt állítja, hogy az osztrákok több nehézséggel néztek szembe nemzetiségi ügyekben, mint a magyarok. Hozzátehetjük, hogy mindez fakadhat abból is, hogy a két legnagyobb politikai hatalommal bíró nemzet eltérően ítélte meg a nemzetiségi rendezést. A magyar elutasító – erősebben fogalmazva elnyomó – nemzetiségi politika egyszerűbbnek és kevésbé problematikusnak tűnhet a koncessziós, tárgyalásos osztrák nemzetiségi politikához képest. Mindez persze egyéni nézőpont kérdése. Höbelt összegzése szerint azonban a Monarchia kudarca mégsem a délszláv kérdés politikai értelemben kisiklott kezelésén múlt.

A szerző olvasata szerint az Osztrák–Magyar Monarchia elsősorban két ok miatt hullott szét. Egyrészt azért, mert többnemzetiségű volt, másrészt azért, mert elveszítette a háborút. Más magyarázatokat is érvényesnek és megalapozottnak tart kutatásainak fényében, de semmiféleképpen nem fajsúlyosnak. Höbelt érvei szerint a Monarchia reformképessége ugyanis akkor menthette volna meg a dualista államot a bukástól, ha adott a kétharmados politikai többség. Mint állítja, ez egyáltalán nem volt jellemzője az I. világháború alatti osztrák parlamenti gyakorlatnak. Röviden arra is kitért, ha ugyanebből a szempontból közelítünk a magyar parlamenthez, ott a parlamenti többség ellenére egy koncentrációs kormány létrehozásának elmulasztása tekinthető a nemzeti kérdések átfogó rendezése szempontjából az egyik fő akadálnak. Ami a nemzeti autonómia-programokat illeti, Höbelt érvei szerint azok mindig csak kisebbségek elképzelései voltak, következésképpen a birodalmi gyűlésben mindig csak egy kisebbség támogatta azokat. Fő következtetése szerint átmeneti időre szűk többséggel csak az úgynevezett német–lengyel junktim – az ausztró-lengyel

2 Höbelt, Lothar: *Franz Joseph I. Der Kaiser und sein Reich. Eine politische Geschichte*. Wien, 2009.

megoldás és a Közép-Európa-koncepció összekapcsolása – bírt. Minden osztrák–magyar dominanciát veszélyeztető megoldás egyértelmű elutasításra talált.

A politikai és katonai vezetés által determinált folyamatok jelentős fordulópontjai szerint építkező I. világháborús monográfia alcímének (*Osztrák politika az első világháborúban*) választása magyar szempontból kérdéseket vet fel a vélt retrospektív és nemzetálami látószög miatt. A szerző tudatában volt, hogy címválasztása vitatható, ezért kötetének bevezetőjében magyarázatot kínált az osztrák jelző használatára. Ez a magyarázat a belpolitikai elemzések tekintetében érthető és elfogadható, ugyanakkor Höbelt munkája egy európai katonai és diplomáciai eseményről nyújt mikroszkopikus részleteket, egy olyan multinacionális államalakulat politika-, had- és diplomáciatörténetének vizsgálatán keresztül, ahol kisebb megszorításokkal mégis a közös uralkodó, az Osztrák–Magyar Monarchia császárának és királyának kezében összpontosult a katonai és külpolitikai döntések végső meghozatala, aki minden esetben törekedett arra, hogy a magyar álláspont is megjelenjen, esetenként érvényesüljön. Úgy gondolom, hogy az osztrák–magyar jelző használata nemcsak híven visszatükrözte volna a történelmi adottságokat és feltételeket, hanem napjaink multinacionális és transznacionális korszakának, valamint igényeinek is jobban meg tudna felelni.

A rendkívül igényesen megírt, gazdasági, politikaelméleti és latin fogalmakkal tele-tűzdelt munka helyesírási problémáira magyar anyanyelvűként nem szeretnék reagálni. Ezt ugyanis a jó néhány szembeötlő elírás és a megfelelő korrektúra nyilvánvaló hiánya miatt a német anyanyelvű recenzensek már megtették, és erre valószínűleg a jövőben is mellékesen utalni fognak majd. Lothar Höbelt élvezetes olvasmányt nyújtó, új történelmi forrásokat is használó, rendkívül magas színvonalú és sokoldalú történelmi feldolgozása alapvetően nem tudományos ismeretterjesztő céllal készült. A recenzióban elsősorban a történelmi klisékkel, közhelyekkel és általános toposzokkal kapcsolatos, vitára érdemes szerzői álláspontok összegző ismertetésére koncentráltam, a Nagy Háború höbelti történetének első kézből történő megismerésére magát az olvasót csak biztatni tudom. Mély meggyőződéssel ajánlom a kötetet azoknak a szaktörténészeknek, akik a négy év politikatörténetében és diplomácia-történetében jártasak, de szeretnék alternatív értelmezésekkel kibővíteni és finomítani tudásukat ezen a területen.

Gyarmati Enikő

Szükségyszerűség vagy véletlen¹

Az I. világháború kitörésének százéves évfordulóján megszorodtak a világháborúval kapcsolatos publikációk. Nem volt ez másként Szerbiában sem, erről a Világtörténet több cikkben is beszámol. A szerb történészek úgy vélték, hogy országukat támadás éri a világháborús felelősség és az I. világháború előtörténete kapcsán újraindult vita során. A szerb álláspont védelmében a legkülönbébb műfajokban nyilvánultak meg a kutatók: a tudományos monográfiáktól kezdve a szélesebb tömegeket elérő újságcikkeken át a rádió- és tévészerkelekig. A kérdés olyannyira fontos volt Szerbiában, hogy nagy figyelmet fordítottak a közvélemény folyamatos tájékoztatására, a napisajtó és az elektronikus hírközlő eszközök állandóan napirenden tartották. A történelmi emlékezet alakítására is nagy súlyt helyeztek, ezt célozták többek között a Gavriló Princip emlékének emelt szobrok.

A most ismertetendő mű is a szélesebb olvasóközönséget célozta meg, műfajilag történelmi esszének lehet tekinteni (lábjegyzeteket sem tartalmaz). Szerzője azokat a főbb folyamatokat kívánta bemutatni, amelyek végső soron elősegítették a háború kirobbanását. Az *Európai háború 1914 – szükségyszerűség vagy véletlen* abból a premisszából indul ki, hogy a háború jelensége beleépült az európai népek politikai filozófiájába, vagyis egyfajta módszer. Az 1914-ben kezdődő háború az addigi gyakorlat folytatásának tekinthető. A háború – szögezi le a szerző előszavában – az egyik legnagyobb gáztett az emberiséggel szemben, mert ilyenkor figyelmen kívül hagyják a hosszú idő alatt kialakult univerzális emberi értékeket.

A kötet írója, Nikola B. Popović professzor elsősorban a szerb (jugoszláv)–orosz (szovjet) kapcsolatokat kutatta, több könyve jelent meg ebben a témakörben (például *Szerbia és a cári Oroszország*, 1994, 2007, *Jugoszláv–szovjet viszony a II. világháborúban*, 1988, *Szerbek az orosz polgárháborúban*, 2005). Popović az I. világháborúval is régóta foglalkozik, 2012-ben angolul jelent meg az I. világháborús monográfiája (*The Serbs in the World War I: 1914–1918*).

Az esszé bevezetőjében Popović rövid historiográfiai bevezetést nyújt, leginkább olyan kutatókra utal, akik a szerb álláspont mellett állnak. Ő is hangot ad annak, hogy a világháború iránti felélenkült érdeklődést nem a tudomány szempontjai motiválják, hanem a politikáé. Így volt ez korábban is, hiszen az első számú vitatott kérdést, vajon ki is a felelős a háborúért, rögtön a harcok kirobbanása után vizsgálni kezdték. Hosszú időn keresztül a háború kirobbanásáért viselt felelősség kérdését összekötötték a sarajevói merénnyel.

¹ Popović, Nikola B.: *Evropski rat 1914*. Beograd: Fondacija Radost–Predstavništvo Republike Srpske u Srbiji, 2014. 109 p.

A merénylet másnapján Bécsben már „tudták” a választ, mert logikájuk szerint, aki a merényletért felelős, az a felelős a háborúért is. A világháború idején propagandacélokra mind-egyik hatalom összeállított egy „színes” könyvet, amelyben dokumentumokkal igyekezett a saját álláspontját alátámasztani. A háború után a forráskiadások folytatódtak, újabb sorozatok láttak napvilágot.

A két világháború között megjelentek a szereplők, a politikusok és a hadvezérek memoárjai. Különösen nagy jelentőségű Conrad von Hötzendorf tábornagy, az Osztrák–Magyar Monarchia hadereje vezérkari főnökének (1906–1917) 1921–1925-ben megjelent ötkötetes memoárja. Conrad az első kötetben leírja Ludwig von Moltkéval, a német vezérkari főnökkel 1907-ben folytatott tárgyalását, melynek során kifejtette, hogy a Monarchiának biztosítania kell maga számára az ellenőrzést az Adriai-tenger, a Balkán-félsziget, a Földközi-tenger és Észak-Afrika egy része felett. Moltke válaszában megjegyezte, hogy a Szerbia elleni támadás egy nagy háború szikrája lehet, mert Oroszország a kis állam mögé áll, és így Németországot is bevonják a háborúba. A memoár negyedik kötetében pedig végigkövethető a háborúra való készülék mechanizmusa. Bernhard von Bülow egykori német kancellár visszaemlékezései (1930–1931) pedig azt bizonyítják, hogy Németország megakadályozhatta volna a háborút. (Bülow munkája nem aratott sikert, megjelenése után támadások indultak ellene.)

A politika szempontjai a II. világháború után is jelen voltak a történetírásban. A hidegháború – amely ma is tart, s csalogdás azt hinni, hogy 1989–1991 táján lezárult, szögezi le a szerző – hatással volt mindkét katonai tömb múltértelmezésére. Oroszországot továbbra is állandóan felelősnek tartották a háború kitöréséért. A revizionista történetírói szemlélettel először A. J. P. Taylor szállt szembe, mikor azt állította: Bécsben döntötték el, hogy a szarajevói merényletet felhasználják a háború kirobbantására. Fritz Fischer pedig megdöntötte azokat a téziseket, miszerint Németország védelmi harcot folytatott fennmaradásáért, nem Németország robbantotta ki a háborút, valamint – miként a II. világháború is – a háború nem felel meg a német történelmi hagyományoknak, az véletlen volt.

A mai történelemátértelmezőkkel a nemzetközi szintén többek között Sean McMeekin vette fel a harcot, aki elutasítja azokat a nézeteket, hogy Szerbia és Oroszország a felelős a háborúért (ezt fejtette ki Christopher Clark könyvével kapcsolatban is), valamint azokat a párhuzamokat, melyeket újabban az Ifjú Bosznia és az Al Kaida között vontak (például Margaret MacMillan). Gerd Krumeich pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a hidegháború után Németország ismét hatalmi tényezővé kíván válni, ezért kerül sor történelmi szerepének átértékelésére is.

A historiográfiai bevezetést követően fejt ki a szerző az előfeltevésként már az első oldalakon felvetett állítását, miszerint a háború az európai államok közötti viszonyok rendezésének, a gazdasági érdekek megvalósításának egyik módja. Célja, hogy felvázolja, miként jutottak el Európa népei az egész kontinenst átfogó háborúig. A középkori összeütközéseket lokális háborúknak tekintik, az oszmánok előrenyomulása a Balkánon egészen a Dunáig és a Száváig nem vezetett semmilyen közös európai akcióhoz. Csak a 17. század végén vállalkoztak az európai hatalmak arra, hogy kiszorítsák az oszmánokat. A 16–18. században Európa több részén háborúk folytak, és az Újvilág felfedezésével az európaiak más földrészeken is vívtak háborúkat. Az európai hatalmak közül a Habsburg Birodalom és a német államok kimaradtak a gyarmatosításból, s mint később bebizonyosodott, ez is hozzájárult az I. világháború kitöréséhez. Ugyanakkor másik meghatározó tényezőként a 18. században a német államok közül kiemelkedett az agresszíván militáns Poroszország. Fokozatos erősödése és növekedése a 19. században megfigyelhető, csúcspontját a német egyesítéssel érte el.

Az I. világháború kitörésében az ekkor kialakuló porosz rendszer és militarizmus is nagy szerepet játszott.

A 18. század egészében harcok zajlottak Európa-szerte, ezek azonban nem voltak olyan mértékben átfogóak, hogy európai háborúnak lehessen őket nevezni. A Balkán szempontjából kiemelkedő jelentőségűek voltak az oszmánellenes háborúk, Oroszország balkáni szerepvállalása és megjelenése a szorosokban. Ugyanakkor, amikor lehetősége lett volna, a cári birodalom nem űzte ki a törököket a félszigetről a 18. század végén, ily módon lehetővé vált, hogy a Török Birodalom újabb száz évre az európai erőegyensúly része maradjon.

Az első európai háború a francia forradalom után kibontakozó kontinensnyi méretű összeütközés volt. A háború logikája a francia hadsereget a szülőföldről idegen területekre vitte, majd a burzsoázia is támogatta újabb területek, valamint az európai hegemonia megszerzését. Napóleon idején Franciaország Nyugat-Európa legerősebb hatalmává vált, azonban Napóleon még nagyobb dominanciára vágyott, a kontinentális zárlattal meg akarta törni Angliát, és hadat indított Oroszország ellen. Az oroszországi vereség nem jelentette volna feltétlenül Franciaország európai hatalmának végét, de miután a koalíciós hadseregek elfoglalták Párizst, új korszak kezdődött Európában. Európa új urai – mindenekelőtt az orosz cár és az osztrák császár – megsemmisítették a megelőző években létrejött változásokat. A bécsi kongresszus a legitimitás és a monarchikus rend visszaállításának diadalát hozta, helyreállt a status quo. A katonai összecsapások egymásutánisága, a háborúk kiterjedése, nagysága, ideje indokoltta teszi, hogy a napóleoni háborúkat európai háborúnak tekintsük. Mindehhez hozzájárul, hogy mindegyik állam ellen indított – lokálisnak tűnő – háború esetében ugyanaz volt a cél: a dominancia megszerzése.

A szent szövetségi rendszer a béke megőrzésére törekedett. A korszakban indult meg a nemzetek kialakulása, ami a következő 200 évre meghatározónak bizonyult, s hatása ma is érezhető. Ekkor alakult ki az egy nemzet, egy állam, egy uralkodó koncepciója. Az ekkoriban felgyorsuló ipari fejlődés logikájából következett a német egység megvalósításának szükségessége. Friedrich List már 1841-ben bebizonyította a szétaprózódottság hátrányait, s 1848–1849-ben meg is indult a harc a vezető szerepért a német egység létrehozásában. A német állami egység Poroszország vezetésével valósult meg, amely vérrel és vassal teremtetten meg azt. Egy agresszív ideológia hirdette az állandó gazdasági előretörés szükségességét, és az imperialista politika fenyegette az európai birodalmakat.

A porosz–francia háború után, 1871-ben létrejött Német Császárság már Európa legerősebb állama volt. Németország a berlini kongresszuson, az új balkáni államhatárok kialakításakor is meghatározó szerepet játszott. Oroszország viszont befolyásának gyengülésével volt kénytelen szembenézni. Az orosz külpolitika levonta a következtetést: meg kell akadályozni az angol ellenőrzést a tengerszorosok felett, valamint elejét kell venni, hogy a Monarchia tovább terjeszkedjen a Balkánon és függésébe akarja vonni Szerbiát és Montenegrót. A kongresszuson a Monarchia gyarapodást könyvelhetett el: bevonulhatott Bosznia-Hercegovinába, ez azonban oda vezetett, hogy – hosszú távlatokat tekintve – megindult a Habsburg-állam felbomlási folyamata. Egyrészt megnövekedett a szlávok aránya, másrészt a tartománnyal a szerbkérdés is megjelent a birodalomban.

A következő években lezajlott –1907-ig tartott – a katonai blokkok kialakítása (hármass szövetség, antant). 1890-ben II. Vilmos került a trónra, s vele együtt teret nyert a terjeszkedés politikája (*Drang nach Osten*). Az új célkitűzések, párosulva a pángermán eszmékkel, Németország európai dominanciáját hirdették meg, s a többi nagyhatalomnak másodlagos szerepet szántak (az angol tengeri hatalom visszaszorítása, a francia gyarmatok elvétele, Oroszország gyengítése Ukrajna és Lengyelország elcsatolása által, a Török Birodalom ki-

szorítása a Balkánról, közel-keleti hódítások). A tervek végrehajtásának eszköze csak a háború lehetett.

1871 után közel 30 évig béke volt Európában, a felkelések, háborúk, új hatalmak megjelenése a kontinensen kívül különösképpen senkit sem érdekeltek Európában. A két marokkói válság viszont már hozzájárult az ellentétek fokozódásához. Bosznia-Hercegovina nemzetközi joggal ellentétes annektálása pedig nehéz helyzetet teremtett. Ez esetben az Osztrák–Magyar Monarchia saját szakállára, önállóan, bár Németország tudtával cselekedett. Az annexiós válság azzal zárult, hogy Oroszország is elfogadta a változásokat (Alekszandr Izvolszkij külügyminiszter szerint Bosznia-Hercegovináért nem éri meg háborúzni). Ezekben az években a Monarchiában különböző, Szerbia súlyát csökkentő tervek születtek (például egy szábai délszláv államtest a Monarchián belül vagy a szerb területek felosztása a Monarchia és Bulgária között). Ezek az események veszélyeztették Szerbiát. Az annexió végső soron nem önmaga miatt jelentős esemény, hanem mert okot adott 1914-ben a háború kirobbanásához.

Popović aláhúzza, hogy a történettudomány már korábban bebizonyította, a Ferenc Ferdinánd elleni merénylet csak ürügy volt a háborúhoz. A merényletek ekkor a politikai harc eszközei voltak, csak 1900 és 1913 között mintegy 40 merényletet követtek el uralkodóházak tagjai és magas rangú politikusokkal szemben. Ferenc Ferdinánd kellemetlen, arrogáns ember volt, sokan nem szerették őt a bécsi és a budapesti politikai körökben, terveit ellenkezést váltottak ki. Gavriló Princip szemében a főherceg annak a hatalomnak volt a jelképe, amely hazáját elfoglalta. A merényletet követően Bécsben két-három nap alatt a háborúzni akarók álláspontja lett meghatározó. Ausztria számára egy büntető hadjárat felelt volna meg leginkább, de ez az európai szövetségi rendszerek miatt elképzelhetetlen volt. Tisza István magyar miniszterelnök viszont ellenezte a háborút, arra utalt, hogy egy európai háború katasztrofális következményekkel járhat. Emellett nem volt teljességgel meggyőződve, hogy Szerbia valóban felelős a merényletért. A bécsi német követ július 1-jén értesítette Leopold von Berchtold osztrák–magyar külügyminisztert, hogy Németország mindenben támogatja Ausztriát a Szerbia elleni akcióban. Ferenc József II. Vilmosnak írt július 2-i levelében arra hivatkozott, hogy a merénylet az orosz és pánszláv körök műve, amelyek gyengíteni akarják a hármas szövetséget és le akarják rombolni birodalmát, emellett a délszlávokat egyesíteni akarják a szerb korona alatt. Mindezek a törekvések állandó veszélyt jelentenek a Monarchia számára, és ezért ennek megakadályozása érdekében Szerbiát meg kell gyengíteni. Július 6-án Németország jelezte, támogatja a Monarchiát és teljesíti szövetségesi kötelezettségeit a háborúban.

Július 7. és 23. között folyt az ultimátum előkészítése. Tiszán kívül a közös minisztertanács tagjai nem elégedtek volna meg csupán a diplomáciai sikerrel, katonai megoldást akartak. A minisztertanács ülésén megvitatták egy világháború kitörésének lehetőségét is. A háború előtti diplomáciai lépések között kiemelt jelentőségű Raymond Poincaré szentpétervári látogatása, melynek során megerősítette a francia–orosz szövetséget, és kifejezte, Franciaország támogatja a Szerbiát segítő orosz lépéseket. Szergej Szazonov orosz külügyminiszter a látogatás ideje alatt táviratozott Bécsbe, őva intette a Monarchiát egy Szerbia számára elfogadhatatlan lépéstől. Július 23-án a belgrádi osztrák követ mégis átnyújtotta az ultimátumot. Az ultimátum Szerbia számára elfogadhatatlan volt. Szerbia a harcot választotta, ezt tanácsolta Oroszország is. Az orosz kormány nyilatkozatában 25-én kijelentette, hogy Oroszország nem marad közönyös Szerbia ügyében. Szazonov az állami dumában kijelentette: ha Szerbia elfogadta volna az ultimátumot, a Monarchia vazallusává vált volna. Oroszország nem akarja, hogy Európában Németország és a Monarchia szava legyen a döntő,

ezért megvédi a balkáni szláv államokat. Franciaország ezt követően több ízben közölte, eleget tesz szövetségi kötelezettségeinek, ha Oroszországot megtámadják. Július 28-án a Monarchia közölte, nem fogadja el Szerbia válaszát, és hadat üzent. Néhány napon belül megkezdődött az európai háború. A háború, állapítja meg a szerző, törvényszerűen – a bevezetőben megfogalmazott kérdésre válaszolva, szükségszerűen – következett be. Több százada ugyanis az volt a bevett mód, hogy az államközi kapcsolatokban jelentkező konfliktusokat háború útján rendezik. Ezúttal a központi hatalmak vélték úgy, hogy elérkezett az idő a pángermán törekvések megvalósítására.

Nikola B. Popović esszéjében az európai fejlődésből kiemeli, hogy Németországban a 18. századtól kezdve egy militáns politikai irányvonal érvényesült, amely egyre nagyobb európai dominanciára törekedett. Hasonlóan terjeszkedő szerepet játszott a Monarchia is a Balkánon. E nagyhatalmi törekvésekkel állt szemben a szerbség, melynek nemzeti kiteljesedését gátolni akarták, illetve a kis Szerbia, háta mögött az Orosz Birodalommal. Németország és a Monarchia 1914-ben nem gondolkodott el, mivel jár egy európai háború, s milyen felelősség terheli majd őket ezért. Az európai háborúban – amelynek kitörésében a sarajevói merénylet nem ok, hanem csak ürügy volt – Szerbia áldozattá vált.

A szerb történetírás a háborúval kapcsolatos felelősség kérdésében egységesnek tekinthető. Nem szól a világháború kapcsán viszont arról, hogy a balkáni kis államok ugyanúgy terjeszkedni akartak, mint a nagyok, s határaikat nem csupán a nemzetük által lakott területekre akarták kiterjeszteni, nemegyszer szembehelyezkedve a status quóval és a hatályos nemzetközi jogi rendezéssel, kész tények elé, kényszerű választás elé állítva a nemzetközi rendszer többi szereplőjét, újabb konfliktussal terhelve az egymás közötti viszonyokat. Nem kivétel e tekintetben Nikola B. Popović könyve sem, amely az európai háborúhoz vezető tényezők bemutatásakor a Balkán-háborúkat meg sem említi.

Bíró László

Fegyveres konfliktusok az I. világháború után (1917–1923)¹

Az egyik legtekintélyesebb moszkvai könyvkiadó évek óta gondoz egy fontos történelmi sorozatot. A *Novoje Lityeraturnoje Obozrenyie* (*Новое Литературное Обозрение, НЛО*) még 1999-ben indította útjára nagyszabású vállalkozását, a *Historia Rossica*-t. A sorozat első kötetének megjelenése óta a projekt részeként közel száz monográfia jelent meg az orosz történelem legkiválóbb nyugati és oroszországi kutatóinak tollából. Két éve a sorozat keretei között – mintegy „alsorozatot” nyitva – újabb jelentős program megvalósításába kezdett a kiadó. *Studia Europaea* címmel – együttműködve a moszkvai Német Történelmi Intézettel (*Deutsches Historisches Institut*) – olyan történelmi tárgyú kötetek kiadására szánta el magát, amelyek nem feltétlenül és nem kizárólag orosz témájúak, hanem túlmutatnak e tárgykörön, de egyúttal kapcsolódnak is ahhoz. A sorozat részeként eddig négy kötet jelent meg. Elsőként egy kétkötetes tanulmánygyűjtemény, amely a birodalmi Oroszország történelmi szemantikájához „szól hozzá”, olyan fogalmak értelmezését adva, mint a törvény, az alkotmány, az alattvaló, az állampolgár, az osztály, a társadalom, a nyilvánosság és sok más egyéb.² Hasonló nemzetközi együttműködés eredményeként született meg az a kötet, amely az időhöz való viszony, illetve az idő fogalmának 19. századi értelmezéseit tekinti át, párhuzamot vonva Oroszország és Európa többi része között.³ A sorozatban az I. világháborúhoz kapcsolódóan két tanulmánygyűjteményt is közreadtak. Az egyik az orosz történelemnek azt a periódusát vizsgálja, amely átmenetet képez a háború nyomán felbomló cári rend és az új szovjet feltételrendszer kiépülése között.⁴ A másik kötet, amely e recenzió tulajdonképpen tárgya, az I. világháború utáni fegyveres konfliktusok történetét és tipológiáját rajzolja meg.

A békeidő háborúiról értekező kötet két fejezetbe rendezve adja közre a tanulmányokat. Az első részben kaptak helyet azok az írások, amelyek a fegyveres erőszaknak azt a típusát mutatják be, amikor az a forradalmi és ellenforradalmi csoportok konfliktusából eredt. Ez a fejezet önálló tanulmányt szentel az oroszországi polgárháború forradalmi és el-

1 *Война во время мира. Военизированные конфликты после Первой мировой войны. 1917–1923. Сборник статей.* Ред.: Герварт, Р.–Хорн, Д. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. 400 p. (*Studia Europaea*, 5.)

2 *Понятия о России. К исторической семантике имперского периода.* Ред: Миллер, А. И.–Сдвижков, Д. А.–Ширле, И. Т. 1–2. Москва, 2012. (*Studia Europaea*, 1.)

3 *Изобретение века. Проблемы и модели времени в России и Европе XIX столетия.* Ред.: Вишленкова, Е. А.–Сдвижков, Д. А. Москва, 2013. (*Studia Europaea*, 3.)

4 *Большая война России. Социальный порядок, публичная коммуникация и насилиение на рубеже царской и советской эпох.* Ред.: Бруиш, К.–Катцер, Н. Москва, 2014. (*Studia Europaea*, 4.)

lenforradalmi erőszakának (*Революция и контрреволюция: синдром насилия в гражданских войнах России*), a vesztes közép-európai államok „vörös bestiával” hadakozó ellenforradalmi terrorjának (*Борьба с красной бестией: контрреволюционное насилие в побежденных странах Центральной Европы*), a finn polgárháborúnak (*Революция, гражданская война и террор в Финляндии*), a fasizmust megalapozó olaszországi fegyveres erőszaknak (*Военизированное насилие в Италии: обоснование фашизма и истоки тоталитаризма*) és az orosz fehér emigráció két világháború közti antibolsevizmusának (*Белый миф. Русский антибольшевизм в послевоенной Европе*). A kötet második fele pedig olyan dolgozatokat közöl, amelyekben az erőszak valamilyen etnikai konfliktushoz kapcsolódott. Ebben a fejezetben olvasható tanulmány a nagy háborút követő ukrainai fejleményekről (*Банды строителей нации? Роль повстанчества и идеологии в гражданской войне на Украине*), a paramilitáris mozgalmak balti térségben játszott szerepéről (*Граждане становятся солдатами: военизированные движения в Прибалтике после Первой мировой войны*), a Balkán fegyveres konfliktusairól (*Истоки, атрибуты и наследие военизированного насилия на Балканах*), a fegyveres erőszak szerepéről az Oszmán Birodalom felbomlása előtti periódusban (*Военизированное насилие в Османской империи накануне ее краха*). De találni írást Lengyelország és Írország háborút követő éveinek összehasonlításáról (*Из солдат – в штатские, из штатских – в солдаты: Польша и Ирландия после Первой мировой войны*), a „fegyveres erőszak brit kultúrájáról” (*Британская культура военизированного насилия в ирландской войне за независимость*) és a háború utáni Franciaországról, mint fontos ellenpéldáról (*Защитить победу: военизированная политика во Франции, 1918–1926 годы. Контрпример*).

A könyvet a szerkesztők, Robert Gerwarth és John Horne áttekintő tanulmánya vezeti be. A szerzők emlékeztetnek arra, hogy az I. világháború befejeződésével Európában sok helyen – a felbomlott Orosz Birodalom több pontján, így Ukrajnában, Finnországban, a balti államokban, Lengyelországban és a Kaukázusban, valamint Ausztriában, Magyarországon, Németországban, Olaszországban és az anatóliai területeken – évekig nem köszöntött be a béke. Ezeknek az elhúzódó konfliktusoknak fontos aspektusa volt az úgynevezett paramilitáris erőszak (*paramilitary violence*). Ennek az 1917 és 1923 között megmutatkozó jelenségnek az eredetét, megjelenési formáit és örökségét vizsgálják a kötetben szereplő tanulmányok. A bevezető írás definiálja is, hogy a kötet szerzői mit értenek paramilitáris erőszakon. Álláspontjuk szerint az nem más, mint mindazon katonai, vagy kvázi katonai szervezet és gyakorlat, amelyek vagy kiegészítették, vagy helyettesítették a hagyományos katonai struktúrákat, illetve azok tevékenységét. Erre többnyire azért voltak képesek, mert az államhatalom összeomlásával olyan helyzet alakult ki, amelyben működésüket semmi nem tudta érdemben korlátozni. De nem egy esetben találni példát arra is, amikor a paramilitáris erőszak nem a hatalmi vákuumot kihasználva, hanem a meglévő államhatalmat támogatva mutatkozott meg. Ez a fajta erőszak forradalmi és ellenforradalmi célokat egyaránt szolgálhatott, eszköze lehetett a legkülönbébb világi ideológiáknak, és éppúgy felhasználható volt az új nemzetállamok megteremtése és védelme érdekében, ahogyan azokkal szemben is. Az új nemzeti kisebbségek éppoly előszeretettel éltek vele, mint az „államalapító” helyi nemzeti többség. A paramilitáris erőszak, ahol megjelent, nem vált feltétlenül kizárólagossá. Az erőszaknak ez a formája általában nem számolta föl az erőszak egyéb válfajait. Vele párhuzamosan számos további erőszakváltozat is létezhetett. Így ott, ahol ez az erőszak típus megjelent, éppúgy jelen lehettek a legkülönbébb tiltakozó mozgalmak és felkelések, felüthette fejét a terrorizmus, a rendőri represszió, a bűnözői erőszak, vagy továbbra is folytatódhattak a hagyományos katonai műveletek.

A bevezető tanulmány szerzői arra is felhívják a figyelmet, hogy a kötet központi fogalmaként használt jelzős szerkezet – a *paramilitáris erőszak* – nem tekinthető valamilyen újdonságnak, azzal ugyanis már az 1930-as években is éltek. Akkor azonban kizárólag a fasiszta államokban kialakuló felfegyverzett politikai szervezetek megnevezésére használták. Két évtizeddel később a fogalom újabb jelentést nyert. Ettől kezdve a gyarmati felszabadító háborúkban és a posztkoloniális konfliktusokban részt vevő „ellenállók” tevékenységét határozták meg mint e gyakorlat alkalmazóit. Mindazonáltal a paramilitáris erőszakra már jóval korábban is akadt példa. A különböző, önmagukat felfegyverző csoportok, mint afféle helyi önvédelmi erők, már a napóleoni háborúk idején, számos helyen – Spanyolországban, Ausztriában, Poroszországban és Oroszországban – fontos szerepet játszottak a francia erők legyőzésében. A paramilitáris erők I. világháborút követő ismételt megjelenése annyiban különbözik a száz évvel korábbi elődökétől, hogy a 20. századi változat már azt követően lépett színre, hogy az európai fejlődés általánossá tette az állandó nemzeti hadseregek, a modern rendőri erők, a büntető törvénykönyvek és a börtönök létét, ezzel erősítve meg az állam erőszak-monopóliumát. Ez a kizárólagosság tört meg azzal, hogy a nagy háború helyére, annak befejeztével, végtelen számú kis konfliktus lépett. A háborút követő új helyzetben – átmeneti hatalmi vákuumban – a paramilitáris erőszak kettős rendeltetést nyert: egyfelől befolyásolta a fegyveres konfliktus kimenetelét, másfelől pedig gyakran adta alapját az újonnan létrejövő politikai hatalomnak és államnak.

A kötet tanulmányai többek között olyan kérdésekre is megpróbálnak választ adni, hogy mi vezetett a háború utáni fegyveres erőszakhoz, majd az 1920-as évek második felére a viszonylagos nyugalomhoz, illetve mi volt az oka annak, hogy a háború utáni erőszak bizonyos helyeken megjelent, míg másutt ismeretlen maradt. Az előbbivel kapcsolatban már eddig is többféle magyarázat született. Közülük talán az egyik legismertebb az, amelyik a háború utáni erőszakot a háború „brutalizáló” hatásával hozza összefüggésbe, vagyis annak feltételezésével, hogy a prolongált erőszak a háborús tapasztalatoktól való megszabadulás nehézségeiből következett. Az eseményeknek ez a fajta értelmezése azonban nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy a háborús emlékek miért szültek erőszakot az egyik helyen, míg másutt, például Franciaországban, nem. Ennek az ellentmondásnak a feloldására született meg néhány éve az a hipotetikus gondolat, amely az erőszakra való hajlam különbségeit azzal magyarázza, hogy míg a gyarmattartó államok társadalmainak sikerült belső feszültségeiket – háborús emlékeiket – gyarmataikon „levezetniük”, addig a tengerentúli birtokokkal nem rendelkező országoknak erre nem volt lehetőségük. Ez az elképzelés azonban egyelőre nem nyert bizonyítást. Erre vonatkozóan ugyanis mind ez idáig nem folyt komoly történeti kutatás, ezért hiányoznak a bizonyítékok annak, hogy a gyarmattartó államok magatartása erőszakosabbá vált volna a világháború után, mint amilyen azt megelőzően volt.

Érzékelve az ezzel kapcsolatos bizonyítékok hiányát a bevezető tanulmány szerzői felvetnek még egy értelmezési lehetőséget. Wolfgang Schivelbuschra hivatkozva rámutatnak arra, hogy a háború utáni erőszak mindenekeelőtt a háborús vereség mozgósító erejével függhetett össze. Álláspontjuk szerint az I. világháború idején a nemzet kulcsszerepet játszott a tömeges erőszak megszervezésében és igazolásában. Utóbb pedig ugyanúgy meghatározó szerepe volt abban, hogy a háború befejezését követően legitimálja és elfogadtassa az erőszak feladását. Ám azokban az esetekben, amikor a nemzet vereséget szenvedett – és ebből a szempontból közömbös, hogy a vereség tényleges vagy csak képzelt volt, mint például Olaszország esetében –, sokkal nehezebb volt ezt a feladatot teljesíteni. Nem nehéz belátni, hogy ebből a szempontból is egészen mást jelentett győztesként hazatérni, mint vesztésenként. A vereség elfogadása, amit Schivelbusch a „vereség kultúrájának” nevez, ki-

váltképp a központi hatalmak etnikailag vegyes határvidékein volt nehézén teljesíthető. Nem véletlen, hogy épp ezekről a területekről rekrutálódtak azok a fiatalok, akik a háború utáni paramilitáris csoportok nagy részét alkották. Az sem véletlen, hogy a náci háborús bűnösök között is jelentős számban voltak azok, akik ezekről az I. világháború következtében elvesztett vagy vitatott területekről származtak.

A bevezető tanulmány utal arra is, hogy a paramilitáris erőszak kialakulásában szerepe lehetett a „leszerelés kultúrájának” is. A háború utáni demobilizálás ugyanis nem csupán katonai és gazdasági kérdés volt, hanem legalább annyira politikai és kulturális is. Másképpen fogalmazva: a leszerelés nem egyszerűen adminisztratív művelet volt csupán. A katonai létből lelkiileg is vissza kellett térni a civil életbe. Ez sehol se volt könnyű feladat. Különösen ott nem, ahol a visszatérés politikai és kulturális feltételei hiányoztak.

A kötet tanulmányai három vonatkozásban térnek el az I. világháború utáni paramilitáris erőszak jelenségének megszokott megközelítéseitől. Egyrészt abban, hogy a tanulmányok megpróbálják átfogni Európa mindazon részét, ahol ez a jelenség felbukkant. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szerzők figyelme elsősorban a felbomló dinasztikus birodalmakra, továbbá Németország keleti határvidékére összpontosít, vagyis azokra a területekre, amelyeket a szakirodalom „feltördelt zónaként” (*shatter zones*) tart számon. Ezek a területek Európának azon a részén találhatók, ahol a korábbi határok megszűnésével az addig fennálló rend is összeomlott, lehetőséget teremtve ezzel a paramilitáris erőszak megjelenésének.

Az írárok másik sajátossága, hogy a vizsgált periódus időbeli határait szélesebben határozzák meg, mint az általában elfogadott. A szerzők meggyőződése ugyanis, hogy az erőszak elszabadulása Európa különböző pontjain már 1912-ben elkezdődött. Egyfelől azzal, hogy Ulsterben felállították az első unionista paramilitáris csoportokat, másfelől pedig azzal, hogy kezdetét vette az első, majd a második Balkán-háború. Az erőszak európai ciklusa azonban nemcsak korábban kezdődött, mint az I. világháború, de később is fejeződött be. A kötet szerzői 1923-mal, a lausanne-i béke megkötésével zárják le a 20. század első európai erőszakciklusát.

Harmadrészt annyiban tekinthető a kötet nézőpontja egyedinek, hogy kitüntetett jelentőséget tulajdonít annak az ideológiai kihívásnak is, amit a bolsevizmus 1917-es hatalomra kerülése jelentett. Ugyanakkor a szerzők azzal is tisztában vannak, hogy a korszak ideológiai kihívása nem szűkíthető le a bolsevizmus képviselte irányzatra. A tömegpolitika új formáira való áttérés előzményei ugyanis visszanyúlnak egészen az 1870-es évekig, amikor az öreg kontinens nagy részén átalakítják a választási rendszert és megjelennek a demokratizálódás, a szocializmus és a nacionalizmus eszméire támaszkodó tömegmozgalmak. Mindezek figyelembevétele nélkül – állítják a kötet szerzői – nem lehet átfogóan és hitelesen bemutatni a paramilitáris erőszak politikai hátterét. Összességében úgy gondolják, hogy az I. világháborút követő erőszak tanulmányozása csak abban az esetben lehet teljes és eredményes, ha tekintettel van a korszak forradalmaira, a birodalmak összeomlására és az etnikai konfliktusokra.

A kötet szerzői szerint 1923-tól Európa-szerte kezdett kialakulni egy új – bár továbbra is felettébb törekeny – politikai és gazdasági stabilitás. Ez a folyamat együtt járt a paramilitáris erőszak visszaszorulásával. Az utóbbi alól kivételt jelentettek azok az államok – Nagy-Britannia, Franciaország, Belgium és a háború után létrejött Csehszlovákia –, ahol egyébként sem volt jelen, vagy ha igen, csak marginális módon, a paramilitáris erőszak. Figyelmet érdemlő, hogy ezek az államok kivétel nélkül a győztes hatalmak közé tartoztak. Igaz ugyan, hogy a paramilitáris erőszak az 1920-as évek derekára már sokat veszített korábbi jelentőségéből, ám a különböző paramilitáris szervezetek továbbra is fontos

szereplői maradtak az európai – kiváltképp a közép- és kelet-európai – politikának. Ebbe a körbe tartoztak a német rohamosztagosok, az olasz „feketeingesek”, a román „vasgárdisták”, a magyar „nyilasok”, a horvát „usztasák”, a belga „rexisták”, hogy csak a legfontosabbakat említsük. E csoportok egy részének politikai megerősödése ugyan későbbi fejlemény – majd csak a gazdasági világválság nyomán következik be –, ennek ellenére e szervezetek többsége – és ez felettébb elgondolkodtató – valamilyen módon mégiscsak kötődött az I. világháború utáni paramilitáris erőszakhoz. Az erő kultusza azonban nemcsak ezekben a szervezetekben élt tovább, de abban a sokak által képviselt meggyőződésben is, amely teljes mértékben indokoltnak és teljesíthetőnek tartotta mindazok „kiiktatását”, akiket közösségtől idegennek ítélt. Ez a meggyőződés természetes, már-már magától értetődő gondolatnak tűnt. Olyan elképzelésnek, amelynek előzményei ugyancsak visszanyúltak a „háború utáni háború” gyakorlatához.

Az I. világháborút követő erőszak öröksége azonban nemcsak Európa egyes részein mutatkozott meg, következményei érezhetőek voltak a gyarmatokon is. Az antikolonialista mozgalmak ugyanis – egyfelől a nemzetek demokratikus önrendelkezésének wilsoni retorikájától, másfelől a III. Internacionálé 1920 augusztusában meghirdetett programjától inspirálva – fokozni kezdték aktivitásukat. A gyarmattartó hatalmak félelme a tengeren túli birtokaikon kibontakozó nemzeti és kommunista felkeléstől egyszerre fordította a briteket és a franciákat a reformok és a repressziók felé. Az első reakció azonban szinte kivétel nélkül mindenütt a tiltakozó mozgalmak erőszakos – gyakran paramilitáris erőket is alkalmazó – elfojtása volt. Egyiptomban, Indiában, Irakban, Afganisztánban és Burmában az angolok jelentős katonai erőt vetettek be, míg a franciák hasonló szigorral léptek fel Algériában, Szíriában és Indokínában. Egyelőre azonban tisztázatlan, hogy ez a fajta erőszak az európai „háború utáni háború” gyakorlatának kiterjesztését jelentette-e, vagy csak reakció volt az antikolonialista erők fokozódó aktivitására. A recenzeált kötet szerzői azt ígérik, hogy ezt a kérdést egy újabb tanulmánygyűjteményben fogják megvizsgálni.

Sz. Bíró Zoltán

A modernitás alternatívái és az „agrárista” eszmék hatása a paraszti társadalmakra¹

Az Odera menti Frankfurt Viadrina Európai Egyetemének Európai Társadalom- és Gazdaságtörténeti Összehasonlító Tanszéke által kiadott tanulmányfüzet-sorozat most bemutatandó kötetének a középpontjában a két világháború közötti kelet-közép-európai „agrárista” eszmék és mozgalmak álltak. A Helga Schultz és Angela Harre által szerkesztett kötet a kelet-közép-európai parasztság korabeli történetének és mentalitásának feltárására irányuló projekt újabb eredményeibe enged betekintést. A műhelymunkát elősegítette a térség országainak csatlakozása az Európai Unióhoz (2004, 2007), ami nyomán nagyobb érdeklődés mutatkozott a régió társadalmának egykor többségét alkotó réteg története iránt.

Mit is jelent ez a magyarul némileg furcsán hangzó – címben szereplő – „agrárista” kifejezés? Lényegében azon irányzatok gyűjtőneve ez, amelyek az adott korszakban mind a kapitalista renddel, mind a kommunista törekvésekkel szemben – a parasztságra mint a társadalom legfőbb erejére támaszkodva, újfajta eszme- és politikai rendszert kialakítva – alternatívát kívántak nyújtani. A kötetben az egyes tanulmányok feltárják a maguk korában valós lehetőségnek hitt elképzeléseket. E célkitűzés jegyében a szerzők a gazdasági háttér helyett inkább az eszmetörténeti sajátosságokra helyezték a hangsúlyt.

Helga Schultz, a kötet egyik szerkesztője a tanulmánykötet német nyelvű bevezetőjében (*Einleitung: Proteus Agrarismus*) kiemeli, hogy az agrárizmus az ipari forradalom által életre hívott intézmények, értékek és társadalmi struktúrák antitéziseként látott napvilágot. Csak ebben az összefüggésben érthető meg, hogy időnként politikai konjunktúrák jelszavává vált. Az agrárizmusnak kétségtelenül van egyfajta konzervatív magva, amennyiben az a fejlett ipari országokban nagyváros- és civilizációellenes kritikát fejt ki: Németországban és Svájcban a völksich-paraszti ideológiának, az USA déli államaiban pedig az ottani partikularizmusnak volt a része. Ennek ellenére az agrárizmus a nyugati államokban végső soron mindig perifériális jelenség maradt, még ha a fasiszta, nemzetiszocialista rendszerek sok mindent be is emeltek ezen eszmerendszerekből saját ideológiai eszköztárukba.

Európa keleti felében ezzel szemben – ahol nagy paraszti tömegek éltek, és késve jelentkezett az ipari forradalom – az agrárista eszmék széles körű visszhangra találtak. A térség ráadásul a teóriák gyártásának is kiváló terepe volt, hiszen a nyugat- és kelet-európai eszmék – a svájci Ernst Laur, illetve az orosz Alekszandr Csajanov gondolatai – találkozhelyének számított. Az elméleti megközelítést és teoretizálást nagyban ösztönözte az is,

¹ *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960.* Hrsg. v. Schultz, Helga-Harre, Angela. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2010. 296 p.

hogy a Balkánon a török uralom végével „vegytiszta” paraszti társadalmak jöttek létre. Ebben a térségben nemcsak jelentős teoretikusok születtek, hanem olyan nagy hatású néptribunok is, mint a bolgár Alekszandar Sztambolijzski, a horvát Stjepan Radić vagy a cseh Antonín Švehla.

A legtöbb kérdést a cseh és a bolgár agrárizmus veti fel. Előbbit tekintve vajon miért van az, hogy az agrárista eszmerendszer éppen egy iparilag-polgárilag fejlett országban vált a legsikeresebbé? Miközben a bolgár változat, bár magát „agrárdemokráciának” nevezte, utólag inkább a kommunista diktatúrához vezető út egyik ösvényének tűnhet. Mindezek ellenére az agrárizmus egy szolidáris társadalmat vizionált, és a térségben legnagyobb vívmányának a szövetkezeti modell elterjesztését lehet tekinteni.

Roman Holec pozsonyi szlovák történész német nyelvű tanulmánya a harmadikutas kísérletre reflektál, amit három ország: Bulgária, Csehszlovákia és Lengyelország mozgalmainak példáján keresztül vizsgál (*Agrardemokratie als Versuch eines Dritten Weges mitteleuropäischer Transformation*). A szellemi gyökerek a 19. század második felére nyúlnak vissza, amikor az erre az időre végbement jelentős kapitalista átalakulásra kétféle válasz született. A német változat fő hordozói egyetemi professzorok voltak, akik megmaradva az akadémiai diskurzus keretei között, igyekeztek alkalmazkodni a gyors iparosodás feltételeihez. A másik változatot jelentő orosz narodnyikok viszont inkább az elmaradott hazai viszonyokból indultak ki, és az intellektuális radikalizálódásban látták a kiutat. A két irányzat keveredéséből fejlődött ki a kelet-közép-európai régiókban a harmadik út gondolata. Bulgáriában Sztambolijzski mellett mindenekelőtt Kojcso Alekszandrov nevét kell kiemelni, aki piaci szocializmusról írt, egész Európában feltűnést keltő könyvében a szövetkezeti sémát szegezve szembe mind a tőkés, mind a tervgazdasági úttal. Alekszandrov eszméi jelentik majd a II. világháború utáni jugoszláv modell csíráját. A csehszlovák agrárizmusra leginkább Otto Bauer, az agrárkérdésekkel foglalkozó osztrák szociáldemokrata politikus eszméi hatottak. A vezető ideológusnak számító szlovák Milan Hodža azonban más vonatkozásban is sokat tanult a baloldali párttól, hiszen míg az agráristáknak nem voltak képzett teoretikusaik, a szociáldemokraták ekkor már kemény elméleti vitákat tudhattak maguk mögött. Az Agrárpárt számára a két háború közti időszakban a leggyakoribb koalíciós partnert a szociáldemokraták jelentették. Lengyelországban – a nemzetiszocialista Németország és a kommunista Szovjetunió tőszomszédságában – jelentkezett talán legmarkánsabban az 1930-as évektől kezdve a harmadik út gondolata. Bár itt több parasztpárt is működött, ezek közül ezt az irányzatot a leginkább Wincenty Witos mozgalma képviselte.

Bogdan Murgescu, a bukaresti egyetem történészprofesszora angol nyelvű tanulmányában a paraszttvezérekre összpontosít (*The Social Fabric of Agrarian Political Success in Early Twentieth Century East-Central Europe: a Structured Comparison of Stjepan Radić, Antonín Švehla, Alexander Stambolijski and Ion Mihalache*). Hipotézise az, hogy bár a parasztság életmódja folytán számos hátránnyal vágott neki a tömegdemokráciák korának, a két háború közti időszakban a térség sok országában mégis politikai tényezővé vált. A siker titkát a román szerző négy életrajzon keresztül próbálja megvilágítani, a kulcs szerinte a bourdieui értelemben vett társadalmi tőkében van.

Családi hátterüket tekintve a négy parasztpolitikus közül ketten – a horvát Stjepan Radić és a román Ion Mihalache – szegényparaszti családból származtak, Alekszandar Sztambolijzski apja körülbelül tíz hektáron gazdálkodott, amivel kiemelkedett környezetéből, de a család később elszegényedett. Velük szemben Antonín Švehla kimondottan jó módú polgári család sarjának számított, 14 évesen azonban kibukott az iskolából. Az ő kivételével a többiek folytattak magasabb fokú tanulmányokat: Mihalache és Sztambo-

lijszki tanítói oklevelet szerzett, míg Radić a párizsi Politikai Tudományok Szabadegyetemén nyert baccalaureátusi fokozatot. Meghatározóak voltak az olvasmányélmények, mind a négy politikusra Kautsky, Marx, Bernstein, Masaryk, Herzen és John Stuart Mill művei hatottak. Az egyéni kvalitásokat tekintve – az öntörvényűségen túl, ami mindegyiküket jellemezte – Švehla a szervezőkészségével, Radić, Sztambolijszki és Mihalache pedig a szónoki kvalitásaival tűnt ki.

Politikusi pályáját Radić és Sztambolijszki újságíróként, Mihalache egy pedagógus, Švehla pedig egy agrár-érdekvédelmi szervezet funkcionáriusaként kezdte. Radić szemléletét az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyaival való elégedetlenség, Sztambolijszkiét a háborúellenesség határozta meg – nézeteikért mindketten börtönbüntetést szenvedtek –, míg Mihalache számára az 1907-es parasztfelkelés jelentett revelációt. Sztambolijszki egy már korábban meglévő pártban futott be karriert, azt teljesen a maga képére alakítva. Vele szemben Radić egy teljesen új pártot hozott létre, amely az I. világháború után Horvátország legerősebb pártjává vált. Némileg hasonló volt a helyzet Mihalache esetében is, aki 1918-ban az Ókirályság területén többedmagával létrehozta a Parasztpártot, amely 1926-ban Nemzeti Parasztpárt néven egyesült a hasonló erdélyi mozgalommal. Švehla azonban még Mihalachénál is több szervezetet egyesített, amikor előbb a cseh tartományokban, majd 1918 után a megnövekedett államterületen, Csehszlovákiában egy pártba tömörítette az agrármozgalmakat.

A miskolci egyetemen oktató Bódy Zsombor német nyelvű tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy Magyarországon – annak ellenére, hogy az ország a két világháború közti időszakban Európa jelentős mezőgazdasági államának számított – az agrárpopulista eszmék csak gyenge visszhangra találtak (*Ungarn als Sonderfall des mitteleuropäischen Agrarismus in der Zwischenkriegszeit*). A szerző szerint ennek két fő oka volt: egyrészt az 1914 előtt uralkodó parlamentarizmus, amelynek keretében rendezni lehetett a védővámokkal kapcsolatos kérdéseket, így nem került sor tömegmozgalom kibontakozására. Másrészt a magyar nacionalizmus ellenségsége, amely – mivel főleg a pánszlávizmusra irányult – nem esett egybe azzal az agrárius fóbiával, amit a „mobil tőke”, illetve a „zsidó” jelentett.

Az I. világháború után az az Európa-szerte tapasztalható paradox helyzet, miszerint az agrárium gazdasági súlya folyamatosan csökkent, a választójog bevezetésével viszont a parasztság politikai tényezővé vált, Magyarországon ugyancsak nem érezte hatását. Az 1909-ben alakult, birtokos parasztokra támaszkodó, Nagyatádi Szabó István vezette kisgazdapártot a forradalmakat követően összeolvasztották a nagybirtokos érdeket képviselő Országos Földműves Párttal, emellett visszatértek a censzos választáshoz. A helyzet rendezésének kulcsa a nagybirtok emberének számító Rubinek Gyula kezében volt, aki egy szűk körű földreformmal, egy új, több szűrőt beépítő kamarai törvénnyel és az agrártársadalom egységét sugalló Faluszövetség megalakításával kívánta a forradalmi törekvéseknek elejét venni. A földreformvitában a radikális megoldás hívei azzal érveltek, hogy a magyar paraszt önálló, szorgalmas, takarékos és vallásos, akit a latifundiumok túlsúlya arra kényszerít, hogy vándorbotot ragadjon. A világi és egyházi nagybirtok prominensei ezzel szemben azt állították, hogy a parasztok csak a háború alatt végbement tőkefelhalmozásnak keresnek befektetési lehetőségeket, ezenkívül földéhséggel vádolták meg őket. Az új kamarai szervezetet pedig – amelyben túlsúlyban voltak a birtokos paraszti rétegek – csak megyei szinten építették ki. A Faluszövetség – melynek elnöke Horthy kormányzó, igazgatója Rubinek volt – alapvetően a helyi közigazgatásra és elite támogatott.

Joseph L. Love, az illinois-i egyetem professzora angol nyelvű tanulmánya középontjában a két világháború közötti román agrárizmusnak az 1970-es évek Brazíliájára gya-

korolt hatása áll (*Late Agrarism in Brasil. Kautsky and Chayanov in 1970s and 1980s*). Love azt a situációt veszi górcső alá, amikor a katonai diktatúra bukását követően egyes brazil neopopulista értelmiségiek úgy vélték, hogy fáziseltolódással a két országban hasonló volt a helyzet (jellemzői: a rendezésre váró földkérdés és az analfabéta tömegek). Nem véletlen, hogy Brazíliában ebben az időben – csakúgy, mint ötven évvel korábban Romániában – a legsűrűbben forgatott teoretikusoknak a német szociáldemokrata Karl Kautsky és az orosz Alekszandr Csajanov számítottak. Kautsky munkái itt az agrárkérdésre vonatkozó marxi elmélet továbbgondolása tekintetében érdekesek, Csajanov pedig a szovjet NEP-időszak vezető agrárpolitikusa volt. Mit is mond a két szerző? Kautsky alaptézise az, hogy a parasztság a tőkekoncentráció korában sem tűnik el, mivel hajlamos az alulfogyasztásra, önkiszákmányolásra. Csajanov ehhez azt teszi hozzá, hogy a parasztgazdaságok tevékenységének intenzitása sokkal inkább a demográfiai ciklusoktól, mintsem a profitkilitásoktól függ.

A brazilok a két szerzővel először a katolikus egyházban felszínre tört felszabadítási teológia – a marxizmus eszméi iránt nagy fogékonyságot mutató dél-amerikai irányzat – révén kerültek kapcsolatba. Az 1964-ben hatalomra került katonai diktatúra visszásságaival szemben állást foglaló 1970. évi brazil püspöki kari pásztorlevél ugyanis nagymértékben Kautskynak Az agrárkérdés című munkáján alapult. Később azonban az egyháztól ezt a közvetítő szerepet világiak vették át, akik közül Otávio Guilherme Velho nevét kell kiemelni. Mivel Kautsky és Csajanov korabeli munkái a brazilok számára vagy csak az itt alig ismert német, vagy a portugállal rokon román nyelven voltak hozzáférhetők, így óhatatlanul adódott az utóbbi preferálása. Ráadásul, mivel románul a két világháború között a két szerzőről számos kommentár is született, amelyekben az említett eszméket a hazai viszonyok talaján továbbgondolták, a brazil neopopulista értelmiségiek számára a következő lépcsőt a korabeli román viszonyok tanulmányozása jelentette, még ha azok sok szempontból nem voltak megfeleltethetők az akkori brazil helyzettel.

Az egyik legfontosabb vonatkoztatási pontot Constantin Stere, a iasi-i egyetem jogászprofesszorának a művei jelentették. Stere Kautsky nyomán egyrészt abból indult ki, hogy Romániában a kisparasztság nemcsak hogy nincs eltűnőben, hanem a száma többszörösen meghaladja a munkásságét, és így a szociáldemokrata eszmék itt teljesen irrelevánsak. Másrészt, mivel a romániai „vagabund kapitalizmus” viszonyai között – ahol a profitot kiviszik külföldre – a tőkés fejlődés is illúzió, egyedül a paraszti népiesség az, amire az ország jövőjét alapozni lehet.

Összességében: ahogy a tanulmánykötetből kiderül, a két háború közötti Kelet-Közép-Európában sokan nagy reményeket fűztek az agrarizmushoz. A II. világháborút követően azonban ezek a mozgalmak – részint a külső nyomás, részint a belső viszályok hatására, részint annak következtében, hogy elveszítették eredeti arcukat – eltűntek a politika súlylyesztőjében. Viszont befolyásuk a térségben végbement kollektivizálás ellenére sem szűnt meg teljesen, hiszen az uralomra jutott kommunista pártok ezen eszmerendszerekből sokat átemeltek agrárpolitikájukba, sőt néhány országban, így Magyarországon is sok szövetkezet vezetője egy idő után a „kulákok” közül került ki. Az agrarizmus további pozitív hozadéka, hogy történelmi távlatban hozzájárult mind a demokrácia, mind a nemzet tudat megerősítéséhez. Nem véletlen, hogy ezzel kapcsolatban a tanulmányok szerzői a leggyakrabban Heinz Gollwitzer és Miroslav Hroch műveit idézték.

Fritz János

MTA

Bölcsészettudományi
Kutatóközpont

**Történettudományi
Intézet**

HU ISSN 0083-6265

Kiadja az MTA BTK Történettudományi Intézet

A kiadásért felel Fodor Pál igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

az MTA BTK TTI tudományos információs

témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet